ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДУБОВОЙ АНДРІЙ СЕРГІЙОВИЧ

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ДІЄВОСТІ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

081 «Право»
08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі права

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ А.С. Дубовой

Науковий керівник: кандидат юридичних наук
Загребельна Наталія Анатоліївна

КИЇВ – 2026

АНОТАЦІЯ

Дубовой А.С. Теоретико-правові аспекти справедливості та дієвості в системі принципів юридичної відповідальності. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису*.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Київ. 2026.

Дисертаційне дослідження присвячено комплексному теоретико-правовому аналізу змісту, природи та системних взаємозв'язків принципів справедливості й дієвості у структурі принципів юридичної відповідальності. Актуальність теми зумовлена потребою у створенні цілісної доктринальної моделі цих принципів, адже сучасна правнича доктрина розглядає їх фрагментарно, переважно у межах окремих галузей права або як абстрактні аксіологічні категорії, що не дозволяє визначити їхню роль у забезпеченні легітимності, пропорційності та результативності правозастосування. З огляду на трансформацію правової системи України, її інтеграцію до європейського правового простору та вплив нових технологічних факторів (зокрема алгоритмічних систем), проблема принципів юридичної відповідальності набуває особливої ваги та практичного значення.

Метою дисертаційної роботи є комплексне теоретико-правове осмислення, систематизація та наукове обґрунтування змісту, природи й взаємодії принципів справедливості й дієвості у системі принципів юридичної відповідальності, а також виявлення їх значення для формування ефективних механізмів правозастосування в Україні. У межах досягнення мети вирішено комплекс наукових завдань, спрямованих на аналіз доктринальних засад відповідальності, з'ясування внутрішньої будови інституту юридичної відповідальності, дослідження гносеологічних і герменевтичних підходів до розуміння принципів та розроблення авторської концепції, яка пояснює механізми їх взаємодії та впливу на правове реагування.

Методологічною основою дослідження є діалектичний метод, що дозволив виявити закономірності розвитку принципів юридичної відповідальності; системний метод, за допомогою якого інститут юридичної відповідальності розглянуто як комплексне правове явище, що має багаторівневу структуру та синергетичні зв'язки; структурно-функціональний метод, який дозволив з'ясувати функції окремих принципів та їхню роль у забезпеченні ефективності правозастосування; формально-логічний метод для уточнення змісту теоретичних категорій; метод герменевтичного тлумачення для пояснення еволюції змісту справедливості та дієвості; метод моделювання для побудови авторських дефініцій і концептуальних схем. Використано також окремі елементи порівняльно-правового методу для визначення узагальнених підходів європейської практики.

У першому розділі досліджено генезу інституту юридичної відповідальності в загальнотеоретичному вимірі, розкрито його поняття, ознаки, типологію та функції. Узагальнено підходи до визначення юридичної відповідальності, проаналізовано сучасні доктринальні моделі відповідальності у вітчизняній і зарубіжній правовій доктрині. Показано системний характер інституту, що поєднує ретроспективні та позитивні елементи, а також аксіологічні та нормативні засади, що формують його зміст. Обґрунтовано, що юридична відповідальність має синергетичну природу, яка зумовлює необхідність комплексного підходу до вивчення її принципів.

У другому розділі здійснено розгорнуте дослідження системи принципів юридичної відповідальності крізь призму герменевтичного, аксіологічного та гносеологічного підходів, що дало змогу глибше розкрити їх природу, концептуальне значення та структурне місце у правовій системі. Деталізовано зміст фундаментальних принципів юридичної відповідальності, охарактеризовано їхні ключові ознаки, елементи внутрішньої структури та функціональне навантаження. Особливу увагу приділено логіці еволюції цих принципів, їх залежності від загальних тенденцій розвитку правової доктрини, зміни правосвідомості та трансформації соціально-правового середовища.

У розділі узагальнено значний бібліографічний масив, присвячений проблематиці принципів юридичної відповідальності, що включає фундаментальні праці з філософії права, теорії держави і права, юридичної деонтології та праксеології правозастосування. Здійснено доктринальний аналіз ключових концепцій, які пояснюють генезу принципів відповідальності, їх співвідношення з іншими базовими правовими категоріями та їх адаптацію до умов сучасного суспільного розвитку. Виокремлено провідні тенденції трансформації принципів у взаємозв'язку з інституційними реформами, зміною моделі правового регулювання, впливом міжнародних стандартів і практики Європейського суду з прав людини.

Установлено, що принципи юридичної відповідальності відіграють системоутворюючу роль у забезпеченні легітимності правозастосування, формують критерії правової визначеності та виступають інструментом гармонізації між нормативною конструкцією права й практикою його реалізації. Обґрунтовано, що саме принципи визначають межі дискреції суб'єктів владних повноважень, спрямовують процес інтерпретації норм, забезпечують баланс між ціннісним змістом права та його формальними вимогами. Виявлено механізми їх впливу на формування стандартів пропорційності, правової передбачуваності та послідовності правового реагування.

Другий розділ підсумовує, що принципи юридичної відповідальності це не лише нормативні імперативи, а й складні аксіологічні структури, що забезпечують зв'язок між правом, моральністю та суспільними очікуваннями. Їх гносеологічне та герменевтичне осмислення створює підґрунтя для подальшого аналізу спеціальних принципів справедливості та дієвості, які у подальшому розглядаються як центральні елементи системи юридичної відповідальності.

Третій розділ присвячено комплексному дослідженню принципів справедливості та дієвості як центральних елементів інституту юридичної відповідальності. У роботі послідовно проаналізовано їх природу, зміст,

аксіологічні витоки та концептуальні засади формування, з урахуванням історичного, філософсько-правового й герменевтичного контекстів. Детально охарактеризовано структурні характеристики зазначених принципів, розкрито їх внутрішню логіку, взаємні впливи й залежність від фундаментальних категорій права пропорційності, рівності, правової визначеності, законності та належної правової процедури.

Особливу увагу приділено функціональному призначенню справедливості та дієвості у механізмі юридичної відповідальності. Показано, що ці принципи виконують не лише регулятивну, а й легітимаційну функцію: вони забезпечують внутрішню обґрунтованість рішення суб'єкта владних повноважень, слугують критеріями перевірки відповідності правозастосовних актів стандартам верховенства права й визначають межі допустимого втручання держави у сферу прав і свобод людини.

У межах розділу розроблено авторську концептуальну модель співвідношення справедливості та дієвості, що відображає їхню системну взаємодію в різних формах юридичної відповідальності. У моделі пояснено, яким чином справедливість забезпечує легітимність, пропорційність і моральну виправданість правового реагування, а дієвість – його результативність, прогнозованість та практичну ефективність. Обґрунтовано, що лише взаємодія цих принципів дає змогу сформувати збалансований механізм відповідальності, який одночасно задовольняє вимоги правової держави та потреби суспільної безпеки.

Досліджено критерії, за якими реалізація принципів справедливості та дієвості може забезпечувати баланс між приватними і публічними інтересами в умовах сучасних викликів, включаючи складні правові ситуації, пов'язані з оцінкою вини, вибором санкцій та індивідуалізацією юридичної відповідальності. Особливо наголошено на релевантності цих принципів для практики національних судів, Верховного Суду, а також для стандартів Європейського суду з прав людини та Міжнародного кримінального суду, які

у своїх рішеннях системно підкреслюють необхідність дотримання критеріїв пропорційності, передбачуваності та ефективного захисту прав особи.

Третій розділ узагальнює результати дослідження й демонструє, що принципи справедливості та дієвості є ключовими орієнтирами побудови сучасної системи юридичної відповідальності, визначають якість правозастосування і становлять необхідну умову реалізації верховенства права.

Наукова новизна полягає у вирішенні важливого наукового завдання, яке полягає у формуванні цілісного теоретико-правового підходу до розуміння змісту, природи та взаємодії принципів справедливості й дієвості у системі принципів юридичної відповідальності. У роботі вирішено наукове завдання, яке полягає у концептуальному обґрунтуванні структурних характеристик зазначених принципів, уточненні їх юридичної природи, виокремленні ключових ознак, розкритті концептуального змісту та визначенні їх системної ролі у забезпеченні легітимності та ефективності правозастосування. Здійснене дослідження забезпечило формування нового доктринального бачення принципів справедливості та дієвості як базових системних категорій сучасного вчення про юридичну відповідальність. Уперше концептуально обґрунтовано їх природу, зміст, ключові ознаки та системні взаємозв’язки; удосконалено теоретичні положення щодо реалізації принципів відповідальності та впливу аксіологічних чинників на правозастосування; подальшого розвитку дістали уявлення про герменевтичні та гносеологічні засади інституту юридичної відповідальності.

Практичне значення результатів полягає у можливості їх використання в нормотворчості для вдосконалення законодавства у сфері публічного й приватного права; у правозастосуванні для забезпечення ефективного, пропорційного та справедливого реагування на правопорушення; в освітньому процесі для розроблення навчальних курсів і методичних матеріалів; у наукових дослідженнях як теоретичної основи подальшого розвитку загальнотеоретичної юриспруденції та аксіології права.

У дисертації сформовано комплексне теоретико-правове бачення юридичної відповідальності як системного інституту, що поєднує нормативні, аксіологічні та соціально-функціональні параметри. На основі аналізу сучасної доктрини обґрунтовано, що відповідальність має багаторівневу структуру та синергетичну природу, яка проявляється у взаємодії її субінститутів, функцій, принципів і механізмів реалізації. Установлено, що принципи юридичної відповідальності становлять логічну основу її функціонування, визначають напрями правозастосування та забезпечують внутрішню узгодженість правової системи.

У дослідженні уточнено зміст, функціональне призначення та структуру принципів юридичної відповідальності, виявлено критерії їх класифікації, особливості еволюції та інтерпретації. На основі герменевтичного і гносеологічного аналізу розкрито природу принципів справедливості й дієвості, їх аксіологічні засади, концептуальні відмінності та системні зв’язки з іншими правовими принципами. Показано, що саме ці принципи виконують структуроутворюючу роль у забезпеченні легітимності та результативності правового реагування, формують стандарти пропорційності, рівності, передбачуваності та ефективності юридичної відповідальності.

Окремо доведено, що реалізація принципів справедливості й дієвості є необхідною умовою забезпечення верховенства права, оскільки відображає баланс між публічним інтересом та індивідуальними правами особи. На основі аналізу законодавства, практики національних судів, ЄСПЛ та Міжнародного кримінального суду сформульовано висновки про критерії практичного застосування цих принципів та межі їх реалізації в умовах сучасних суспільних викликів. Запропоновано авторську концептуальну модель співвідношення справедливості та дієвості, яка пояснює механізми їх взаємодії та визначає їхню роль у формуванні легітимного, послідовного й ефективного правозастосування.

Зроблені висновки дозволили визначити напрями вдосконалення правового регулювання та механізмів реалізації юридичної відповідальності, зосереджені на підвищенні ефективності правозастосування, зміцненні гарантій прав людини та забезпеченні належних стандартів справедливості й пропорційності. Отримані результати формують наукове підґрунтя для подальших досліджень у галузі загальної теорії держави і права, юридичної аксіології та методології правозастосування.

Ключові слова: юридична відповідальність, верховенство права, принципи юридичної відповідальності, справедливість, право, європейські стандарти, дієвість, права людини, імплементація, Європейський Союз, ЄСПЛ, воєнний стан, пропорційність, правозастосування, міжнародний досвід.

SUMMARY

Dubovoy A.S. Theoretical and legal aspects of fairness and effectiveness in the system of principles of legal liability. – Qualification scientific work, manuscript.

Scientific research for the PhD degree in specialty 081 «Law». «KROK» University». Kyiv. 2026.

The dissertation is dedicated to a comprehensive theoretical-legal analysis of the content, nature, and systemic interconnections of the principles of justice and effectiveness within the structure of legal liability principles. The relevance of the topic is driven by the need to create a holistic doctrinal model of these principles, as contemporary legal doctrine views them fragmentarily – predominantly within specific branches of law or as abstract axiological categories. This fragmentation hinders the determination of their role in ensuring the legitimacy, proportionality, and resultfulness of the application of law. Given the transformation of Ukraine’s legal system, its integration into the European legal space, and the impact of new

technological factors (particularly algorithmic systems), the issue of legal liability principles acquires special significance and practical value.

The aim of the dissertation is the theoretical-legal substantiation of the content, nature, functional purpose, and interconnection of the principles of justice and effectiveness within the system of legal liability principles. To achieve this aim, a complex of scientific tasks was resolved, directed at analyzing the doctrinal foundations of liability, clarifying the internal structure of the institute of legal liability, investigating epistemological and hermeneutic approaches to understanding principles, and developing an authorial concept that explains the mechanisms of their interaction and influence on legal response.

The methodological basis of the research includes the dialectical method, which allowed for identifying the regularities in the development of legal liability principles; the systemic method, through which the institute of legal liability is viewed as a complex legal phenomenon with a multi-level structure and synergistic connections; the structural-functional method, which clarified the functions of individual principles and their role in ensuring the effectiveness of law application; the formal-logical method for refining the content of theoretical categories; the method of hermeneutic interpretation for explaining the evolution of the content of justice and effectiveness; and the modeling method for constructing authorial definitions and conceptual schemes. Elements of the comparative-legal method were also utilized to determine generalized approaches within European practice.

The first section investigates the genesis of the institute of legal liability in a general theoretical dimension, revealing its concept, features, typology, and functions. Approaches to defining legal liability are generalized, and modern doctrinal models of liability in domestic and foreign legal doctrine are analyzed. The systemic character of the institute, combining retrospective and positive elements as well as axiological and normative foundations forming its content, is demonstrated. It is substantiated that legal liability possesses a synergistic nature, necessitating a comprehensive approach to the study of its principles.

The second section carries out an extensive study of the system of legal liability principles through the prism of hermeneutic, axiological, and epistemological approaches, allowing for a deeper revelation of their nature, conceptual significance, and structural place in the legal system. The content of fundamental principles of legal liability is detailed, characterizing their key features, internal structural elements, and functional load. Special attention is paid to the logic of the evolution of these principles, their dependence on general trends in the development of legal doctrine, changes in legal consciousness, and the transformation of the social-legal environment.

The section generalizes a significant bibliographic array dedicated to the issues of legal liability principles, including fundamental works on the philosophy of law, theory of state and law, legal deontology, and the praxeology of law application. A doctrinal analysis of key concepts explaining the genesis of liability principles, their correlation with other basic legal categories, and their adaptation to the conditions of modern social development is performed. Leading trends in the transformation of principles in connection with institutional reforms, changes in the legal regulation model, and the influence of international standards and the case law of the European Court of Human Rights are highlighted.

It is established that legal liability principles play a system-forming role in ensuring the legitimacy of law application, form criteria for legal certainty, and act as an instrument of harmonization between the normative construction of law and the practice of its implementation. It is substantiated that principles determine the limits of discretion for subjects of authority, guide the process of norm interpretation, and ensure a balance between the value content of law and its formal requirements. Mechanisms of their influence on forming standards of proportionality, legal predictability, and consistency of legal response are revealed.

The second section concludes that legal liability principles are not merely normative imperatives but complex axiological structures ensuring the connection between law, morality, and societal expectations. Their epistemological and hermeneutic conceptualization creates a foundation for further analysis of the special

principles of justice and effectiveness, which are subsequently examined as central elements of the legal liability system.

The third section is devoted to a comprehensive investigation of the principles of justice and effectiveness as central elements of the institute of legal liability. The work consistently analyzes their nature, content, axiological origins, and conceptual foundations of formation, considering historical, philosophical-legal, and hermeneutic contexts. The structural characteristics of these principles are characterized in detail, revealing their internal logic, mutual influences, and dependence on fundamental categories of law such as proportionality, equality, legal certainty, legality, and due process.

Particular attention is paid to the functional purpose of justice and effectiveness in the mechanism of legal liability. It is shown that these principles perform not only a regulatory but also a legitimizing function: they ensure the internal justification of the decision by the subject of authority, serve as criteria for verifying the compliance of law enforcement acts with Rule of Law standards, and determine the limits of permissible state interference in the sphere of human rights and freedoms.

Within this section, an authorial conceptual model of the correlation between justice and effectiveness is developed, reflecting their systemic interaction in various forms of legal liability. The model explains how justice ensures legitimacy, proportionality, and moral justification of legal response, while effectiveness ensures its resultfulness, predictability, and practical efficiency. It is substantiated that only the interaction of these principles allows for forming a balanced liability mechanism that simultaneously satisfies the requirements of the rule of law state and the needs of public security.

The criteria by which the implementation of justice and effectiveness principles can ensure a balance between private and public interests under modern challenges are investigated, including complex legal situations related to the assessment of guilt, choice of sanctions, and individualization of legal liability. Special emphasis is placed on the relevance of these principles for the practice of

national courts, the Supreme Court, as well as for the standards of the European Court of Human Rights and the International Criminal Court, which systematically underscore in their decisions the necessity of adhering to criteria of proportionality, predictability, and effective protection of individual rights.

The third section generalizes the research results and demonstrates that the principles of justice and effectiveness are key landmarks for building a modern system of legal liability, determining the quality of law application, and constituting a necessary condition for the realization of the Rule of Law.

The scientific novelty lies in solving an important scientific task, which consists of forming a holistic doctrinal concept of the principles of justice and effectiveness as system-forming elements of legal liability. For the first time, their nature, content, key features, and systemic interconnections are conceptually substantiated; theoretical provisions regarding the implementation of liability principles and the influence of axiological factors on law application are improved; and ideas regarding the hermeneutic and epistemological foundations of the institute of legal liability are further developed.

The practical value of the results lies in the possibility of their use in law-making to improve legislation in the sphere of public and private law; in law enforcement to ensure effective, proportional, and just response to offenses; in the educational process for developing training courses and methodological materials; and in scientific research as a theoretical basis for the further development of general theoretical jurisprudence and legal axiology.

The dissertation forms a comprehensive theoretical-legal vision of legal liability as a systemic institute combining normative, axiological, and social-functional parameters. Based on the analysis of modern doctrine, it is substantiated that liability has a multi-level structure and a synergistic nature, manifested in the interaction of its sub-institutes, functions, principles, and implementation mechanisms. It is established that legal liability principles constitute the logical basis of its functioning, determine directions of law application, and ensure the internal consistency of the legal system.

The research refines the content, functional purpose, and structure of legal liability principles, identifies criteria for their classification, and features of their evolution and interpretation. Based on hermeneutic and epistemological analysis, the nature of the principles of justice and effectiveness, their axiological foundations, conceptual differences, and systemic connections with other legal principles are revealed. It is shown that these specific principles perform a structure-forming role in ensuring the legitimacy and resultfulness of legal response, forming standards of proportionality, equality, predictability, and effectiveness of legal liability.

Separately, it is proven that the implementation of the principles of justice and effectiveness is a necessary condition for ensuring the Rule of Law, as it reflects the balance between public interest and individual rights. Based on the analysis of legislation, the practice of national courts, the ECHR, and the International Criminal Court, conclusions are formulated regarding criteria for the practical application of these principles and the limits of their implementation under modern societal challenges. An authorial conceptual model of the correlation between justice and effectiveness is proposed, explaining the mechanisms of their interaction and defining their role in forming legitimate, consistent, and effective law enforcement.

The conclusions drawn allowed for defining directions for improving legal regulation and mechanisms for implementing legal liability, focused on increasing the effectiveness of law application, strengthening human rights guarantees, and ensuring proper standards of justice and proportionality. The obtained results form a scientific foundation for further research in the field of general theory of state and law, legal axiology, and the methodology of law application.

Keywords: legal responsibility, rule of law, principles of legal responsibility, justice, law, European standards, effectiveness, human rights, implementation, European Union, ECHR, martial law, proportionality, law enforcement, international experience.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ,

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Дубовой А. Зумовленість як правовий феномен крізь призму концепцій юридичної відповідальності: сучасні реалії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2021. № 54. Том 1. С. 17–20. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.54.1.4

2. Дубовой А. Обов'язок держави із забезпечення дієвості у практиці Європейського суду з прав людини. *Журнал «Ампаро» Запорізького національного університету*. 2022. Том 1. С. 78–83. DOI: https://doi.org/10.26661/2786-5649-2022-spec-1-11

3. Дубовой А. Справедливість як елемент правового поля. *Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 2. С. 23–27. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.3

4. Дубовой А.С., Загребельна Н.А. Теоретичні аспекти визначення змісту юридичної відповідальності в системі права. «*Legal Bulletin*» : *зб. наук. праць ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*. 2023. Вип. 2(8). С. 17–23. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-08-17-23

5. Nataliia Zahrebelna, Andriy Dubovoy, Oleksandr Vashchuk, Serhii Sadovyi, Alla Pyshna. Grundlagen of Legal Responsibility and Guaranteeing the Efficacy of Measures in Compliance with European Human Rights Standards. *Yustisia Jurnal Hukum.* 2024. Vol. 13 № 2. Pp.189–209. DOI: https://doi.org/10.20961/yustisia.v13i2.79537

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Дубовой А.С. Основні підходи до розуміння сутності юридичної відповідальності. *Розвиток науки в Україні під час воєнного стану: LXXXII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція* (30 березня 2022 р.). Луцьк. 2022. С. 48–51. URL: https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/04/%D0%9B%D1%83%D1%86%D1%8C%D0%BA_%D0

%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%8C_2022.pdf

7. Дубовой А.С. Типологія юридичної відповідальності в якості правового інституту. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (5– 6 квітня 2022 р.). Тернопіль. 2022. С. 3–5. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3337

8. Дубовой А.С. Специфіка правової справедливості. *Наукові тренди постіндустріального суспільства: III Міжнародна наукова конференція* (21 жовтня 2022 р.). Дніпро: Міжнародний центр наукових досліджень. 2022. С. 91–92. URL: https://doi.org/10.36074/mcnd-21.10.2022

9. Dubovoi A.S. Epistemological component of the characteristics of the system of principles of legal responsibility. *IV Міжнародна конференція «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку»* (7 грудня 2022 р.). Київ: Університет «КРОК». 2022. URL: https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2022/paper/view/1353

10. Дубовой А.С. Давньоримські філософи про дотримання раціонального застосування юридичної відповідальності. *Наукові тренди постіндустріального суспільства: матеріали IV Міжнародної наукової конференції* (31 березня 2023 р.). Суми: Європейська наукова платформа. 2023. С. 68–70. URL: https://doi.org/10.36074/mcnd-31.03.2023

11. Дубовой А.С. Вплив справедливості на легітимність правової системи. *Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті: Міжнародна науково-практична конференція до 30-річчя Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»* (19 жовтня 2023 р.). Рівне : ВПНЗ «МЕГУ». 2023. Ч 2. С. 38–39. URL: https://dspace.megu.edu.ua:8443/jspui/handle/123456789/4432

12. Дубовой А.С. Дуалістична концепція юридичної відповідальності. *Міжнародна науково-практична конференція «Українська держава та її*

громадянин – вимір соціально-правових цінностей (минуле, сучасне, майбутнє)» (26–27 жовтня 2023 р.). Київ: Київський кооперативний інститут бізнесу і права. 2023. С. 31–32. URL: https://kkibp.edu.ua/images/2023_Year/Pravo/2023%20%204_compressed.pdf

13. Дубовой А. Принципи дієвості та справедливості в філософії права XX століття: аналіз ідей та підходів. *XVIII Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференція «Проблеми юридичної науки очима молодих науковців»* (17 жовтня 2024 р.). Київ: Національний університет біоресурсів і природокористування України. 2024. С. 27–28. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u169/zbirnik_17.10.pdf

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ……19

ВСТУП 20

РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ 33

1.1. Доктрина про юридичну відповідальність в системі загальнотеоретичної юриспруденції 33

1.2. Поняття, ознаки, функції й типологія юридичної відповідальності в якості правового інституту ..... .40

1.3. Теоретико-методологічний аналіз змісту й обумовленості юридичної відповідальності як правового феномену 54

1.4. Сучасні концепції юридичної відповідальності та місце у вітчизняній правовій системі 60

Висновки до Розділу 1 65

РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ 66

2.1. Герменевтично-гносеологічна характеристика системи принципів юридичної відповідальності 68

2.2. Еволюція поглядів і бібліографія наукових досліджень системи принципів юридичної відповідальності 90

Висновки до Розділу 2 106

РОЗДІЛ 3. СПРАВЕДЛИВІСТЬ ТА ДІЄВІСТЬ ЯК МАГІСТРАЛЬНИЙ АТРИБУТ СИСТЕМИ ПРИНЦИПІВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ……110

3.1. Механізми реалізації юридичної відповідальності крізь призму закономірності впливу системи принципів на процес її покладання……110

3.2. Поняття та співвідношення справедливості й дієвості у системі принципів юридичної відповідальності……...134

3.3. Сутність та особливості здійснення та практичної реалізації принципів справедливості та дієвості…….. 151

3.4. Шляхи вдосконалення ефективності та правового забезпечення функціонування принципів справедливості та дієвості як гарантій юридичної відповідальності……...168
Висновки до Розділу 3 180
ВИСНОВКИ..... 183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 188
ДОДАТКИ……...220

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВР України – Верховна Рада України

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄС – Європейський Союз

КК України – Кримінальний кодекс України

ККС – Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

КСУ – Конституційний Суд України

МКС – Міжнародний кримінальний суд

МГП – міжнародне гуманітарне право

МППЛ – міжнародне право прав людини

МЗС України – Міністерство закордонних справ України

Міноборони України – Міністерство оборони України

Мінцифри України – Міністерство цифрової трансформації України

НПА – нормативно-правовий акт

ООН – Організація Об’єднаних Націй

ОГП – Офіс Генерального прокурора

РНБО України – Рада національної безпеки і оборони України

СБУ – Служба безпеки України

Угода про асоціацію – Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони

ЦК України – Цивільний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Розвиток сучасного суспільства нерозривно пов’язаний із необхідністю глибинного наукового аналізу його ціннісних засад, які одночасно й є орієнтирами його розвитку. Право у цьому контексті виступає не лише регулятором суспільних відносин, а й феноменом, що втілює загальносоціальну, політичну, культурну та світоглядну цінність. Воно є особливою формою самоорганізації суспільства, яка визначає межі свободи та відповідальності, встановлюючи рівновагу між індивідуальною автономією та публічним інтересом.

Серед ключових інструментів такого балансу вагоме місце займає інститут юридичної відповідальності. Саме через цей інститут право реалізує свою охоронну функцію, виявляючи межі належного та протиправного, забезпечуючи правопорядок та справедливість. Варто наголосити, що юридична відповідальність є не лише санкцією, а й виразом ціннісних орієнтирів суспільства, показником зрілості правової системи та здатності держави гарантувати права і свободи людини.

Сучасний етап розвитку України позначений масштабними трансформаціями, пов’язаними з європейською інтеграцією, реформуванням державного управління, оновленням правової доктрини в умовах викликів війни та глобалізації. У цих умовах особливої актуальності набуває переосмислення юридичної відповідальності не лише як правової категорії, а й як філософсько-правового феномену. Це вимагає системного аналізу її принципів, серед яких магістральними виступають справедливість та дієвість.

Принципи справедливості й дієвості – це не абстрактні моральні ідеї, а фундаментальні правові орієнтири, що визначають зміст і легітимність усієї системи юридичної відповідальності. Справедливість забезпечує відповідність між правом, законом і суспільним ідеалом правопорядку, тоді як дієвість засвідчує здатність права реально досягати своїх цілей у правозастосуванні. Недостатня теоретична розробленість цих категорій у

сучасній вітчизняній науці призводить до прогалин у доктрині, колізій у законодавстві та зниження якості правозастосування.

Отже, наукове осмислення справедливості та дієвості як засад юридичної відповідальності має подвійне значення: теоретичне – для розвитку загальної теорії та філософії права і практичне – для підвищення ефективності правотворчої та правозастосовної діяльності держави. Саме цим обумовлюється актуальність обраної тематики, яка поєднує філософсько-правовий, доктринальний та прикладний виміри, формуючи нову дослідницьку парадигму у вітчизняній правничій науці.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження становить широке коло наукових праць, присвячених проблемам теорії держави і права, філософії права, юридичної деонтології, правової герменевтики, гносеології права та загальної теорії юридичної відповідальності. У дисертації використано фундаментальні напрацювання класичних і сучасних учених, зокрема В. М. Вітрука, Н. А. Загребельної, І. М. Доляновської, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, С. М. Прилипка, П. М. Рабіновича, М. І. Козюбри, В. В. Копєйчикова, В. В. Корольової, О. В. Петришина, В. В. Ладиченка, О. Д. Тихомирова, С. Д. Гусарєва, Р. Л. Черноп'ятова, Д. М. Лук'янця, М. А. Хавронюка, В. К. Грищука, В. М. Маліновської та інших дослідників, які здійснили вагомий внесок у формування сучасної доктринальної парадигми юридичної відповідальності. Особливе значення для висвітлення теоретико-методологічних аспектів роботи мали праці, присвячені розвитку герменевтичного й аксіологічного підходів у праві (Г.-Г. Ґадамер, П. Рікер, Ю. М. Оборотов, Н. Сатохіна, В. Майхофер), проблемам правової інтерпретації та природи правових принципів (А. М. Колодій, М. В. Савчин, О. О. Бандура), а також дослідженням концептуальних засад справедливості у праві (І. Кант, Дж. Ролз, Г. Йонас, М. Веласкес).

З огляду на філософсько-правовий характер категорій «справедливість» і «дієвість», вагому роль відіграли наукові розвідки, спрямовані на з'ясування морально-етичних критеріїв юридичної

відповідальності (А. Гелеш, М. Мануйлов, В. Середюк), історико-правових засад становлення інституту відповідальності (П. Беккарія, Т. Гоббс, І. Кант), а також праці, присвячені теоретичній еволюції правових категорій (С. Шигаль, О. Омельчук, М. Мироненко, В. Горбатенко).

У дослідженні використано сучасні доктринальні підходи до типології юридичної відповідальності, її функцій, структури та ознак (Д. М. Лук'янець, О. С. Літвінцева, Н. В. Зелена, В. В. Середюк, І. І. Шемелинець, А. І. Задніпряна, О. І. Мисак). Значну увагу приділено працям, у яких аналізуються проблеми співвідношення принципів і норм права, конкуренції правових принципів, а також застосування принципів у правотворчій і правозастосовній діяльності (М. В. Савчин, С. С. Осадчук, С. О. Короєд, С. В. Сакара).

Попри значний доробок учених, низка фундаментальних аспектів інституту юридичної відповідальності залишається недостатньо розробленою. Передусім відсутня цілісна доктринальна концепція принципів справедливості та дієвості, які у більшості досліджень розглядаються фрагментарно, як галузеві категорії або як загальнофілософські орієнтири – без системного аналізу їхнього місця серед принципів права та їхнього впливу на легітимність і результативність юридичної відповідальності.

Окремої уваги потребує синергетичний характер інституту юридичної відповідальності. Сучасна юридична доктрина досі не сформувала комплексного бачення відповідальності як багаторівневої системи, що поєднує принципи, функції, механізми реалізації та соціально-правові умови застосування. Таким чином, існує суттєва наукова лакуна, пов'язана з відсутністю комплексного теоретико-правового дослідження принципів справедливості й дієвості у структурі інституту юридичної відповідальності, їхньої природи, системних взаємозв'язків та ролі у забезпеченні легітимного й результативного правозастосування. Саме ця невирішеність визначає актуальність дисертаційного дослідження й зумовлює потребу у розробленні нової, концептуально цілісної та методологічно обґрунтованої моделі,

спроможної забезпечити подальший розвиток загальної теорії права і вдосконалення правотворчої та правозастосовної практики.

Нормативну базу дисертації становлять Конституція України, Кримінальний, Цивільний та Кримінальний процесуальний кодекси України, а також інші акти, які визначають зміст юридичної відповідальності та порядок її реалізації у публічній і приватній сферах. Особливе значення мають норми, що закріплюють засади справедливості, пропорційності, правової визначеності та ефективного доступу до правосуддя.

Важливу роль відіграють міжнародно-правові акти: Загальна декларація прав людини 1948 року, Європейська конвенція з прав людини 1950 року, Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року, акти ООН і Ради Європи щодо стандартів справедливого суду й належної правової процедури. Враховано також положення Рамкової конвенції Ради Європи про штучний інтелект, права людини, демократію та верховенство права (2024), яка формує сучасні вимоги до відповідальності держави в умовах цифрових технологій.

Емпіричну базу становить практика Конституційного Суду України, Верховного Суду, судів загальної юрисдикції, а також матеріали органів прокуратури та правоохоронних органів. Значний аналітичний потенціал забезпечує практика Європейського суду з прав людини та рішення Міжнародного кримінального суду, у яких відображено стандарти справедливості, пропорційності та ефективності юридичної відповідальності. Використано також аналітичні матеріали ООН, Ради Європи та інших міжнародних інституцій щодо оцінки дієвості правових механізмів і функціонування принципів права.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано з урахуванням сучасних викликів та актуальних напрямів розвитку вітчизняної і зарубіжної правової науки, зокрема у сфері осмислення фундаментальних принципів права, формування ефективних механізмів юридичної відповідальності та адаптації правової

системи України до стандартів Європейського Союзу. Стратегічну ґенезу роботи становлять державні програмні документи, що визначають пріоритети модернізації системи публічного управління і правової політики, серед яких:

Стратегія реформування державного управління України на 2022- 2025 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 липня 2021 р. № 831-р. Дисертаційне дослідження здійснено в контексті науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення прав людини та дитини в умовах розбудови правової, демократичної, соціально-орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0118U001384).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є комплексне теоретико-правове осмислення, систематизація та наукове обґрунтування змісту, природи й взаємодії принципів справедливості та дієвості у системі принципів юридичної відповідальності, а також виявлення їх значення для формування ефективних механізмів правозастосування в Україні.

Досягнення й реалізація поставленої мети є можливими виключно в разі виконання таких *завдань*:

– проаналізувати доктрину юридичної відповідальності в системі загальнотеоретичної юриспруденції;

– визначити поняття, ознаки, функції та типологію юридичної відповідальності як правового інституту;

– провести теоретико-методологічний аналіз змісту, обумовленості та природи юридичної відповідальності як правового феномену;

– розкрити герменевтично-гносеологічну характеристику системи принципів юридичної відповідальності;

– дослідити еволюцію наукових поглядів і бібліографію досліджень, присвячених формуванню системи принципів юридичної відповідальності;

– узагальнити механізми реалізації юридичної відповідальності крізь

призму закономірності впливу системи принципів на процес її покладання;

– уточнити поняття та співвідношення принципів справедливості й дієвості у системі принципів юридичної відповідальності;

– розкрити сутність та особливості реалізації принципів справедливості й дієвості у вітчизняній правозастосовній практиці;

– запропонувати шляхи вдосконалення ефективності та правового забезпечення функціонування принципів справедливості й дієвості як гарантій юридичної відповідальності.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі формування та функціонування інституту юридичної відповідальності, зокрема крізь призму реалізації принципів справедливості та дієвості.

Предметом дослідження є теоретико-правові аспекти змісту, природи та взаємодії принципів справедливості й дієвості в системі принципів юридичної відповідальності.

Методологічну основу дослідження становить сукупність філософсько-пізнавальних, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Використаний методологічний інструментарій забезпечив комплексність, послідовність та об'єктивність дослідження теоретико-правових характеристик справедливості й дієвості в системі принципів юридичної відповідальності.

Системний підхід дав змогу розглядати інститут юридичної відповідальності як цілісний соціально-правовий феномен. Цей підхід пронизує всю структуру роботи: у підрозділі 1.1 він став основою аналізу концептуального ядра юридичної відповідальності; у підрозділі 1.2 для встановлення взаємозв'язку між ознаками, функціями та типологією відповідальності; у розділах 2 і 3 – для виявлення внутрішньої логіки взаємодії принципів справедливості та дієвості.

Діалектичний метод використано у підрозділах 1.1, 1.4, 2.1 та 3.1 для виявлення суперечностей у праворозумінні, осмислення динаміки розвитку категорій справедливості й дієвості, а також дослідження генези та

трансформації концепцій юридичної відповідальності.

Герменевтичний метод відігравав важливу роль у підрозділах 2.1, 3.2 та 3.3. Він забезпечив інтерпретацію змісту принципів юридичної відповідальності та виявлення семантичних відтінків понять «справедливість» і «дієвість» у нормативних актах, судовій практиці та правовій доктрині.

Аксіологічний метод застосовано у підрозділах 2.1, 2.2, 3.2 та 3.3 для аналізу ціннісної природи принципів юридичної відповідальності. Завдяки цьому стало можливим узагальнити функціональне значення справедливості й дієвості як провідних орієнтирів правозастосування.

Структурно-функціональний метод застосовано для визначення ролі принципів у забезпеченні легітимності юридичної відповідальності (підрозділи 1.2, 2.2, 3.1), виокремлення структурних компонентів інституту та з'ясування їх функціонального призначення. Формально-логічний метод використовувався в усіх розділах роботи, зокрема у підрозділах 1.2, 2.2 та 3.2, для формулювання дефініцій, логічного зіставлення наукових позицій і побудови внутрішньо узгоджених юридичних конструкцій.

Метод моделювання застосовано у підрозділах 1.3, 3.2 та 3.4 для розроблення авторських концептуальних схем, зокрема моделі співвідношення справедливості й дієвості, а також пропозицій щодо удосконалення нормативного закріплення принципів юридичної відповідальності. Порівняльно-правовий метод використано у підрозділах 1.3 та 3.3 для зіставлення національного й зарубіжного правового досвіду у сфері юридичної відповідальності, а також аналізу практики ЄСПЛ та МКС щодо застосування відповідних принципів.

Історико-правовий метод дав змогу у підрозділі 1.4 дослідити становлення та трансформацію категорії юридичної відповідальності в історико-філософській правовій традиції. Емпіричний метод застосовано у підрозділі 3.3 на основі аналізу рішень КСУ, Верховного Суду, ЄСПЛ та практики правозастосування в Україні. Це дозволило виявити особливості реалізації принципів справедливості й дієвості в сучасному правовому

середовищі.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у формуванні цілісного теоретико-правового підходу до розуміння змісту, природи та взаємодії принципів справедливості й дієвості в системі принципів юридичної відповідальності. У роботі вирішено наукове завдання концептуального обґрунтування структурних характеристик зазначених принципів, уточнення їх юридичної природи, виокремлення ключових ознак, розкриття концептуального змісту та визначення системної ролі у забезпеченні легітимності й ефективності правозастосування. Проведене дослідження сприяло формуванню нового доктринального бачення принципів справедливості та дієвості як базових системних категорій сучасної теорії юридичної відповідальності.

Уперше:

– концептуально обґрунтовано зміст, природу та систему зв'язків принципів справедливості й дієвості як ключових орієнтирів формування легітимного, пропорційного та результативного механізму юридичної відповідальності;

– розглянуто інститут юридичної відповідальності як цілісну систему взаємопов'язаних субінститутів, функціонування яких ґрунтується на фундаментальних принципах, що забезпечують стан правопорядку, відтворення нормативної моделі поведінки та превентивний вплив на фактори девіантної поведінки;

– доведено двокомпонентний (герменевтично-гносеологічний) характер формування принципів юридичної відповідальності, за якого їх зміст розкривається одночасно як результат інтерпретації права та як відображення соціально-морального осуду протиправної поведінки, що історично зумовило становлення принципів справедливості, еквівалентності та дієвості;

– запропоновано цілісну авторську модель співвідношення справедливості й дієвості в системі принципів юридичної відповідальності,

яка пояснює їх взаємний вплив на процес застосування та реалізації юридичної відповідальності;

– здійснено комплексне узагальнення сучасних концепцій юридичної відповідальності з позиції їх впливу на формування змісту принципів справедливості та дієвості.

Удосконалено:

– теоретичне розуміння механізмів реалізації юридичної відповідальності крізь призму впливу системи принципів на процес її покладання; показано, що ефективність функціонування інституту юридичної відповідальності прямо залежить від збереження цілісності його змісту та відсутності надмірної деформації принципів;

– підхід до визначення та узгодження співвідношення справедливості й дієвості серед принципів юридичної відповідальності; уточнено їхній статус як правових принципів, закономірності нормативного закріплення та прояви у практиці правозастосування;

– розуміння об’єктивних критеріїв диференціації юридичної відповідальності з урахуванням тяжкості правопорушення, особи правопорушника та соціально-правових умов, що створює підґрунтя для вдосконалення принципів індивідуалізації та пропорційності відповідальності;

– положення про дієвість юридичної відповідальності як принцип, що потребує належної організації правозастосувальної діяльності, гарантування процесуальних прав учасників та забезпечення адекватності реагування правової системи на протиправні діяння;

– поняття, функції та типологію юридичної відповідальності, що дозволило обґрунтувати її синергетичну природу та визначити сутність як складного правового феномену;

– систематизацію сучасних концепцій юридичної відповідальності, що дало змогу виокремити тенденції трансформації теоретичних засад і виявити зміни в структурі значення ключових принципів.

Набули подальшого розвитку:

– доктринальні положення щодо структури інституту юридичної відповідальності, зокрема стосовно уточнення його внутрішньої організації, ролі субінститутів та механізмів їх взаємодії;

– розуміння герменевтичних і гносеологічних засад формування принципів юридичної відповідальності, що дозволило виокремити нові аспекти юридичного тлумачення та пізнавальної оцінки зазначених принципів;

– концепції еволюції принципів юридичної відповідальності, що дало змогу конкретизувати тенденції трансформації їх змісту в умовах сучасного реформування правової системи;

– положення щодо оптимізації механізмів забезпечення справедливості й дієвості в юридичній практиці, а також визначення їх ролі як гарантій належного функціонування інституту юридичної відповідальності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертаційному дослідженні положення, висновки та узагальнення можуть бути використані:

– у правотворчій діяльності для вдосконалення законодавства шляхом урахування принципів справедливості й дієвості як універсальних орієнтирів нормотворчого процесу;

– у правозастосовній практиці під час тлумачення та застосування норм права при вирішенні юридичних справ, що потребують забезпечення балансу між справедливістю, пропорційністю та дієвістю юридичної відповідальності, а також при обґрунтуванні законності, адекватності й ефективності застосованих правових заходів;

– у науково-дослідній роботі як теоретичне підґрунтя для подальших досліджень інституту юридичної відповідальності, його принципів, еволюції, взаємодії та впливу на сучасні трансформації правової системи;

– у правовиховній та просвітницькій діяльності для формування правосвідомості, підвищення рівня правової культури та популяризації ідеї

верховенства права, зокрема під час роз'яснення змісту принципів справедливості й дієвості;

– в освітньому процесі під час викладання дисциплін загальнотеоретичного та філософсько-правового спрямування («Теорія держави і права», «Історія вчень про державу і право», «Філософія права», «Юридична деонтологія»), а також при розробленні методичних матеріалів і навчальних курсів з проблем юридичної відповідальності та її принципів.

Апробація матеріалів дисертації. Результати дослідження було апробовано на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Університету економіки та права «КРОК». Окремі положення дисертації було представлено та обговорено на: LXXXII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Розвиток науки в Україні під час воєнного стану» (30 березня 2022 року, м. Луцьк); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (5–6 квітня 2022 року, м. Тернопіль); III Міжнародній науковій конференції «Наукові тренди постіндустріального суспільства» (21 жовтня 2022 року, м. Дніпро); IV Міжнародній конференції «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку» (7 грудня 2022 року, м. Київ); IV Міжнародній науковій конференції «Наукові тренди постіндустріального суспільства» (31 березня 2023 року, м. Суми); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 30-річчю Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» – «Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті» (19 жовтня 2023 року, м. Рівне); Міжнародній науково-практичній конференції «Українська держава та її громадянин – вимір соціально-правових цінностей (минуле, сучасне, майбутнє)» (26–27 жовтня 2023 року, м. Київ); XVIII Всеукраїнській науково-практичній онлайн-конференції «Проблеми юридичної науки очима молодих науковців» (17 жовтня 2024 року, м. Київ).

Публікації. Основні наукові положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено у чотирнадцяти наукових працях, серед яких: 4 статті у наукових виданнях, включених до переліку фахових видань України категорії «Б», 1 стаття, індексована в наукометричній базі даних Scopus, та 8 публікацій за матеріалами міжнародних науково-практичних і наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на десять підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Повний обсяг роботи становить 222 сторінки, з яких 169 сторінок займає основний текст. Список використаних джерел налічує 271 найменування і викладений на 31 сторінці.

РОЗДІЛ 1
ГЕНЕЗА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Доктрина про юридичну відповідальність в системі загальнотеоретичної юриспруденції

Будова демократичної правової держави неможлива без глибокого переосмислення інституту юридичної відповідальності, її засадничих ознак та принципів. Саме ця категорія виступає індикатором зрілості правової культури соціуму та відображає реальний стан суспільної правосвідомості.

Аналіз світової та вітчизняної правничої думки свідчить про багатоаспектність розуміння змісту юридичної відповідальності, що зумовлено різними історичними та географічними контекстами. Відсутність уніфікованого визначення пояснюється розбіжністю підходів: частина дослідників розглядає її як автономний універсальний інструмент соціально-правового регулювання; інші інтерпретують цю категорію як специфічну форму правовідносин, де домінуючим елементом є державний примус, спрямований на захист прав та інтересів суб’єктів.

Функціонування юридичної відповідальності обґрунтовується такими чинниками:

– системністю регулювання, що проявляється в існуванні взаємопов’язаних систем соціального та правового впливу, які породжують явища загального (соціального) та спеціального (юридичного) порядку, зокрема норми, примус та відповідні види відповідальності;

– нормативною визначеністю, яка відображається у наявності чітких законодавчих приписів, що детермінують склад правопорушення, суб’єктний склад, види санкцій та процесуальний порядок їх застосування;

– специфікою державного примусу, що має особливий характер заходів впливу, які вирізняють юридичну відповідальність серед інших форм державного примусу;

– реалізацією санкцій, що полягає у фактичному застосуванні покарання до осіб, які внаслідок вчинення протиправного діяння набули обов'язку зазнати негативних наслідків від імені держави;

– цільовою спрямованістю, що проявляється у наявності превентивних (профілактичних) та виховних цілей, реалізація яких є пріоритетним завданням державних органів для підтримання режиму законності та стабільного правопорядку.

У науковому дискурсі особливе місце посідає суб'єктивно-об'єктивна природа цього інституту. Так, Н. В. Аніщук акцентує увагу на тому, що юридична відповідальність перебуває у нерозривному зв'язку з правами та обов'язками учасників правовідносин. Вона випливає з належного виконання взаємно обумовлених зобов'язань, що потребує відповідного рівня розвитку правової свідомості та культури в суспільстві.

Розвиваючи цю думку, дослідниця пропонує оригінальну інтерпретацію категорії, визначаючи юридичну відповідальність як «міру свободи, за якою стоїть регламентована варіація репресії внаслідок правопорушення, яка, у свою чергу, уособлює будь-які діяння на противагу правопорушенню». Такий підхід підкреслює, що відповідальність є не лише інструментом примусу, а й формою вираження правової свободи, яка обмежується нормативними рамками у разі девіантної поведінки [1, с. 10].

Український дослідник, професор І. Шумило, визначає юридичну відповідальність як один із видів соціальної відповідальності індивіда, головною особливістю якої є її зв'язок із порушенням формально визначених юридичних норм, за якими стоїть апарат державного примусу [2, с. 9].

В. Гапотій наголошує, що юридична відповідальність не може ґрунтуватися виключно на «законі» (як акті державної влади), якщо цей закон суперечить «праву» (як ідеалу справедливості та свободи). Відповідальність є дієвою лише тоді, коли вона відповідає принципу верховенства права (Rule of Law), а не лише законності (Rule by Law) [3].

Спираючись на наведену теоретичну конструкцію, можна інтегрально виокремити щонайменше дві фундаментальні властивості юридичної відповідальності: по-перше, застосування до правопорушника заходів державного примусу з метою відновлення правопорядку; по-друге, притягнення до відповідальності особи, яка вчинила делікт.

Водночас важливо розрізняти категорію юридичної відповідальності та поняття інституту юридичної відповідальності. Останній характеризується значно ширшим масштабом об'єкта правового регулювання, оскільки впорядковує комплексні аспекти типізованих суспільних відносин.

Зокрема, як зазначає Л. Наливайко, інститут юридичної відповідальності являє собою систему взаємозалежних та взаємодіючих субінститутів і окремих приписів. Їх дотримання є запорукою стабільного правопорядку, а застосування у разі правопорушення забезпечує його відновлення, реалізацію каральної функції та превентивний вплив на чинники, що сприяють поширенню девіантної поведінки [4, с. 39].

З огляду на це, доцільно стверджувати, що інститут юридичної відповідальності детермінується особливими атрибутами. До їх переліку слід віднести:

– загальність та комплексність – охоплення широкого спектра суспільних відносин;

– системність та автентичність структури – здатність одночасно поєднувати ознаки окремого інституту та загальногалузеві засади;

– охоронний зміст – спрямованість на захист фундаментальних цінностей правової системи;

– специфічну методологію – наявність чітко регламентованого механізму застосування санкцій у межах деліктних відносин.

Схожою за змістовим наповненням є позиція А. А. Ткаченка, який відносить інститут юридичної відповідальності до функціональних інститутів. На переконання дослідника, такі інститути забезпечують різні галузі права, сприяючи наскрізній регламентації засадничих положень щодо притягнення

правопорушників до відповідальності [5, с. 22]. Конвергенція цих доктринальних підходів підтверджує, що юридична відповідальність виступає фундаментом будь-якої галузі права та становить інтегративно-магістральну, стрижневу основу правової системи.

Доповнюючи характеристику цього феномену, Г. К. Волинка, крізь призму предмета регулювання інституту юридичної відповідальності, зауважує, що він охоплює як відносини, які безпосередньо закріплюються та розвиваються державою, так і ті, що виникають внаслідок волевиявлення суб'єкта та фактичного вчинення правопорушення [6, с. 184]. Отже, включення до предмета регулювання відносин, не пов'язаних безпосередньо з юридичним фактом правопорушення, є наслідком широкого гносеологічного підходу до розуміння юридичної відповідальності. Це дозволяє розглядати її не лише як реакцію на делікт, а й як превентивний механізм формування правомірної поведінки.

Період активізації науково-теоретичного переосмислення інституту юридичної відповідальності, що припав на другу половину першої декади XXI століття у межах вітчизняної доктрини, характеризувався подальшою диференціацією концептуальних підходів до визначення його засадничих ознак.

Зокрема, українські дослідники О. Зайчук та Н. Оніщенко характеризують інститут юридичної відповідальності передусім як систему примусових заходів, що застосовуються від імені держави. Специфіка відповідальності як форми примусового впливу, на переконання дослідників, полягає у її владно-правовому характері, імперативному змісті та реалізації виключно державними органами у чітко визначених законом формах і на законних підставах.

Варто зауважити, що попри тривалість наукових дискусій, на сучасному етапі відбулося суттєве зміщення фокуса досліджень. Якщо класичні підходи тяжіли до акцентування карально-репресивної функції держави, то сьогодні вектор наукового пошуку дедалі більше зміщується в бік

людиноцентричної парадигми. Юридична відповідальність починає розглядатися не лише як механізм примусу, а й як інструмент забезпечення прав людини та обмеження свавілля влади, що корелює з концепцією правовладдя. За такого підходу без чітко визначеної гуманістичної мети процес притягнення до відповідальності ризикує втратити свій правовий і моральний сенс, перетворюючись на формальну процедуру, позбавлену ціннісного змісту.

Зведення юридичної відповідальності виключно до ретроспективного аспекту (реакції на правопорушення) та державного примусу суттєво звужує її соціально-правовий потенціал. Сучасна посткласична юриспруденція вимагає розгляду цього феномену крізь призму антропоцентризму та аксіології права. У цьому контексті юридична відповідальність постає не лише як «караючий меч» держави, а й як фундаментальний гарант правопорядку та справедливості.

Доцільно наголосити на дуалістичній природі досліджуваного явища. Окрім традиційної негативної (ретроспективної) відповідальності, дедалі більшої ваги набуває концепція позитивної (перспективної) відповідальності. Остання розглядається як усвідомлення особою свого обов’язку дотримуватися правових приписів, діяти правомірно та проактивно задля досягнення суспільного блага. Такий підхід дозволяє трансформувати сприйняття інституту юридичної відповідальності з репресивного механізму в інструмент правової соціалізації та саморегуляції.

Окремої уваги заслуговує трансформація доктрини юридичної відповідальності в умовах сучасних викликів, зумовлених запровадженням воєнного стану, активізацією євроінтеграційних процесів та впливом глобалізаційних тенденцій. У таких умовах правова система держави змушена адаптуватися до нових соціально-політичних реалій, що безпосередньо впливає на зміст і механізми реалізації інституту юридичної відповідальності. Сучасні трансформації правового середовища зумовлюють переосмислення

традиційних підходів до розуміння відповідальності, її функцій та ролі у забезпеченні стабільності правопорядку.

Сьогодні юридична відповідальність виконує не лише охоронну функцію, спрямовану на захист правових норм від порушень, але й превентивну та відновлювальну. Вона покликана забезпечувати невідворотність реагування держави на протиправну поведінку, що є важливим елементом національної безпеки та стабільності правової системи. У цьому контексті інститут юридичної відповідальності набуває значення одного з ключових механізмів підтримання правопорядку, оскільки саме через нього реалізується державний примус, спрямований на попередження правопорушень і відновлення порушених суспільних відносин. Таким чином, юридичну відповідальність можна розглядати як своєрідний «імунітет» правової системи, що реагує на девіації у правовій поведінці та сприяє поверненню суспільних відносин у русло законності.

В умовах воєнного стану значення юридичної відповідальності суттєво зростає, оскільки ефективне функціонування правових механізмів відповідальності забезпечує стабільність державного управління, зміцнення дисципліни та підтримання суспільної безпеки. Одночасно із цим особливого значення набуває необхідність дотримання принципів законності, пропорційності та справедливості під час застосування заходів юридичної відповідальності. Навіть за надзвичайних обставин держава повинна забезпечувати належний баланс між потребами безпеки та захистом прав і свобод людини, що є однією з ключових ознак демократичної правової держави.

Проведений теоретико-правовий аналіз доктринальних джерел дозволяє констатувати, що в сучасній юридичній науці відсутній уніфікований підхід до розуміння юридичної відповідальності. Це пояснюється складністю та багатоаспектністю цього правового феномену, а також різноманітністю наукових підходів до його інтерпретації. У різних правових школах юридична відповідальність розглядається як правовий обов’язок особи зазнати

несприятливих наслідків, як форма державного примусу, як особливий правовий стан або як елемент механізму правового регулювання. Водночас систематизація наукових поглядів дає змогу виокремити ключові тенденції розвитку цього інституту.

По-перше, юридичну відповідальність доцільно розглядати як системне правове явище, що поєднує в собі як нормативну основу – сукупність правових норм, які визначають підстави та види відповідальності, – так і правозастосовну практику, що реалізується через діяльність компетентних державних органів. Саме взаємодія нормативного регулювання та правозастосування формує цілісний механізм юридичної відповідальності, здатний ефективно реагувати на правопорушення та забезпечувати дотримання правових приписів.

По-друге, важливим є чітке розмежування понять «юридична відповідальність» та «інститут юридичної відповідальності». Юридична відповідальність як правова категорія відображає обов'язок особи зазнати передбачених законом несприятливих наслідків за вчинене правопорушення. Натомість інститут юридичної відповідальності є структурним елементом системи права і становить комплекс взаємопов'язаних правових норм, які регулюють деліктні правовідносини та визначають порядок притягнення особи до відповідальності.

По-третє, сутність юридичної відповідальності не обмежується виключно каральною функцією. У сучасній правовій доктрині простежується тенденція до розширення її змісту, що пов'язано з поступовим переходом від суто репресивної моделі до більш комплексного підходу, який включає превентивні, компенсаційні та відновлювальні елементи. У такому розумінні юридична відповідальність виступає не лише інструментом покарання правопорушника, але й засобом відновлення порушених прав, компенсації завданої шкоди та формування правової культури в суспільстві.

Крім того, важливим аспектом сучасного розвитку інституту юридичної відповідальності є його тісний зв'язок із принципами верховенства

права, справедливості та правової визначеності. Застосування заходів відповідальності повинно ґрунтуватися на чітких і зрозумілих правових нормах, що забезпечують передбачуваність правових наслідків та однаковість правозастосовної практики. Саме дотримання цих принципів сприяє підвищенню рівня довіри громадян до правової системи та забезпечує ефективне функціонування механізму правового регулювання.

Таким чином, юридична відповідальність у системі загальнотеоретичної юриспруденції постає як складне й багатовимірне правове явище. У найзагальнішому вигляді її можна визначити як особливий, нормативно визначений правовий стан, що виникає внаслідок вчинення правопорушення (ретроспективний аспект) або прийняття суб'єктом певного правового обов'язку (позитивний аспект). Цей стан характеризується застосуванням до особи заходів державно-правового впливу, спрямованих на захист правопорядку, відновлення порушених прав та інтересів, а також формування належного рівня правової культури в суспільстві.

Отже, інститут юридичної відповідальності є невід'ємним елементом сучасної правової системи, який забезпечує ефективне функціонування механізму правового регулювання, підтримання правопорядку та захист основоположних прав і свобод людини. Його подальший розвиток повинен відбуватися з урахуванням сучасних суспільних викликів, міжнародних правових стандартів та потреб формування правової держави.

1.2. Поняття, ознаки, функції й типологія юридичної відповідальності в якості правового інституту

Юридична відповідальність є органічним продуктом права як універсального регулятора суспільних відносин, притаманного будь-якій державній організації суспільства. Важко віднайти правову систему, в якій архітектоніка правовідносин прямо чи опосередковано не спиралася б на засади відповідальності. Еволюція правового регулювання неминуче

супроводжується інтенсифікацією розвитку інституту юридичної відповідальності. Це пояснюється тим, що впорядкування значної частини соціальних зв'язків об'єктивно потребує встановлення системи обов'язків, заборон та обмежень. Належна реалізація цих приписів забезпечується, зокрема, через механізм державного примусу, ключовим проявом якого є юридична відповідальність.

Генетичною основою та першоджерелом досліджуваного феномену виступає соціальна відповідальність, що розглядається як фундаментальна форма взаємодії особи та суспільства. У науковому дискурсі вона інтерпретується як підзвітність індивіда, його свідомо-вольове ставлення до суспільних вимог, а також обов'язок їх неухильного дотримання. Таким чином, соціальна відповідальність є аксіологічним мірилом діяльності людини, яка отримує позитивну або негативну оцінку з боку суспільства.

Виступаючи ключовим інтегратором взаємодії особи та суспільства, соціальна відповідальність регулює поведінку індивіда відповідно до домінуючих етичних і соціальних стандартів. З розвитком людства цей інститут зазнає суттєвої стратифікації та трансформації, відіграючи провідну роль в упорядкуванні політичних, духовно-ідеологічних та інших стратегічних відносин. Можна стверджувати, що якісне вдосконалення інституту відповідальності є необхідною передумовою досягнення гармонійного балансу між суспільним прогресом і розвитком правової системи.

Багатогранність категорії юридичної відповідальності створює певні методологічні труднощі при формулюванні її дефініції. З одного боку, природа явища виключає можливість існування єдиного законодавчо закріпленого поняття; з іншого – функціонування відповідальності неможливе поза нормативним полем. З огляду на це, ґрунтовне дослідження феномену юридичної відповідальності має розпочинатися з аналізу нормативних конструкцій, закріплених у чинному законодавстві, з подальшим теоретичним узагальненням на засадах наукової методології.

У цьому контексті особливої актуальності набуває позиція С. М. Мельника, який зазначає, що категорія юридичної відповідальності та її ключові аспекти залишаються традиційним об’єктом тривалих наукових дискусій. Дослідник наголошує на закономірній потребі постійного уточнення методологічного інструментарію, без якого неможливо виробити уніфіковане та загальновизнане поняття цього інституту.

Занепокоєння автора викликає не стільки плюралізм наукових поглядів, скільки надмірна умоглядність окремих концепцій, їх відірваність від нормативного базису та реальної правозастосовної практики. Слушним є зауваження, що хоча завдання загальної теорії права не обмежується лише коментуванням законодавства, вона водночас не повинна настільки дистанціюватися від правової реальності, щоб підміняти об’єктивний предмет дослідження абстрактними конструкціями [8, с. 217].

Традиційно категорія «юридична відповідальність» розглядається як невід’ємна складова понятійно-категоріального апарату загальної теорії права. Поділяючи цю тезу, вважаємо за доцільне виокремити ключові методологічні підходи до дефініції цього поняття.

Перший підхід ґрунтується на системному аналізі, відповідно до якого право виступає підсистемою соціальних норм вищого порядку. Юридична відповідальність інтерпретується як специфічний елемент загальної системи соціальної відповідальності. Ця наукова позиція не є новою: у правознавчій літературі тривалий час домінує думка, що розв’язання ключових проблем юридичної відповідальності має ґрунтуватися на її фундаментальному філософському розумінні як соціального феномену [9, с. 131].

Визнаючи методологічну цінність такого підходу, варто зазначити його певну вразливість. Вона полягає у традиційному для соціології та філософії виокремленні «позитивного» аспекту відповідальності (як усвідомлення обов’язку), що, на нашу думку, є дискусійним для юридичної відповідальності, яка за своєю природою пов’язана з реакцією на правопорушення.

З позицій філософії фундаментальне значення для розуміння природи юридичної відповідальності мають положення детермінізму – вчення про об'єктивну причинність і взаємообумовленість явищ матеріального та духовного світу. Центральним є постулат про існування причинного зв'язку, за якого одне явище (причина) за певних обставин породжує інше явище (наслідок) [10, с. 14].

Найбільш ґрунтовний опис феномену юридичної відповідальності крізь призму філософського детермінізму представлено у працях Д. Лук'янця. Дослідник аргументує, що нормативне регулювання повинно враховувати свободу волі індивіда, яка зумовлює варіативність його ставлення до правових приписів. Кожна правова норма як первинна причина може спричиняти два типи наслідків: правомірну поведінку (дотримання) або протиправне діяння (порушення).

Оскільки ланцюг причинності є безперервним, адекватна нормативна модель правовідносин має охоплювати обидва сценарії розвитку подій [11, с. 112].

У ситуації правомірної поведінки спостерігається лінійний причинний зв'язок. Натомість у випадках правопорушення формується складніша конструкція – дволінійний ланцюг причинності зі зворотним зв'язком. Оскільки порушення правових норм має соціально деструктивний характер, реакція держави (наслідок) повинна мати такий зміст, який впливав би на причину, нівелюючи її негативний потенціал. Таким чином, реалізація принципу причинності спрямована на подолання суперечності між правомірним і протиправним на користь першого [12, с. 80].

Д. Лук'янець деталізує механізм дії цього зворотного зв'язку, розглядаючи правопорушення як ланцюг: «суб'єкт – діяння – шкода». Кожен із цих елементів може виступати опосередкованою причиною негативного наслідку. Відповідно, правова реакція (відповідальність) має бути диференційованою: реакція на шкоду (якщо вона матеріальна) проявляється у відновлювальному обов'язку компенсації; реакція на діяння спрямована на

його негайне припинення; реакція на суб'єкта стає ключовою у випадках, коли діяння завершене, а шкода не має матеріального виміру [13, с. 175].

Вплив на суб'єкта (шляхом ізоляції або впливу на його волю) є найбільш дієвим, оскільки суб'єкт, на відміну від минулого діяння, завжди існує в часі.

З огляду на це, юридичну відповідальність не варто сприймати виключно як репресивний наслідок правопорушення. Зростання рівня відповідальної правомірної поведінки об'єктивно мінімізує потребу в державному примусі. Водночас, зважаючи на реалії правового нігілізму та стабільно високий рівень правопорушень (як на національному, так і на міжнародному рівнях), традиційний підхід до відповідальності як санкції зберігає актуальність.

Аналіз нормативних моделей підтверджує, що юридична відповідальність є окремим випадком прояву фундаментального принципу причинності. Практично з принципів діалектичного протиріччя та причинності випливає принцип відповідальності, який є спільним для всіх систем соціального нормування [11, с. 112–113].

Другий підхід полягає в тому, щоб сформулювати визначення поняття «юридична відповідальність» на підставі аналізу відповідного правового матеріалу.

Як зазначають сучасні дослідники, останні роки дали багато нових проявів юридичної відповідальності, що зафіксовано в різноманітних нормативно-правових актах [14]. Попри активізацію наукових розвідок у цій галузі, й досі не створено цілісної системи логічно пов'язаних між собою уявлень про зміст, цілі та видове різноманіття юридичної відповідальності. Це, зокрема, зумовлює певну хаотичність у правовому регулюванні, що особливо гостро виявилося у тривалій дискусії щодо самостійності господарсько-правової відповідальності.

На сучасному етапі розвитку правової системи України спостерігається чітка тенденція до відмови від дублювання інститутів відповідальності, що

раніше містилися у Господарському кодексі України. Практика показала, що спроби виокремити специфічну «господарську» відповідальність часто призводили до появи неоднозначних, оціночно-абстрактних формулювань, які ускладнювали правозастосування. Прикладом такої термінологічної невизначеності тривалий час слугували конструкції щодо «відповідальності за господарськими зобов'язаннями», які фактично дублювали засади цивільного законодавства.

Сьогодні розвиток доктрини та законодавства йде шляхом гармонізації приватного права, де ключову роль відіграє Цивільний кодекс України [15]. Це дозволяє уникнути колізій, які раніше виникали при спробах розмежувати майнову відповідальність у господарській діяльності та традиційну цивільно-правову відповідальність.

Однак використання другого підходу, а відтак і намагання визначити місце юридичної відповідальності в механізмі правового регулювання суспільних відносин та виділити її суттєві ознаки, часто стикається з двома суттєвими проблемами. Одна з них властива теорії права, де вчені вдаються до зайвого теоретизування, без урахування практики та нормативного регулювання відносин юридичної відповідальності.

Інша методологічна проблема виникає у площині галузевих розвідок, коли специфічні нормативні конструкції, закріплені в окремих (часто поодиноких) законодавчих актах, штучно екстраполюються на загальнотеоретичну модель юридичної відповідальності. Наслідком такого підходу стає необґрунтоване виокремлення численних «синтетичних» видів відповідальності, як-от: оперативно-господарська [16, с. 8], економічна [17, с. 12], фінансова, податкова, енергетична чи транспортна.

Окремої критичної оцінки потребують спроби впровадження таких дефініцій, як «юрисдикційна» [18] або «цивільно-адміністративна» відповідальність [19, с. 224]. Остання конструкція є особливо суперечливою, оскільки вона представляє еклектичне поєднання двох принципово відмінних за своєю природою правових сегментів: приватного (цивілістичного) та

публічного (адміністративного). Така дифузія суперечить засадам правової визначеності та класичній доктрині поділу права, про що неодноразово наголошували представники харківської школи права та ідеологи сучасного правовладдя.

Як слушно зауважує О. Сердюк, юридична відповідальність виступає фундаментальною категорією як для теоретичного праворозуміння, так і для практичного законотворення [20, с. 460]. Її центральне місце у правовій системі зумовлює необхідність ретельного аналізу еволюції наукових поглядів на зміст цієї категорії, що сформувалися у вітчизняній юриспруденції на різних етапах розвитку.

Узагальнюючи напрацювання правознавчої думки, можна виокремити три засадничі підходи до розуміння сутності юридичної відповідальності. Перший із них базується на суб'єктивному сприйнятті цього явища, де відповідальність трактується як обов'язок особи, котра вчинила делікт, зазнати встановлених законом правообмежень.

Ця наукова позиція широко представлена у працях провідних теоретиків права. Зокрема, Г. Бондаренко визначає юридичну відповідальність як виконання суб'єктом свого обов'язку під впливом державного або прирівняного до нього громадського примусу [21, с. 44].

Своєю чергою, Д. Лук'янець пропонує дещо ширшу інтерпретацію, розглядаючи відповідальність як регламентовану нормами права реакцію уповноважених суб'єктів на протиправні діяння (недотримання заборон, невиконання обов'язків, порушення зобов'язань чи заподіяння шкоди). Така реакція втілюється у застосуванні до порушників заходів впливу, що мають наслідком позбавлення особистого, майнового чи організаційного характеру.

На доктринальній спорідненості з цією позицією наголошує й І. Голосніченко, стверджуючи, що юридична відповідальність – це обов'язок особи зазнати певних позбавлень державно-владного характеру за вчинення правопорушення. Дослідник особливо акцентує, що така відповідальність настає не лише за типові правопорушення, а й у випадках інфантильної чи

нігілістичної поведінки, а також за зловживання обставинами на власну користь, що завдає шкоди правам інших осіб чи суспільним відносинам загалом [22, с. 21].

Подібний підхід домінує і в українській довідковій літературі. Юридична відповідальність у ній дефініюється як нормативно закріплений та забезпечений державним примусом обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних благ чи цінностей, що йому належали [23, с. 589].

Відповідно до другого підходу, акцент зміщується на функціональну діяльність уповноважених суб'єктів, результатом якої і стає виникнення обов'язку, описаного в межах попереднього підходу. У такому контексті юридична відповідальність інтерпретується як застосування до правопорушника заходів державного примусу, передбачених санкцією правової норми, що втілюються у формі обмежень (позбавлень) особистого, організаційного чи майнового характеру [24, с. 12].

На наш погляд, з погляду сутності явища цей підхід є найбільш обґрунтованим, хоча він і не позбавлений критичних зауважень. Як зазначають дослідники, у цій моделі не повною мірою враховано специфіку цивільно-правової відповідальності. Зокрема, санкції за цивільні делікти можуть закріплюватися не лише в імперативних нормах права, а й безпосередньо у цивільно-правових угодах. Крім того, реалізація таких санкцій не завжди вимагає безпосереднього втручання державного примусу – наприклад, у випадках добровільного відшкодування збитків чи сплати неустойки [25].

Третій підхід базується на характеристиці юридичної відповідальності крізь призму структури механізму правового регулювання. Згідно з цією позицією, юридична відповідальність розглядається як специфічні правовідносини, у межах яких держава наділена правом застосовувати заходи примусу до порушників, а останні, своєю чергою, зобов'язані зазнати втрат чи обмежень, визначених санкціями правових норм [26, с. 204].

Варто резюмувати, що жоден із наведених підходів не можна вважати хибним, проте кожен із них висвітлює лише окремі аспекти змісту юридичної відповідальності. З огляду на це, найбільш доцільним вбачається інтегративний підхід. Він дозволяє синтезувати всі суттєві ознаки досліджуваного явища, виявлені як у процесі аналізу нормативно-правового масиву, так і під час вивчення фундаментальних теоретичних розвідок.

Задля об'єктивності аналізу варто зауважити, що у доктрині існують підходи, які намагаються синтезувати позитивний (перспективний) та ретроспективний аспекти соціальної відповідальності. Зокрема, С. Черноп'ятов дефініює юридичну відповідальність як нормативний, забезпечений державним примусом обов'язок щодо дотримання правових приписів, що реалізується у правомірній поведінці, а в разі порушення – трансформується в обов'язок правопорушника зазнати державного осуду та правообмежень [27, с. 169].

Проте слід констатувати, що ані Конституція України, ані акти галузевого законодавства не містять ознак «позитивного» аспекту юридичної відповідальності. Відтак, концепція позитивної юридичної відповідальності позбавлена нормативної форми та залишається суто теоретичною конструкцією. З огляду на це, у межах нашого дослідження юридична відповідальність розглядається виключно в її ретроспективному значенні. Це регламентована нормами права реакція уповноважених суб'єктів на протиправні діяння (порушення заборон, невиконання обов'язків чи зобов'язань, заподіяння шкоди), що полягає у застосуванні до винних осіб заходів впливу, які мають наслідком позбавлення особистого, майнового або організаційного характеру [28, с. 15].

Для найбільш повного розкриття природи юридичної відповідальності доцільно розглядати її крізь призму правовідносин. У цьому контексті ми поділяємо позицію Н. Оніщенко, яка наголошує на нерозривному зв'язку відповідальності з правовими відносинами як формою загального взаємозв'язку явищ у суспільстві та мисленні [29, с. 93].

Згідно з класичною структурою правовідносин, виокремлюємо такі елементи інституту відповідальності: суб'єкти: сторона, що застосовує заходи впливу (держава в особі її органів), та особа, яка зазнає таких заходів унаслідок вчинення делікту; об'єкт: протиправне діяння (правопорушення), що виступає юридичним фактом для виникнення відповідних правовідносин; юридичний зміст охоплює зафіксовані в нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників (право держави застосовувати заходи примусу та обов'язок порушника зазнати покарання) [30, с. 14].

Фактичний зміст становлять реальні дії сторін, спрямовані на реалізацію зазначених прав та обов'язків.

Таким чином, для держави фактичний зміст полягає у процесуальній діяльності із застосування санкцій, а для правопорушника – у безпосередньому зазнанні втрат організаційного, особистого чи матеріального характеру [31, с. 55].

Суб'єктами, уповноваженими застосовувати заходи юридичної відповідальності, виступають суд, органи виконавчої влади та інші інституції державного апарату, наділені контрольно-наглядовими, виконавчо-розпорядчими або правозастосовними функціями. Окрім державних інституцій, такими суб'єктами можуть бути потерпіла сторона (якій завдано шкоди чи збитків), а також адміністрація підприємств, установ чи організацій (у межах дисциплінарних повноважень). Спільною ознакою для всіх перелічених суб'єктів є наявність нормативно закріпленої компетенції щодо реалізації відповідного виду юридичної відповідальності.

Своєю чергою, суб'єкти, на яких спрямовано заходи юридичної відповідальності, диференціюються на індивідуальні (фізичні особи) та колективні (юридичні особи, а в окремих випадках – державні органи чи установи).

Об'єктом правовідносин юридичної відповідальності виступають різні види правопорушень, детерміновані як: ігнорування встановлених законодавством заборон або ухилення від виконання юридичних обов'язків;

невиконання чи неналежне дотримання цивільно-правових зобов'язань; завдання матеріальної або моральної шкоди (збитків), що потребують компенсації або, з огляду на специфіку відносин, не підлягають матеріальній сатисфакції.

Фактичний зміст досліджуваних правовідносин розкривається через безпосереднє застосування до делінквента санкцій, що зумовлюють правообмеження різного спрямування:

Особистого характеру, тобто обмеження або позбавлення волі, адміністративний арешт тощо.

Майнового характеру, зокрема накладення штрафу, конфіскація майна, стягнення пені, повне відшкодування завданих збитків чи шкоди.

Організаційного характеру, зазвичай це звільнення з посади, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися окремими видами професійної діяльності на визначений термін.

Нарешті, фундаментальною характеристикою юридичної відповідальності є її нормативна визначеність. Права та обов'язки суб'єктів, об'єкти правовідносин, а також процедурний порядок і зміст заходів впливу чітко закріплено в нормах права. Хоча ступінь деталізації цих аспектів варіюється залежно від конкретного виду юридичної відповідальності, їхня легітимність завжди ґрунтується на приписах закону.

Зважаючи на багатоаспектність проявів юридичної відповідальності, виникає потреба подолання «апорії типології». Для формування цілісної наукової картини в межах загальнотеоретичної юриспруденції необхідно систематизувати існуючі нормативні конструкції. Опис та виокремлення їхніх характерних ознак дозволить не лише впорядкувати знання, а й виявити прогалини у правовому регулюванні та окреслити вектори вдосконалення інституту відповідальності.

Найбільш ефективним інструментом для виконання цього завдання є метод типології. Серед сучасних наукових розвідок, присвячених методологічному потенціалу типологізації, варто виділити дослідження

М. Кунцевич, у якому цей метод застосовано для встановлення кореляції між принципами юридичної відповідальності та практикою її реалізації [32].

Типологія як метод наукового пізнання базується на розчленуванні систем об'єктів та їх групуванні за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі чи типу. Цей підхід забезпечує можливість компаративного вивчення сутнісних ознак, функцій, рівнів організації та взаємозв'язків об'єктів незалежно від їх темпоральної чи просторової локалізації.

Проблематика типологізації є актуальною для всіх наук, що оперують гетерогенними множинами об'єктів і потребують їхнього впорядкування та систематизації. У процесі наукового пізнання виникає потреба не лише в описі явищ, а й у встановленні внутрішніх закономірностей їхнього розвитку та функціонування. Саме тому типологія виступає важливим інструментом наукового аналізу, який дозволяє впорядкувати складні явища, об'єднуючи їх у певні типи на основі спільних характеристик. Спираючись на ідентифікацію схожих та відмінних рис, типологія у своїй розвиненій формі дозволяє розкривати внутрішню архітектоніку досліджуваної системи та виявляти закономірності, які дають змогу прогнозувати існування нових, раніше невідомих елементів [33, с. 37].

У цьому контексті типологізація виступає не лише інструментом впорядкування знань, але й важливим засобом наукового пояснення складних соціальних явищ. Завдяки типологічному підходу дослідник отримує можливість виокремити сутнісні характеристики досліджуваних об'єктів, відокремити головне від другорядного та сформувати цілісне уявлення про структуру і функціонування певної системи. Саме тому цей метод вважається одним із ключових видів систематизації знань у гуманітарних науках. Побудова типології виступає водночас і метою, і засобом дослідження. Наукові праці з історії, психології та юриспруденції часто ґрунтуються на розгорнутих типологіях складних феноменів – від соціальних інститутів до типів правової ментальності, оскільки саме такий підхід забезпечує глибинне розуміння природи цих явищ та їх адекватне пояснення [34, с. 165].

За методологією побудови типологізація поділяється на емпіричну та теоретичну. Емпірична типологія базується передусім на узагальненні фактичного матеріалу, що отримується в процесі безпосереднього дослідження об'єктів і явищ. Вона передбачає групування об'єктів на основі їхніх зовнішніх або безпосередньо спостережуваних характеристик. Натомість теоретична типологія передбачає конструювання ідеальної моделі об'єкта, узагальнення його фундаментальних ознак та фіксацію принципів таксономічного опису досліджуваної множини. Вона є продуктом глибокої аналітичної роботи, під час якої наукове мислення реконструює найбільш суттєві характеристики явища, об'єднуючи їх у дефініцію «тип». На цьому підґрунті тип стає результатом теоретичної ідеалізації об'єкта чи процесу, що досягається шляхом виокремлення його сутнісних рис та абстрагування від другорядних характеристик.

Особливого значення типологічний підхід набуває у сфері правових досліджень, де складність правових явищ вимагає їх системного впорядкування та класифікації. У юридичній науці типологія дозволяє дослідникам формувати цілісне уявлення про структуру правової системи, визначати взаємозв'язки між її елементами та встановлювати загальні закономірності функціонування правових інститутів. Зокрема, І. Мисак акцентує, що типологія виступає вченням про впорядкування складних систем, в основі якого лежать концепції нечітких множин. На відміну від звичайних множин, де приналежність об'єкта є абсолютною, нечіткі множини дозволяють класифікувати предмети за певним ступенем їх відповідності ідеальному типу [35, с. 29]. Такий підхід відкриває можливості для більш гнучкого аналізу складних соціально-правових явищ, оскільки враховує їхню багатовимірність та різноманітність проявів.

Прикладом ґрунтовної диференціації юридичної відповідальності є модель, запропонована Д. Лук'янцем, де за базовий критерій обрано елементи структури правовідносин. Такий підхід вбачається методологічно виправданим, оскільки правовідносини мають чітку архітектоніку з

визначеним набором елементів, наділених вираженими ознаками, що є зручним для наукової класифікації. У межах цієї концепції юридична відповідальність розглядається як складний правовий інститут, що виникає у результаті взаємодії суб'єктів правовідносин та реалізується через відповідні правові механізми.

Доведено, що поєднання двох ключових параметрів – суб'єктного складу та процедурної конструкції – дозволяє виокремити вичерпний перелік видів юридичної відповідальності, що ґрунтуються на владних відносинах між делінквентом та уповноваженим суб'єктом. До них належать традиційні види: конституційна, адміністративна, цивільно-правова, кримінальна та дисциплінарна відповідальність [12]. Кожен із цих видів має власні особливості правового регулювання, специфічні механізми реалізації та відповідні санкції, що застосовуються до правопорушників. Разом вони утворюють комплексну систему юридичної відповідальності, яка забезпечує стабільність правопорядку, захист суспільних інтересів та ефективне функціонування правової системи держави.

Крім того, дослідником запропоновано типологізацію процесуальних моделей юридичної відповідальності. Залежно від ступеня очевидності зв'язку між суб'єктом та об'єктивною стороною діяння виокремлюються три основні конструкції:

– автоматична, вона застосовується у випадках абсолютної очевидності зв'язку, коли міра відповідальності детермінована заздалегідь, що нівелює потребу у додаткових правозастосовних процедурах;

– адміністративна, що передбачає достатній ступінь очевидності, що дозволяє виявити порушення безпосередньо під час його вчинення, проте встановлення конкретної санкції потребує реалізації правозастосовної процедури;

– правосуддя, яка застосовується у ситуаціях переважної неочевидності зв'язку, що потребує специфічної діяльності з реконструкції обставин діяння

за його наслідками, а визначення міри відповідальності можливе виключно через складну процедуру судового розгляду [12].

Також у доктрині поширеною є класифікація на штрафну (каральну) та правовідновлювальну відповідальність. Істотна відмінність між ними полягає у характері санкцій, зокрема штрафні (каральні) санкції (кримінальні, адміністративні, дисциплінарні) є переважно відносно визначеними, що дозволяє індивідуалізувати покарання з урахуванням обставин справи, ступеня вини та особистості порушника; правовідновлювальні санкції мають абсолютно визначений характер, оскільки спрямовані на точну компенсацію завданої шкоди чи збитків незалежно від суб'єктивних обставин вчинення правопорушення.

1.3. Теоретико-методологічний аналіз змісту й обумовленості юридичної відповідальності як правового феномену

Питання обумовленості юридичної відповідальності належить до її фундаментальних категорій, оскільки дає змогу розкрити сутність цього феномену, ідентифікувати його соціальне призначення та функціональні параметри, окреслені в попередньому розділі.

Дослідження обумовленості юридичної відповідальності як правового явища потребує комплексного аналізу. Попри значний масив наукових публікацій, присвячених дефініціям, типології та принципам (зокрема справедливості та дієвості), актуальною залишається проблема цілісного осмислення змісту відповідальності крізь призму її детермінованості. Саме обумовленість виступає ключовим атрибутом існування відповідальності як інституціональної одиниці, адже вона демонструє органічний взаємозв'язок між структурними компонентами загальнотеоретичної юриспруденції, елементами правової системи та механізмом правового регулювання.

Методологічне підґрунтя такого аналізу корелює з позицією Д. Очколяса, який визначає методологію юридичної науки як систему

принципів, засобів і способів організації та моделювання пізнавальної діяльності у сфері державно-правової дійсності [36, с. 194]. Сучасний етап розвитку загальної теорії права актуалізує проблему співвідношення теоретичних конструкцій та їхнього прикладного функціонування. Розширення структури юридичної науки – від вивчення об'єктивних закономірностей до аналізу системи правових категорій, аксіом, а також правотворчої і правозастосовної діяльності – створює нові виклики для розуміння традиційних інститутів. Це зумовлює необхідність переосмислення правової природи юридичної відповідальності та її нормативної регламентації в умовах динамічних трансформацій правового регулювання [37, с. 52].

Ця точка зору дає можливість ще раз підкреслити загальний характер методології та можливість використання її принципів, наукових підходів, системи методів, прийомів і засобів для дослідження та осучаснення традиційних явищ у межах правової площини й інших об'єктів правової реальності [38, с. 24]. Методологічний інструментарій органічно взаємопов'язаний, взаємодоповнює та збагачує свої складові, що дає змогу більш точно, конкретно, всебічно й адекватно охарактеризувати предмет дослідження.

Методологічні параметри, у тому числі у просторовому вимірі юридичної науки, доцільно застосовувати як універсальний засіб, за допомогою якого виявляється сутність предметів і явищ та притаманні їм закономірності. Водночас методологія, яка побічно чи безпосередньо закріплена у праві, значною мірою залежить від понятійного апарату. Однак, зважаючи на висловлену в п. 1.1 тезу щодо відсутності уніфікованої, узгодженої термінологічної бази для дефініції юридичної відповідальності, методологія може сприяти юридичному або доктринальному оформленню понять і термінологічного апарату. Це зумовлено тим, що вона оперує вже наявним інструментарієм, який відповідає ідеалам та світоглядному полю наукового пошуку і його прикладному значенню.

Український дослідник Є. Подорожній акцентує на тому, що фундаментальне місце у процесі аналізу правових категорій, зокрема інституту юридичної відповідальності, посідають методологічні вимоги всебічності та об'єктивності. На переконання дослідника, нові парадигми й теорії мають ґрунтуватися на наявному досвіді та підкріплюватися вагомими результатами, що мають прикладне, а не ефемерне значення для предмета дослідження [39, с. 103].

Поділяючи зазначену позицію, вважаємо за необхідне доповнити її власним баченням: ігнорування нових наукових здобутків, які не повною мірою узгоджуються з панівною доктриною, є методологічно помилковим кроком. Звертаючись до питання обумовленості юридичної відповідальності, варто наголошувати на її генетичних витоках, проте не слід забувати, що вони зазнають суттєвої стратифікації та трансформації під впливом еволюції цивілізації та розвитку конкретного соціуму.

Звідси випливає потреба у дотриманні прагматично поміркованого балансу, де гармонійно поєднуються інноваційний науковий пошук і сталі параметри досліджуваного явища. Неуважність до теоретичної спадщини у частині змісту та принципів юридичної відповідальності є проявом наукового нігілізму, що перешкоджає об'єктивності висновків. Водночас штучне обмеження змісту наявних ідей та відмова від переосмислення традиційних концепцій суперечить принципу наступності у науці. За таких умов стратегічного значення набуває синергетичне поєднання обох підходів на сучасному етапі розвитку юридичної думки.

Варто враховувати, що нині наука характеризується інтегрованістю: їй властиві міжнаукові та трансдисциплінарні результати й методи дослідження, що є важливим елементом її розвитку та особливим етапом удосконалення дослідницького інструментарію шляхом залучення здобутків інших наук. Сьогодні цей важливий фрагмент наукового пошуку став невід'ємним компонентом і необхідною умовою розвитку будь-якої науки, зокрема юриспруденції [40, с. 51].

Методологічний плюралізм повинен базуватися на використанні загальнометодологічних підходів і прийомів, зокрема: об'єктивності та обумовленості обраних методів дослідження; необхідності встановлення істинності на основі використаного інструментарію та відповідних механізмів; вірогідності, яка дозволяє аргументувати, доводити та перевіряти об'єктивність обраних критеріїв; спроможності методологічної бази розкривати сутність досліджуваного явища.

Серед сукупності методів, які використовуються юридичною наукою, важливе місце відводиться формально-логічному методу дослідження обумовленості юридичної відповідальності. У цьому аспекті доцільно підтримати думку О. Тихомирова про те, що проникнення в юридичну науку способів, прийомів і процедур, притаманних іншим, навіть віддаленим наукам, не є суто формальним механічним процесом, а супроводжується їх перебудовою, трансформацією та пристосуванням до специфіки об'єктів державно-правової дійсності [41, с. 66].

На підставі подібного розуміння ролі методології О. В. Геселев стверджує, що обумовленість юридичної відповідальності полягає насамперед у праворозумінні та раціональному розсуді. Юридична відповідальність, на його думку, базується на волі й розумі законодавця як свідомого творця права держави [42, с. 198]. Водночас цей учений частково нівелює обумовленість юридичної відповідальності моральними засадами, природними правами особистості та потребами розвитку суспільства на користь суворих державно-правових категорій, що можна розглядати як передумову сучасного розуміння існування та застосування юридичної відповідальності.

На необхідність активного використання у загальнотеоретичній юриспруденції логічного методу та прийомів, які він передбачає, з метою найбільш повного розкриття обумовленості юридичної відповідальності, її особливостей, функцій та ознак, вказує І. Я. Стасько.

Підтримуючи цей напрям і загальну тенденцію поглядів у юридичній літературі, зауважимо, що у своїй публікації дослідниця наголошує на

важливості аналізу обумовленості юридичної відповідальності за допомогою логічних прийомів. Зокрема, базові функції юридичної відповідальності дають змогу зробити висновок, що вона зумовлена насамперед потребами регулювання суспільних відносин. У цьому контексті відповідальність визначає найбільш бажані та оптимальні орієнтири поведінки на основі принципових ідеалів і засад (рівності, еквівалентності, презумпції невинуватості), формуючи моделі поведінки людей та встановлюючи соціально-правові пріоритети у суспільстві й праві, а також уявлення про законне і протиправне, відповідальність як обов'язок перед суспільством, державою та співгромадянами [43, с. 128].

Застосовуючи теоретико-методологічні підходи до питання обумовленості юридичної відповідальності, недоцільно залишати поза увагою аспект класифікації предмета дослідження. Для класифікації характерними є два основні аспекти: інформаційний і пізнавальний. У юридичній літературі наголошується, що поділ явища або його елементів на споріднені, суміжні чи близькі за змістом і сутністю явища водночас містить інформацію про сам об'єкт, який формується в результаті такого поділу. Пізнавальне значення класифікації полягає у тому, що у процесі здійснення суб'єктом поділу об'єкта на елементи сам суб'єкт осмислює досліджувану категорію та отримує певні знання або наукові результати залежно від зумовленості проведення класифікації та її характеру [44, с. 203].

К. Басін резюмує, що наукова класифікація дозволяє не лише розкрити зміст і сутність юридичної відповідальності, а й встановити її взаємозв'язок із державною діяльністю, визначити галузеву належність, проаналізувати суб'єктний склад та окреслити процедуру застосування у процесі регулювання суспільних відносин [45, с. 93].

Проводячи аналогію зі специфікою теоретико-методологічної класифікації, Н. Якимчук зауважує, що обумовленість юридичної відповідальності у широкому сенсі випливає з усього різноманіття сукупних обставин, що існують у соціумі на певному етапі його розвитку, незалежно від

характеру суспільних процесів (стагнації, регресу чи еволюційного поступу) [46, с. 30]. Доцільно доповнити цю позицію твердженням, що саме обумовленість виступає провідним індикатором ефективності нормативно-правового регулювання та дієвості державних механізмів. Юридичні приписи щодо відповідальності не існують ізольовано: їхня архітектоніка базується на синергії базових принципів права та суспільних запитів, які визначають вектори становлення відповідальності, її зміст і специфіку розвитку апарату примусу.

Як зазначалося раніше, одним із найбільш поширених критеріїв диференціації є змістовний аспект, що передбачає поділ на негативну (ретроспективну) та позитивну (перспективну) відповідальність. Ретроспективна юридична відповідальність інтерпретується як покарання за протиправне діяння, вчинене після набрання чинності нормою, що визначає таку поведінку як делікт і встановлює відповідну санкцію [47, с. 6]. Її слід чітко відмежовувати від загальних заходів державного примусу, які є ширшими за своїм змістом. На наше переконання, негативна відповідальність базується на фундаменті примусу: спочатку виникає формально визначена нормативна регламентація правопорушення, а згодом відбувається реалізація карального впливу.

Натомість перспективна юридична відповідальність розглядається як форма зобов’язання щодо майбутньої правомірної поведінки. Вона спрямована на мотивацію та стимулювання особи до дотримання заборон і виконання обов’язків. Проте, аналізуючи правову природу обумовленості, можна стверджувати, що відповідальність за своєю суттю є передусім реакцією держави на вчинене діяння. Тому виокремлення позитивного аспекту часто видається методологічно невиправданим, оскільки призводить до підміни категорії відповідальності загальним обов’язком дотримуватися правових приписів [48, с. 62].

Варто зауважити, що у вітчизняній науці існують дискусійні погляди на обумовленість юридичної відповідальності крізь призму ціннісного

підходу. Наприклад, Х. Соломчак висуває тезу про детермінацію відповідальності через сприйняття особою обов'язку як правової цінності [49]. У такому дискурсі наріжного значення набувають принципи, зокрема справедливості та дієвості. Проте трактування цих категорій виключно як ідейних орієнтирів функціонування інституту може суперечити юридичній природі відповідальності.

Погоджуємося з думкою А. Олійник про те, що під час дослідження обумовленості акцент слід робити на специфіці правової природи цього явища, зокрема на його підставах, суб'єктах та процедурному порядку застосування [50, с. 439]. Водночас, як зазначає М. Задніпряна, зміст відповідальності прямо пропорційний процесу формування її принципів. Історичний чинник та еволюція наукової думки доводять, що сучасна інтерпретація сутності відповідальності має враховувати можливу деформацію її засадничих принципів у мінливих соціальних умовах [51, с. 21].

Узагальнюючи наведені позиції, доцільно констатувати, що обумовленість юридичної відповідальності є своєрідним мірилом ефективності її принципів, ідеалів та функціональних типів. Вони утворюють цілісну й узгоджену систему, у межах якої теоретичні положення реалізуються у практичній площині. Саме такий підхід дозволяє підтвердити статус принципів як магістральних елементів інституту юридичної відповідальності, серед яких принципи справедливості та дієвості посідають ключове місце у структурі цього дослідження.

1.4. Сучасні концепції юридичної відповідальності та їх місце у вітчизняній правовій системі

На цьому етапі дослідження передусім доцільно встановити зміст поняття «концепція» та його розуміння у межах вітчизняних наукових кіл. У цьому контексті найбільш доречними видаються формулювання та наукові підходи, окреслені у працях А. Є. Шевченка та В. В. Грабова. Доктринальні

погляди цих учених зводяться до того, що концепція у загальнотеоретичній юриспруденції являє собою сукупність фактів, поглядів, ідей, суджень, правових категорій та осмислених уявлень у сфері політико-правової думки й суміжних із нею питань [52].

Традиційно стійку і чільну позицію посідає дуалістична концепція юридичної відповідальності, яка охоплює її позитивну та негативну складові. Юридична відповідальність у цьому підході розглядається як особливий різновид юридичного обов'язку, що виникає у особи як наслідок вчинення певного, у переважній більшості випадків протиправного, діяння. Ця концепція ґрунтовно досліджена з урахуванням сучасних вимог у працях Н. Гураленко [53] та І. Зеленої [54].

Як відомо, обов'язок може виконуватися добровільно або примусово. Якщо для реалізації відповідальності у добровільному порядку достатньо усвідомленого прийняття особою необхідності зазнати несприятливих наслідків, то примусовий порядок передбачає застосування заходів примусу. Насамперед ідеться про державний примус, хоча він не є єдиним можливим механізмом, оскільки, наприклад, у сфері дисциплінарної відповідальності відповідні повноваження можуть здійснювати й недержавні суб'єкти.

Притягнення до юридичної відповідальності здійснюється у чітко визначеному порядку та встановленій процесуальній формі, як правило, у межах правозастосовної діяльності з обов'язковим ухваленням відповідного правозастосовного акта. Для глибшого розуміння сутності та змісту юридичної відповідальності за дуалістичною концепцією необхідно виходити з того, що юридична відповідальність за своєю природою є водночас особливим обов'язком у межах спеціального правовідношення і реальною формою настання негативних, несприятливих наслідків для правопорушника [53]. Таким чином, можна говорити про формально-юридичний аспект юридичної відповідальності як особливого різновиду правовідносин. З цього випливає, що сам факт вчинення протиправного діяння є підставою виникнення реальної юридичної відповідальності.

Спираючись на запропоновану дихотомію, І. Зелена виокремлює об’єктивну та суб’єктивну складові змісту юридичної відповідальності. У цій моделі перша характеризує явище як обов’язок конкретного суб’єкта, а друга – як реальне настання для нього несприятливих наслідків. Такий концептуальний підхід дозволяє нівелювати тривалу дискусію між прихильниками трактування відповідальності як правовідношення (обов’язку) та як конкретного примусового заходу, оскільки ці позиції відображають два взаємопов’язані прояви одного й того самого правового феномену [54, с. 179].

Поряд із зазначеною двоаспектною структурою особливої уваги заслуговують концепції, що пропонують інноваційні підходи до трансформації традиційної системи принципів інституту відповідальності. Однією з найбільш обговорюваних є санкційна концепція, ґрунтовний аналіз якої представлено у працях І. Аземші [55].

Дослідниця зазначає, що оскільки юридична відповідальність за своєю суттю є примусовим заходом, який виявляється в осуді правопорушення та встановленні для делінквента негативних наслідків у вигляді майнових або особистих обмежень, її ключовим елементом у сучасній інтерпретації виступає санкція. Саме санкція розглядається як формалізоване втілення примусу, адекватне характеру вчиненого правопорушення [55, с. 54]. Теоретичним підґрунтям цієї ідеї можна вважати фундаментальні дослідження П. Рабіновича щодо еволюції параметрів юридичної відповідальності в умовах сучасних правових трансформацій [54].

Водночас сприйняття юридичної відповідальності виключно як санкції (наслідку, передбаченого нормою права) є виправданим лише у певних випадках. Фактично санкція проявляється у застосуванні заходів державного примусу до осіб, які порушують правові приписи. Проте юридичні наслідки, не пов’язані безпосередньо з каральним впливом, не завжди можна ототожнювати з юридичною відповідальністю, що нерідко спричиняє колізії у правозастосовній практиці.

Слід також враховувати полісемантичність терміна «санкція» у законодавстві та доктрині [56, с. 130]. Якщо в одних випадках під нею розуміють схвалення або затвердження акта, то у правовій теорії це передусім засіб державного впливу на порушника. Санкція є необхідним атрибутом правової норми, без якого вона втрачає свій імперативний характер. Однак при з'ясуванні сутності відповідальності важливо враховувати, що правопорушення може зумовлювати санкції, які за своєю природою не є заходами відповідальності. Зокрема, примусове спонукання до реального виконання зобов'язання (охорона права) не є мірою відповідальності, оскільки не передбачає для суб'єкта додаткових правових обтяжень понад ті, що існували до моменту порушення.

Наступна концептуальна модель, запропонована І. Станько, базується на функціональному підході. Дослідниця обґрунтовує, що в умовах сучасного постіндустріального суспільства функціональний аспект є одним із найбільш раціональних шляхів інституційного вдосконалення юридичної відповідальності. У межах цієї теорії юридична відповідальність, підкріплена системою власних принципів, набуває пріоритетного значення порівняно з традиційними функціями правових норм (регулятивною, охоронною тощо). Без такої функціональної модернізації, на думку автора, неможливо адекватно відобразити соціальну роль юридичної відповідальності як універсального правового феномену [58, с. 127–128].

Аналізуючи проблему «перманентного спрощення» інституту відповідальності держави перед громадянським суспільством, О. Зайчук констатує необхідність розроблення окремого нормативного акта – загальнодержавної Концепції юридичної відповідальності. Такий документ мав би уніфікувати та узгодити типологію юридичної відповідальності, нівелюючи штучні міжгалузеві бар'єри [59, с. 311–312].

У межах зазначеного підходу юридична відповідальність має трихотомічну структуру, у якій її зміст стратифікується за характером

правових заходів: особистого, майнового та організаційного характеру [59, с. 312].

Особливий акцент у цій концепції зроблено на поглибленні принципу верховенства права та його відповідності загальноцивілізаційним цінностям. Пріоритетним напрямом визначено адаптацію до стандартів верховенства права Європейського Союзу. Водночас спроби модернізації відповідальності виключно через функції держави містять певні суперечності. Зокрема, ототожнення функцій відповідальності з функціями держави є методологічно вразливим, оскільки юридична відповідальність не може охоплювати весь спектр державної діяльності, а змішування понять «функція» та «форма її здійснення» призводить до логічних тавтологій [60, с. 11].

У контексті сучасних підходів особливу увагу заслуговує управлінська концепція, яка розглядає юридичну відповідальність як стратегічний елемент правового регулювання. Її сутність полягає у цілеспрямованому впливі на поведінку осіб для стабілізації суспільних відносин та мінімізації конфліктів. О. Болсунова виділяє три специфічні ознаки відповідальності в рамках цього механізму: вона є особливим видом державного примусу; її реалізація базується виключно на наявності правопорушення; функціонує через застосування негативних наслідків до правопорушника [61, с. 50].

Ефективність цієї моделі забезпечується системою принципів, які у своїй взаємодії гарантують належне функціонування інституту. Це безпосередньо пов’язано з темою нашого дослідження, де дієвість і справедливість виступають не лише ідеями, а регулятивними засадами, що запобігають перетворенню управлінського впливу на свавілля.

Хоча концепція ототожнення відповідальності з окремою групою правовідносин сьогодні менш популярна, її внесок у теорію є беззаперечним. Основним досягненням цієї школи стало доведення того, що сучасна теорія відповідальності повинна спиратися на аналіз суспільно-економічних та політико-правових реалій [62, с. 100].

Проте в управлінській концепції на другий план відходять такі важливі фактори, як соціальна еволюційність та індивідуальне самосприйняття особи. Надмірний акцент на державно-центричному характері та імперативності припису може призвести до ігнорування об'єктивної оцінки конкретних обставин справи. Тому в нашому дослідженні ми наголошуємо, що реалізація «управлінського методу» має обов'язково проходити крізь призму справедливості, щоб забезпечити реальну дієвість покарання, а не лише формальне виконання владного розпорядження.

Висновки до Розділу 1

У першому розділі здійснено комплексне дослідження теоретико-методологічних засад юридичної відповідальності. Відповідно до поставлених наукових завдань, з'ясування природи та ознак юридичної відповідальності, аналізу доктринальних підходів до її розуміння та встановлення чинників зумовленості цього інституту, отримано такі результати.

Обґрунтовано, що правова самоорганізація суспільства зумовлена потребою впорядкування свободи волі. Встановлено, що право у взаємодії з державою виступає універсальним регулятором, який визначає межі «розумної свободи». Воно розмежовує конструктивну соціальну діяльність і деструктивні (протиправні) прояви, що загрожують правопорядку. Доведено, що інститут юридичної відповідальності є ключовим інструментом регулювання цієї свободи, оскільки саме він передбачає наслідки виходу суб'єкта за встановлені правові межі.

Виявлено стійку тенденцію до багатовекторності в теоретичному розумінні юридичної відповідальності. Ретроспективний аналіз світової та вітчизняної доктрини свідчить про відсутність уніфікованого визначення цього поняття, що зумовлено різними аксіологічними підходами: від сприйняття відповідальності як самостійного соціально-правового регулятора

до її трактування як специфічної форми правовідносин, у якій домінує примус, спрямований на захист суб'єктивних прав.

Сформульовано авторське бачення інституту юридичної відповідальності як складної системи взаємопов'язаних субінститутів і правових приписів. Його функціональне призначення полягає не лише у каральному впливі на правопорушника, а й у відновленні правопорядку та запобіганні правопорушенням, що сприяє зменшенню ризику вчинення нових деліктів.

Доведено методологічну складність законодавчого закріплення дефініції «юридична відповідальність». Констатовано діалектичну суперечність: з одного боку, юридична відповідальність не може бути повністю охоплена однією легальною формулою, з іншого – вона не існує поза нормативним закріпленням у джерелах права. Обґрунтовано, що науковий пошук має здійснюватися від аналізу конкретних нормативних конструкцій до системного теоретичного узагальнення.

Встановлено, що методологія юридичної науки є динамічним інструментарієм пізнання сутності правових явищ. За умов відсутності термінологічної єдності саме методологічний апарат дає змогу сформувати доктринальні категорії, які відповідають сучасним правовим цінностям. Це забезпечує перехід від абстрактних теоретичних міркувань до практичного застосування інституту юридичної відповідальності.

Визначено категорію «зумовленість юридичної відповідальності» як інтегральний показник ефективності правового регулювання. Вона відображає дієвість державного механізму та якість юридичного інструментарію. Доведено, що конструкція юридичної відповідальності ґрунтується на взаємодії фундаментальних принципів права та актуальних потреб суспільства, яке фактично визначає її зміст, напрями розвитку та специфіку застосування державного примусу.

Систематизовано сучасні концептуальні підходи до розуміння юридичної відповідальності, серед яких виокремлено: санкційний,

дуалістичний (двоаспектний), управлінський, функціональний, а також концепцію модернізації інституту відповідальності через його спрощення. Кожен із цих підходів відображає певний етап еволюції правової думки та створює підґрунтя для подальшого аналізу принципів справедливості та ефективності юридичної відповідальності.

РОЗДІЛ 2
СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Герменевтично-гносеологічна характеристика системи принципів юридичної відповідальності

Система принципів юридичної відповідальності історично формувалася на ґрунті вдосконалення способів реагування на неправомірну поведінку. Становлення самої ідеї неправомірності поведінки та концепції невідворотності покарання відбувалося через розвиток юридичних інструментів. У цьому контексті аспекти пізнання (гносеології) та герменевтики (філософської інтерпретації) є одними з основоположних для розуміння сутності принципів юридичної відповідальності, а також критеріїв і властивостей, що дають змогу їх систематизувати та відмежувати від суміжних категорій.

Як слушно зазначає О. Д. Максимюк, такі риси системи принципів юридичної відповідальності, як невідворотність і доцільність, потребують нового осмислення через звернення до філософії права, насамперед до гносеології права, а також до онтології, аксіології та логіки права. Це зумовлено тим, що належна формальна, змістовна та прагматична характеристика юридичної відповідальності, з урахуванням місця й значення принципу її невідворотності, має ґрунтуватися на всебічному вивченні закономірностей формування достовірного знання про правову реальність. Інакше кажучи, йдеться про застосування гносеологічного підходу, тісно пов’язаного з процесом і результатом пошуку обґрунтованих підстав для формування переконливих суджень щодо правової дійсності [63, с. 4].

Узагальнюючи фундаментальні засади суспільного розвитку, гуманістичні ідеї, моральні цінності та ідеали справедливості й невідворотності, система принципів юридичної відповідальності не обмежується окремими соціальними чи культурними чинниками. Її принципи

формуються на перетині здобутків галузевих юридичних наук, теорії та соціології права, а також філософсько-правової думки. Саме тому визначення герменевтично-гносеологічної характеристики засад досліджуваної системи є актуальним і науково обґрунтованим.

Розглядаючи правову та інституційну специфіку системи принципів юридичної відповідальності крізь призму герменевтики та гносеології, доцільно насамперед окреслити сучасне розуміння цих категорій і простежити їхню взаємодію з об’єктом і предметом цього дослідження.

Правова герменевтика традиційно розглядається як особливий інтелектуальний інструментарій інтерпретації юридичних текстів, що забезпечує належне розуміння та застосування правових норм. Її сутність полягає у виявленні змісту правових положень, норм нормативно-правових актів та інших юридичних документів з метою їх коректного застосування, а також у забезпеченні узгодженості між буквою та духом закону.

Як слушно зазначає О. Нетреб’як, «процес дослідження генезису та еволюції правової герменевтики як науки і її теоретичних складників актуалізує широке коло філософських, гносеологічних і методологічних проблем. Потужний внесок у розроблення цієї теоретичної проблематики здійснено в межах сучасної філософії права» [64, с. 190–191]. З огляду на це правова герменевтика постає не лише як метод інтерпретації правових текстів, а і як самостійний напрям філософсько-правового аналізу, що формує власний методологічний дискурс у дослідженні фундаментальних проблем сучасної юриспруденції.

У сучасних умовах філософсько-правова герменевтика відіграє важливу роль у теоретичному осмисленні ключових категорій правової науки, зокрема юридичної відповідальності, правосуб’єктності, принципів функціонування права, а також співвідношення права і закону. Її значення посилюється в контексті актуальних політичних, державних та суспільних викликів, що зумовлюють необхідність глибшого переосмислення механізмів правового регулювання. У цьому сенсі значна частина наукових концепцій, сформованих

на основі герменевтичної методології правового пізнання, виходить за межі аналізу окремої правової ситуації та набуває ширшого теоретичного значення. Це дає змогу розглядати відповідні правові категорії як у понятійно-термінологічному, так і у змістовно-юридичному вимірах.

У загальнофілософському розумінні герменевтика постає як концептуальна модель розуміння та інтерпретації соціальних явищ і процесів. Герменевтичний підхід до тлумачення передбачає ретельне співвіднесення об'єктивно вираженої правової реальності з інтелектуальними та світоглядними настановами інтерпретатора. Відповідно процес інтерпретації завжди поєднує об'єктивні характеристики правового тексту із суб'єктивним компонентом його осмислення, що формує цілісне бачення правового змісту.

Як наукова дисципліна, герменевтика досліджує закономірності процесу розуміння мовних конструкцій і смислових структур. У правовій сфері це сприяє формуванню системи правил інтерпретації юридичних текстів та створює передумови для ефективного правового регулювання. Саме тому взаємозв'язок юриспруденції та герменевтики проявляється передусім у тлумаченні різноманітних форм і джерел права – як історичних правових документів, так і сучасних нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини [65, с. 16].

Правова герменевтика покликана виконувати роль сучасної наукової методології ведення правового діалогу в умовах різноманіття правових культур і рівноправної взаємодії світових цивілізацій. Вона здатна забезпечувати виявлення та осмислення базових правових цінностей, розроблення підходів до тлумачення текстів правової культури, аналізу психологічних і соціальних особливостей учасників правових відносин, а також формування цілісного уявлення про правові системи інших цивілізацій. При цьому процес розуміння передбачає особистісну спрямованість суб'єкта на досягнення цілісної змістовної причетності до правового феномену [66, с. 19].

Сучасна філософсько-правова герменевтика характеризується певним відходом від вузького трактування інтерпретації правових текстів і переходом до ширшого аналізу контекстуального буття права. Такий підхід передбачає відмову від його сприйняття виключно як сукупності нормативних приписів на концептуальному рівні. Право не може бути відокремлене від контексту пізнання, що підкреслює значення пізнавальної традиції у формуванні сучасного праворозуміння. У цьому зв'язку філософсько-правова герменевтика активно взаємодіє з окремими напрямами аналітичної філософії права, правової семіотики та правової феноменології, зокрема у дослідженні так званих дискурсивних практик – специфічних форм інтелектуальної взаємодії, пов'язаних із аналізом символів, смислів та ідей правової реальності [67, с. 18].

Крім того, філософсько-правовий дискурс другої половини XX – початку XXI століття позначений поширенням некласичних підходів до осмислення правової реальності. У межах цих підходів право розглядається не лише як система норм, а передусім як динамічний процес, що проявляється у формах комунікації, діалогу, пізнання та розуміння. Такий підхід зосереджується на питанні про спосіб існування права – тобто про те, як воно реалізується, відтворюється та функціонує у соціальному бутті. Унаслідок цього традиційні правові категорії та проблеми отримують нове інтерпретаційне осмислення порівняно з попередніми герменевтичними підходами, які не завжди становили цілісну та логічно узгоджену методологічну систему.

Останніми десятиліттями подібне динамічне праворозуміння набуває дедалі більшого поширення і в науковому дискурсі пострадянського простору. Таке переосмислення основних питань філософії права сприяє відмові від спроб остаточно зафіксувати право в межах статичних визначень і водночас актуалізує питання про те, яким чином право вкорінене у бутті загалом або, принаймні, у людському бутті. У цьому контексті особливого значення

набуває герменевтична філософія права, яка прагне з'ясувати природу правового досвіду, визначаючи його через категорію розуміння [68, с. 102].

Парадигма правової герменевтики XXI століття в межах романо-германської правової сім'ї формується відносно обмеженим колом дослідників, які присвятили свої наукові праці розробленню цієї проблематики. До представників цього напряму належать як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Зокрема, В. В. Дудченко досліджував історичну еволюцію герменевтичних підходів від античності до періоду кодифікаційної діяльності за часів імператора Юстиніана І. А. Богачов аналізував специфіку об'єкта правової та сакральної герменевтики. Т. М. Дудаш зосередив увагу на практичному застосуванні методів інтерпретаційної діяльності та інструментарію герменевтики у межах онтологічної правової герменевтики, досліджуючи взаємозв'язок між способом буття людини у праві та умовами можливості його розуміння. Водночас значний внесок у розвиток герменевтичної традиції зробили також зарубіжні мислителі, зокрема Поль Рікер, який розглядав проблематику конфлікту, медіації та інституту адвокатури у контексті функціонування юридичної відповідальності, а також Ганс-Ґеорг Ґадамер, чиї праці присвячені філософському осмисленню права як культурного феномену та розмежуванню герменевтичної методології з іншими напрямами правового пізнання.

Останній із зазначених дослідників є особливо значущим у контексті розгляду правової герменевтики, оскільки саме у його науковому доробку було обґрунтовано необхідність диференціації герменевтичного підходу щодо традиційних юридичних категорій, які становлять фундамент юриспруденції. Зокрема, Ганс-Ґеорг Ґадамер наголошував, що «застосування права є парадигмальним прикладом розуміння, а тому юридична герменевтика не є особливим випадком; навпаки, вона здатна пролити світло на питання загальної філософської герменевтики» [73, с. 139].

Водночас дослідник підкреслював, що під герменевтичною філософією права слід розуміти осмислення феномену розуміння як способу буття людини

у праві (онтологічний вимір) та як способу пізнання правової реальності (методологічний вимір). У такому розумінні герменевтична філософія права постає водночас як напрям некласичної філософії права і як складова загальної філософської герменевтики, предметом якої є феномен розуміння.

Щодо співвідношення цих підходів можна виокремити два основні напрями. З одного боку, герменевтична філософія права розглядається як особливий випадок застосування загальної філософської герменевтики, специфіка якого зумовлена нормативною природою права та його загальнообов'язковим характером [73, с. 292]. З іншого боку, вона постає як відносно самостійний напрям філософсько-правового дослідження, спрямований на аналіз специфіки правового розуміння та інтерпретації правових норм.

З огляду на те, що герменевтика у загальному філософському значенні передбачає відмову від однозначного та суто формально-раціонального тлумачення правових явищ, її безпосередній зв'язок із дослідженням системи принципів юридичної відповідальності проявляється у визнанні складності та багатовимірності їхнього змісту. Це означає, що інтерпретація принципів юридичної відповідальності не може обмежуватися виключно формально-логічним підходом, а потребує ширшого теоретичного осмислення, яке враховує соціальні, ціннісні та культурні аспекти правового регулювання.

Водночас, як було встановлено у першому розділі дослідження, система принципів юридичної відповідальності становить цілісну сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів, що формують відповідний інституційний механізм правового регулювання. Реалізація цих принципів через інструменти юридичної відповідальності забезпечує підтримання правопорядку, а їх застосування у випадку вчинення правопорушення виконує каральну, відновлювальну та превентивну функції. У результаті це сприяє як відновленню порушених правових відносин, так і запобіганню виникненню нових правопорушень.

У цьому контексті екстраполяція основних положень правової герменевтики на об’єкт дослідження дає змогу зробити висновок, що система принципів юридичної відповідальності ґрунтується не лише на формально-нормативних засадах, а й на ширшому комплексі філософсько-правових концепцій і ціннісних орієнтирів, сформованих у межах герменевтичної традиції. Характерно, що подібна тенденція простежується як у континентальній філософсько-правовій традиції, так і в англо-американській юриспруденції, що свідчить про універсальність герменевтичного підходу до осмислення правової реальності.

Зокрема, В. Майхофер у праці «Право і буття» спирається на ідеї М. Гайдеггера та Г.-Ґ. Ґадамера і намагається, за допомогою герменевтики *Dasein*, вибудувати онтологію права, тобто осмислити право як особливий спосіб буття соціальної реальності. На думку В. Майхофера, людське існування завжди є буттям-з-Іншими, причому не в абстрактному, а в конкретному вимірі як-буття покупця, громадянина, учасника соціальних взаємодій тощо. У межах його концепції метою права виступає автентичність такого як-буття; відповідно, право лише інституціоналізує та впорядковує відповідні форми соціального існування людини [74, с. 213].

Таким чином, Майхофер пропонує екзистенціальне обґрунтування права, яке виходить із буттєвого виміру людського існування і водночас репрезентує герменевтичне розуміння права як прояву гуманістичних засад правової культури. Гуманізм у цьому контексті виступає одним із фундаментальних принципів функціонування системи юридичної відповідальності. Зокрема, у процесі визначення виду, міри та меж покарання саме принцип гуманності нерідко слугує визначальним критерієм, який впливає на формування остаточного правового рішення.

Ідея істинності у правовій герменевтиці, як на науковому, так і на суспільному рівнях, спрямована на утвердження таких базових цінностей, як справедливість, свобода та верховенство права. У зв’язку з цим правову герменевтику доцільно розглядати як методологічний інструмент

обґрунтування та нормативного осмислення принципів, що становлять основу системи юридичної відповідальності.

У контексті пізнання сутності, змісту та соціального призначення юридичних категорій герменевтичний підхід передбачає комплексне дослідження кількох взаємопов'язаних аспектів, зокрема функціонального призначення конкретного правового явища; внутрішньоструктурних зв'язків цього явища та його взаємодії з іншими правовими нормами і фундаментальними принципами права; зовнішніх (позаправових) зв'язків із суміжними соціальними феноменами, що впливають на формування та реалізацію правових інститутів.

З огляду на це встановлення системних взаємозв'язків між правовими нормами є критично важливим для визначення меж їх дії, ідентифікації суб'єктного складу правовідносин та розкриття автентичного змісту нормативно-правових актів. Особливого значення це набуває в умовах динамічного оновлення законодавства, коли нові нормативні приписи коригують або уточнюють зміст попередніх норм.

Системне тлумачення у цьому контексті виступає ефективним інструментом виявлення суперечностей і нормативних колізій, оскільки дає змогу встановити положення, які, формально зберігаючи юридичну чинність, фактично втратили свою регулятивну спроможність. Крім того, герменевтичний аналіз відіграє важливу роль при застосуванні аналогії закону, допомагаючи правозастосовцеві визначити найбільш релевантну за змістом правову норму для вирішення конкретної юридичної ситуації. Обґрунтовано, що інтерпретаційний потенціал юридичної науки значно зростає у разі його ґрунтування на системному аналізі правових явищ, а не на фрагментарному чи ізольованому розумінні окремих правових положень [75, с. 58].

Повертаючись до питання правової доктрини юридичної відповідальності у системі загальнотеоретичної юриспруденції, розглянутого у першому розділі дослідження, доцільно звернутися до одного з ключових

принципів юридичної відповідальності – принципу невідворотності. Хоча цей принцип не є безпосереднім предметом даного підрозділу, він наочно демонструє значення герменевтичного підходу для характеристики системи принципів юридичної відповідальності та окремих її елементів.

Юридична відповідальність за своєю природою спрямована на досягнення раціонального балансу між формальним дотриманням правових приписів і застосуванням принципу домірності з урахуванням конкретних обставин справи. У цьому контексті принцип невідворотності має фундаментальне значення, оскільки саме він відображає розуміння юридичної відповідальності як неминучої реакції держави на суспільно шкідливе діяння. Водночас обґрунтування цього принципу значною мірою спирається на положення філософії права, насамперед герменевтики, гносеології, онтології, аксіології та логіки права. Такий підхід передбачає всебічне дослідження закономірностей формування достовірного знання про правову реальність та пошук обґрунтованих підстав для формування переконливих суджень щодо змісту правових явищ.

У цьому контексті герменевтична складова дослідження принципу невідворотності – юридичної відповідальності проявляється у таких аспектах:

– відмежуванні принципу невідворотності від суміжних правових принципів і категорій, зокрема доцільності, превентивності, справедливості, правової визначеності, свободи, ефективності та верховенства права;

– визначенні природи застосування юридичної відповідальності, оскільки герменевтична методологія дозволяє обґрунтувати її невід'ємний зв'язок із функціонуванням суспільства. У цьому процесі формується постійна соціальна взаємодія між такими суб'єктами, як правопорушник, потерпілий, треті особи та суспільство загалом [63, с. 7];

– встановленні подвійної природи принципів невідворотності та доцільності, які мають як формальний, так і змістовний вимір. У формальному аспекті ці принципи можуть розглядатися як протилежні, тоді як у змістовному – як взаємопов'язані та ієрархічно співвіднесені правові категорії;

– формулюванні висновку, згідно з яким у випадку, коли фактичний склад правопорушення (тобто умови застосування правоохоронної норми) визначений аподиктично, тобто не допускає відступу від встановленої моделі поведінки, забезпечується формальна невідворотність юридичної відповідальності. Якщо ж фактичний склад правопорушення має відкритий або оціночний характер і передбачає певний рівень дискреції правозастосовця, принцип невідворотності частково поступається принципу доцільності. В обох випадках досягається відповідність між умовами застосування та змістом юридичної відповідальності, однак у першому випадку така відповідність має безпосередній характер, тоді як у другому – умовний. Отже, з формально-юридичної точки зору принцип невідворотності юридичної відповідальності виступає необхідним зв'язком між умовами її застосування та її змістом [76, с. 14].

Другою складовою характеристики системи принципів юридичної відповідальності, що становить науковий інтерес на даному етапі дослідження, є гносеологічна складова. Вона як невід'ємний елемент аналізу системи принципів юридичної відповідальності сформувалася у період Просвітництва, коли філософська думка була спрямована на осмислення сутнісних засад юридичної відповідальності як форми державно-владного впливу. У межах цього інтелектуального руху юридична відповідальність почала розглядатися як самостійний об'єкт наукового та світоглядного (філософського) пізнання, а також як об'єкт практичної діяльності, пов'язаної з її реалізацією [77, с. 87].

Подальший розвиток політико-правових учень та становлення філософії права як комплексної наукової дисципліни сприяли формуванню гносеології права як однієї з її провідних підгалузей. Центральними категоріями гносеології традиційно вважаються істина та істинність, які виступають фундаментальними характеристиками правового явища. Водночас у науковій літературі зазначені категорії зазвичай розглядаються у взаємозв'язку, оскільки більшість дослідників трактує їх як взаємозалежні та концептуально взаємодоповнювальні.

Оскільки предметом дослідження правової гносеології є не лише юриспруденція як система теоретичних знань, але й практична юридична діяльність, гносеологічні прояви права насамперед аналізуються крізь призму реальних правових дій та правозастосовної діяльності компетентних суб'єктів. Такий підхід пояснюється тим, що філософія права виконує спеціальні гносеологічні функції, виступаючи водночас теорією пізнання права, логікою та діалектикою його розвитку [78, с. 72].

У процесі пізнання людина не лише формує певний масив знань, але й здійснює їх оцінку. Істина як гносеологічна категорія характеризує співвідношення знання з реальністю, точніше – з тим її фрагментом, який становить предмет пізнання. Знання визнається істинним у тому випадку, якщо воно відповідає своєму предмету. Таке розуміння істини бере початок у працях античних мислителів, зокрема Платона та Аристотеля. Платон зазначав: «…той, хто говорить про речі відповідно до того, якими вони є, говорить правду, тоді як той, хто говорить про них інакше, – говорить неправду». У науковій традиції подібне трактування отримало назву класичної концепції істини і розглядається як одна з методологічних основ гносеології як цілісного напряму наукового пізнання [79, с. 66].

У контексті правотворчої діяльності фундаментальний її результат, правова норма, має певний дескриптивний аспект. У низці випадків вона відображає правову реальність, а також ширший соціальний контекст, що дозволяє розглядати її як таку, що певною мірою відтворює істинні характеристики соціальної дійсності та може бути оцінена як гносеологічно обґрунтована. Водночас основним аспектом правової норми є прескриптивний характер [78, с. 46]. Її істинність або правильність виявляється передусім у здатності ефективно забезпечувати досягнення поставленої нормативної мети. У цьому сенсі правова норма відображає своєрідний механізм випереджувального відображення більш досконалого стану суспільних відносин у майбутньому.

Критерієм перевірки істинності правової норми виступає юридична практика, яка демонструє ступінь її ефективності та відповідності реальним суспільним потребам. Саме тому застосування категорії істини до норми права є не лише можливим, але й необхідним. Це дає підстави стверджувати, що однією з ключових цілей законотворчої діяльності держави є формування таких правових норм, які максимально відповідають вимогам істинності, а отже – реалізують гносеологічний вимір правового регулювання.

У власне гносеологічному аспекті істина постає ідеалом, на досягнення якого спрямована пізнавальна діяльність людини, і саме тому має високий ціннісний статус. Вона виступає значущою як у практичному, так і у світоглядному вимірі – як для окремої особистості, так і для суспільства загалом. Ціннісний аспект притаманний також питанню про шляхи досягнення істинного знання, що має безпосереднє значення для формування правосвідомості.

Водночас цінність істини не може розглядатися як вища за цінність людини. У сучасному суспільстві дедалі виразніше проявляється негативний потенціал модерністського прагнення до встановлення єдиної універсальної істини та підпорядкування їй як природного середовища, так і самої людини. У зв’язку з цим істина повинна еволюціонувати у напрямі зростання її гуманістичної цінності, водночас займаючи належне місце у загальній ієрархії соціальних цінностей. Найвищий щабель у цій ієрархії належить людині як особистості у взаємозв’язку із соціумом. Такий підхід має безпосереднє значення для права як основного регулятора використання та реалізації істин у суспільному житті [79, с. 130].

Гносеологічний зв’язок між конкретною оцінкою та застосуванням юридичної відповідальності у межах античних уявлень уперше простежується у працях Платон [80, с. 297]. Відповідно до його концепції, пізнавальна оцінка відповідальності становить гносеологічну основу належного формування та тлумачення тих правил, відповідно до яких функціонує суспільство. Водночас цінність юридичного постулату, що закріплює або визначає межі допустимого

у сфері юридичної відповідальності, перебуває у безпосередній залежності від історичного етапу розвитку соціуму, сукупності внутрішніх і зовнішніх чинників, а також соціальних регуляторів, які визначають у певній цивілізаційно-культурній площині зміст категорій цінності та істинності.

У зв'язку з цим правові цінності, якими оперує юридична гносеологія, тісно пов'язані зі сферою правореалізації. Зокрема, для того щоб судове рішення мало належну соціальну цінність і правову легітимність, воно повинно ґрунтуватися на достовірному встановленні фактичних обставин правопорушення, правильній юридичній кваліфікації діяння, що передбачає адекватне тлумачення правових норм, а також на об'єктивному розумінні особистості правопорушника. Єдність ціннісного та істиннісного аспектів проявляється також у процесі виконання покарання. Універсальним критерієм як істинності, так і цінності у їх взаємозв'язку виступає юридична практика, яка безпосередньо пов'язана з інтерпретацією та характеристикою системи принципів юридичної відповідальності, що визначають зміст і спрямованість відповідних правових норм.

Історична ретроспектива свідчить про значний досвід утвердження принципу істинності як невід'ємного елементу правового розвитку. Зокрема, становлення нових правових систем після буржуазних революцій у Сполучені Штати Америки та Франція супроводжувалося докорінною трансформацією правових уявлень і переоцінкою базових соціальних цінностей. Результатом цих процесів стало закріплення фундаментальних прав і свобод людини у таких історичних актах, як Декларація незалежності США та Декларація прав людини і громадянина [81, с. 115].

Водночас гносеологія як центральна складова філософії права надає можливість зіставляти та порівнювати усвідомлення правової реальності, потенційні можливості й практичне застосування певних правових принципів із об'єктивною соціальною дійсністю. Інакше кажучи, формулювання певного правового правила або ідеї, що має визначати практичне бачення окремого сегмента правової науки, передбачає аналіз можливих наслідків, перспектив і

проблемних аспектів їх реалізації. У цьому контексті гносеологічний аспект характеристики системи принципів юридичної відповідальності можна розглядати як сукупність доктринальних знань, що акумулюють закономірності пізнання цього правового явища з урахуванням потреб ефективного функціонування та розвитку інституту юридичної відповідальності й відповідної системи принципів.

Саме гносеологічний підхід дозволяє адаптувати основні постулати та досягнення філософії права до специфіки функціонування інституту юридичної відповідальності. Така тенденція простежується у більшості принципів, які у сучасній правовій доктрині визнаються фундаментальними як у загальній теорії права, так і у філософії права.

Гносеологічне осмислення права як регулятора суспільних відносин та одного з ключових елементів функціонування держави сприяло посиленню взаємозв'язку між пошуком істини та формуванням принципів права, насамперед у сфері судочинства та інституту юридичної відповідальності. З позицій гносеології справедливість юридичної відповідальності розглядається як відповідність між характером правопорушення та видом і мірою юридичного стягнення. Подібну логіку має і принцип невідворотності юридичної відповідальності. Відмінність між ними полягає у тому, що справедливість характеризується універсальністю свого змісту, тоді як невідворотність юридичної відповідальності пов'язана передусім із категоріями необхідності, можливості та випадковості у застосуванні юридичних санкцій [84, с. 262].

Отже, принцип невідворотності юридичної відповідальності перебуває у гносеологічному взаємозв'язку з принципом справедливості. У своїй єдності вони забезпечують баланс і співмірність між фактичним правопорушенням та юридичними наслідками у вигляді відповідного стягнення, що становить одну з фундаментальних засад функціонування інституту юридичної відповідальності.

У деяких наукових публікаціях [85, с. 21] слушно наголошується на наявності парадоксу між гносеологічним баченням тих чи інших принципів юридичної відповідальності та відповідним тлумаченням ідентичних принципів у представників класичних поглядів загальної теорії права. Звісно, необхідно забезпечувати адекватну формалізацію та повноту, проте наукова переконливість свідчить, що гносеологічні постулати, як правило, успішно нівелюють ті прогалини, які безпосередньо переслідують традиційні уявлення загальної теорії права.

Цитуючи А.А. Козловського, можна сказати: «те, що в гносеології розуміється як істина, хибність і невизначеність, у структурі диспозиції норми права трансформується в обов'язковий, заборонений і дозволений типи поведінки. Істина ж – основна, центральна категорія гносеологічної науки, теорії пізнання. Тому й праву, щоб бути справедливим, неминуче необхідно бути істинним, а отже, пізнавальним, гносеологічним» [86, с. 80].

Пізнавально-розумова складова характеристики системи принципів юридичної відповідальності також виражається у тому, що цей елемент узагальнює мислительний процес застосування принципів, оскільки повнота та цілісність їхнього використання є критерієм, який у тому числі вимагає значного пізнавального втручання та осмислення [87, с. 203]. Крім того, гносеологічний процес включає співставлення реального життєвого факту з ідеальною конструкцією цього факту, передбаченою нормою права. Кінцевий етап такого процесу завжди формалізується (об'єктивується – проголошується, викладається в письмовій формі тощо).

Також, як констатує Т. Коханюк, категорія «юридична відповідальність» є гносеологічною. Це рівень оцінки діяння з позицій права і закону. Наявність чи відсутність суспільної небезпеки певних діянь обумовлює їх караність і значущість як правопорушення [88, с. 10]. І це можливо встановити лише шляхом онтологічного та гносеологічного опису, тобто через «фотографування та інтерпретацію фактів». Доведення здійснюється шляхом дослідження усіх сторін діяння з метою виявлення властивостей, які на рівні

теоретичних знань визначені юридичними ознаками проступку і відокремлюють його від інших шкідливих вчинків. Кінцевий результат доведення – встановлення наявності (або відсутності) складу правопорушення та допустимості застосування стягнення й юридичної відповідальності [89, с. 28].

Синхронність гносеології з методологічним та функціональним навантаженням і змістом, які вкладаються в існуючу систему принципів юридичної відповідальності, також вказує на: коректність виокремлення гносеологічної складової як самостійної; значення й роль пошуку істинності в формальному та прикладному вимірах принципів юридичної відповідальності; здатність описувати гносеологічним інструментарієм закономірності розвитку системи принципів юридичної відповідальності у конкретному суспільстві у систематизованому, пізнавальному та організаційному аспектах.

Втім, Є.А. Дурнов вказує, що: «визначення права – це свого роду квінтесенція певної системи праворозуміння, наявність якої є обов'язковою ознакою будь-якої наукової та практичної діяльності у сфері права. Дефініція права завжди виступає чітким критерієм для дотримання внутрішньої несуперечливості висловлених наукових позицій щодо правових явищ. Тому нівелювання гносеологічної ролі визначення права через його нібито апріорну недосконаліть дорівнює твердженню про безперспективність спроб пізнати право, а отже, і про штучність і фіктивність усієї юридичної науки загалом» [90, с. 155-156].

Ґрунтовні роботи й публікації німецького філософа Ганса Йонаса, представника Марбурзької юридично-філософської школи, є винятковими з позиції нашого дослідження, оскільки його роботи значною мірою були присвячені пошуку ідеального, оптимального юридично обґрунтованого та поміркованого суспільного макету системи принципів юридичної відповідальності. Так, у своїй праці «Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації» [91, с. 127–134] він наголошує на двох

фундаментальних конотаціях, висновках, які по суті відображають характер гносеології щодо інституту юридичної відповідальності:

1. відповідальність гносеологічна, а отже, вона завжди зумовлена пізнавальними процесами. Тому ступінь пізнавальної активності визначає характер і міру відповідальності;

2. відповідальність герменевтична, тобто вона базується на скрупульозному зіставленні зовнішньо вираженої реальності та суб'єктивного бачення, коли пояснення чи інтерпретація значною мірою пов'язана з персональними переконаннями, але при цьому апелює до юриспруденції. Будь-яка інша відповідальність (фізична чи фізіологічна, моральна чи релігійна, політична чи економічна, чи будь-яка інша) є лише герменевтично юридизованими різновидами відповідальності, оскільки завжди пов'язується з порушенням прийнятих норм, об'єктивних законів або встановлених правил і через це з необхідністю передбачає онтологічну санкцію в специфічних її формах.

Гносеологія й істинність у ході правозастосовної діяльності крізь призму системи принципів юридичної відповідальності досягається ноуменально, тобто розумом, а не органами чуття, короткотривалими судженнями чи почуттями. Це осягання відбувається завдяки реалізаційним формам позитивного права, які застосовуються у пізнанні правового явища. Реалізації позитивного права потрібні регулятивні принципи, якими є апріорні думки, ідеї чистого розуму, евристичні явища і взагалі необ'єктивна реальність, що потребує людської думки, доведення, доказу, тобто ноуменальної сутності [92, с. 105].

Власне, найбільш виразно це спостерігається у кримінальному судочинстві, де ноуменальні версії, ідеї є обов'язковими атрибутами і потребують думки, щоб засвідчити істинність того, про що йде мова. Інтелектуальне опрацювання версії при розкритті злочину, встановленні істини потребує такої трансценденталії, як ноумен, що перебуває в основі будь-якого правового явища. Іншими словами, ступінь застосування

гносеологічної складової найбільш виразно простежується саме в сфері кримінальних правопорушень (злочинів та кримінальних проступків) [93, с. 74].

Практично шлях та процедуру залучення гносеології до характеристики принципів юридичної відповідальності й відповідно застосування їх під час правозастосування можна простежити на прикладі забезпечення кримінального процесу.

Як відомо, стадіями кримінального процесу є його відносно самостійні, автономні складники, які характеризуються часовими й територіальними умовами та мають за мету реалізувати певний перелік завдань, процесуальні засоби діяльності, кримінально-правові форми із подальшим висновком або прийняттям рішення. Оскільки дане питання розглядається наразі дотично, потреби в аналізі чи дискурсі щодо консенсусу поділу стадій кримінального процесу не вбачаємо і будемо вважати за взірець ту модель, яку пропонує актуальна навчально-професійна література [94–95].

Так, усталеною моделлю кримінального процесу є наступна: 1) дослідче провадження; 2) досудове розслідування; 3) підготовче розслідування; 4) судовий розгляд; 5) апеляційне провадження; 6) виконання судових рішень; 7) касаційне провадження; 8) провадження за нововиявленими обставинами (виключна стадія).

Отже, гносеологія найбільше проявляється на перших стадіях кримінального процесу. На першій стадії (відкриття кримінального провадження) відкривається загальна юридична можливість встановлювати істину з огляду на існуючі принципи юридичної відповідальності та їхню відповідність і застосовність до обставин, які перебувають у фокусі уваги. Слідчий або дізнавач на цьому етапі має можливість віднаходити ситуативні витоки події, оцінювати передумови наявних обставин, простежувати закономірності. На цьому етапі найбільш тісно взаємодіє гносеологічне правозастосування із такими принципами юридичної відповідальності, як законність та регламентованість.

Друга стадія (досудове розслідування) має свої специфічні етапи встановлення істини. На цьому етапі правопорушник фактично зацікавлений у будь-яких засобах і способах пошуку істини для дізнавача/слідчого, оскільки це об'єктивно обумовлено фактором вини й складом кримінального правопорушення щодо протиправного посягання на суспільні відносини [96, с. 171].

Третя стадія (передання обвинувального акта до суду) для судді слугує забезпеченням екзистенційного підґрунтя для творчого пізнання істини, яка стає його особистим інтелектуальним результатом. По суті, суддя як уповноважена на здійснення судочинства посадова особа через гносеологічне бачення процесу має дотримуватися таких базових і системоутворювальних принципів юридичної відповідальності, як справедливість, дієвість, розумність, доцільність, домірність, достатність, обґрунтованість тощо.

На четвертій стадії (судовий розгляд) суддя ухвалює об'єктивне рішення. У цьому контексті певна гносеологічна проблема полягає в тому, що людина (суддя), яка не може осягнути все, встановлює істину для людини, що може породжувати суб'єктивність. Висока культура судового процесу повинна сприяти формуванню внутрішнього переконання, яке реалізується у вироку [97, с. 182].

П'ята стадія (касаційне провадження) додатково створює гарантію судового рішення або його уточнення. Істина є індивідуальним буттям, онтологічним існуванням людини, поведінку якої розглядають у суді. На цьому етапі здійснюється остаточний перегляд доречності використання та коректності застосування елементів системи принципів юридичної відповідальності. Гносеологічні категорії за підсумками кримінального процесу мають втілювати принципи юридичної відповідальності, уособлювати формально-правовий (нормативний) критерій призначення покарання й притягнення до юридичної відповідальності. Як демонструє практичний досвід судів, ідея істинності регулярно наголошується в процесі завершення провадження.

Наприклад, у рішенні (ухвалі) Дніпровського районного суду м. Києва від 15.02.2019 у провадженні за скаргою щодо винесення постанови слідчого про закриття кримінального провадження № 22016000000000335 слідчий суддя зазначає таке: «Істина – це одна з центральних категорій гносеології (епістемології), правильне відображення об'єктивної дійсності у свідомості людини, її уявленнях, поняттях, судженнях, умовиводах, теоріях об’єктивної дійсності. Гносеологічно кваліфікація злочину та призначення юридичної відповідальності вимагають точного, визначеного розуміння функцій і принципів юридичної відповідальності. У світлі застосовної кваліфікації не можна стверджувати, що доводи заявника перевірено. Відповідно, немає підстав говорити і про встановлення істини у провадженні. А тому, на думку слідчого судді, пояснення слідства, викладені у мотивувальній частині постанови щодо необхідності закриття кримінального провадження, є незадовільними. Висловлені у постанові доводи слідчого є такими, що не випливають із сукупності достатньо переконливих, чітких і узгоджених між собою висновків чи неспростовних презумпцій факту у співвідношенні з обставинами, зазначеними заявником. За таких обставин слідчий суддя за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюючи кожний доказ, що міститься у провадженні, з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв’язку, вважає, що скарга підлягає задоволенню, а постанова слідчого про закриття кримінального провадження, скасуванню для відновлення досудового розслідування та його проведення у загальному порядку» [98].

У постанові Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 520/16610/18 суд дійшов висновку, що категорія гносеології відіграє фундаментальну роль в контексті окреслення істинності суспільної небезпеки діяння та характеру вчиненого кримінально-протиправного посягання. Так, судом було констатовано, що: «Наведені судом

обґрунтування, які спираються на семантичні конструкції «хаотичні удари ножем», «хаотичні травматичні впливи», базуються на методологічній практиці, що заснована на свідомому порушенні принципів (законів) логіки і гносеології, наслідком чого у цьому провадженні є підміна об'єкта оцінки, оскільки суд фактично оцінив не докази на предмет їх достовірності, а семантичні конструкції. Колегія суддів зауважує, що з'ясування змісту психічного ставлення винної особи до вчиненого діяння та його наслідків не може ґрунтуватися виключно на висновках судово-медичних експертів (експертиз), які містять оцінку завданих ушкоджень і заподіяних наслідків лише за медичними критеріями. Саме в такому розумінні вони мають отримувати юридичну оцінку у сукупності з іншими доказами щодо вирішення питання про доведеність винуватості засудженого у вчиненні інкримінованого злочину» [99].

Фактично наведені ремарки та цитати з описових і мотивувальних частин судових рішень вкотре свідчать про те, що гносеологічна складова в характеристиці системи принципів юридичної відповідальності міститься у співвідношенні істинної думки (думки, яка відповідає своєму предмету, представляє його таким, яким він є) з вибором принципів і досягненням помірності, балансу, домірного застосування критеріїв принципів у тій чи іншій специфічній ситуації [100, с. 77–78]. Відтак попередні знання й припустимі погляди щодо притягнення особи до кримінальної відповідальності завжди потребують гносеологічного переосмислення, оскільки, пізнаючи дійсність, суб'єкт може змінюватися так само, як і інформація.

Також з позиції гносеології та судового правозастосування під час реалізації принципів юридичної відповідальності слід додати, що правові й гносеологічні знання, які отримує суд: формуються за визначеною законом процедурою; їхні суб'єкти, спираючись на гносеологічні принципи та спеціальні юридичні знання, свідомо прагнуть отримати лише істинні й достовірні (доведені) результати; ці результати мають бути не тільки

обґрунтовані, а й документально підтверджені; під час розв'язання поставленого гносеологічного завдання цілеспрямовано використовуються спеціальні засоби формування знань; отримані висновки використовуються не в особистих цілях, а для суспільних потреб [101, с. 44].

Отже, пізнання у сфері судочинства є одним із видів прикладного наукового пізнання.

Суттєва специфіка правового пізнання (зокрема в межах розслідування правопорушень) з погляду гносеології полягає в його перманентно конфліктному характері, що значно ускладнює верифікацію істини. З одного боку, суб'єкти, не зацікавлені в об'єктивному з'ясуванні обставин делікту, чинять активну протидію. З іншого боку, існує ризик когнітивних викривлень та упередженості з боку правозастосовних органів, які можуть бути переконані у винуватості особи ще до завершення процедури доказування. Як слушно зазначав М. Костицький, пізнання обставин справ здійснюється ретроспективно, часто в умовах інтенсивної протидії зацікавлених сторін, чиї інтереси діаметрально протилежні, що призводить до свідомого спотворення істини [102, с. 60].

Варто резюмувати, що гносеологічна функція справедливості як самостійного об'єкта аналізу досі залишається на периферії правової гносеології. Проте саме категорія справедливості акумулює евристичний потенціал права, детермінуючи вектор, методи та глибину правового пізнання. Належне осягнення правової дійсності є необхідною передумовою ухвалення справедливого рішення в конкретній юридичній ситуації та створення релевантної моделі регулювання соціальних зв'язків [103, с. 10]. Оскільки місією права є архітектоніка суспільних відносин на засадах справедливості, ця мета визначає і сам гносеологічний процес, який становить змістовне осердя права. У межах цього підрозділу аналізується кореляція справедливості з фундаментальною категорією правової гносеології – істиною, а також розкривається методологія пізнання справедливості в правовому полі.

2.2. Еволюція поглядів і бібліографія наукових досліджень системи принципів юридичної відповідальності

Перманентна важливість усього спектра питань сутності системи принципів юридичної відповідальності, у тому числі в царині приватноправових чи публічно-правових відносин, обумовлена універсальністю й унікальністю цього правового феномена, практичним утіленням у ньому «вічних» цінностей права – ідеалів справедливості, свободи, рівності та гуманізму, які, зрештою, як покаже майбутній практичний досвід, і стали основою досліджуваних нами принципів та обрисів цієї системи загалом [104, с. 26]. Проблема системи принципів юридичної відповідальності не втрачає своєї актуальності, незважаючи на те, що вона є предметом дослідження вітчизняною наукою вже понад п’ятдесят років. Варто зазначити, що феномен системи принципів юридичної відповідальності досліджується вченими різних галузей права, але залишається малодослідженим як у межах окремих галузей права, так і на рівні загальнотеоретичних уявлень про її функціонування в публічному праві загалом. Дослідження історії правової думки з проблем характеристики системи принципів юридичної відповідальності дасть змогу визначити основні періоди та тенденції розвитку ідей щодо розуміння цього феномену.

У межах фундаментального дослідження «Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві» аналізується та доводиться, що однією з першооснов формування й існування системи принципів юридичної відповідальності було приведення ідеї гуманізму до тих обрисів, у яких вона існує нині. Як зазначається: «Гуманізм є тією культурологічною цінністю, детермінантою, яка визначає основні соціальні цінності, а отже, принципи і норми, на основі яких функціонує суспільство. Свій безпосередній вияв цей принцип знаходить у регулюванні суспільних відносин та, як наслідок, – в інституті юридичної відповідальності в праві. Гуманізм також охоплює такі обов’язкові елементи, як удосконалення людини через виховання й освіту, обмеження її від

примітивних інстинктивних форм існування шляхом переосмислення сенсу життя, основних життєвих цінностей, свого місця і ролі в суспільстві та державі. Завдяки цьому відбувається двосторонній взаємозалежний процес: з одного боку, із сутності, самоцінності людини випливає система гуманістичних цінностей і принципів, з іншого боку – саме гуманістичні цінності моделюють реальну поведінку людини, яка керується вимогами правових та інших соціальних норм» [105, с. 78–79].

Зерно становлення гуманізму та відповідальності, безумовно, сягає ще античних часів. Відповідно, левова частка поглядів цієї епохи стосується безпосередньо праць давньогрецьких і давньоримських філософів і ораторів. До цієї когорти належать Демокріт, Софокл, Платон, Цицерон, Марк Сократ (Сократ), Арістотель, Епікур, Протагор тощо.

Приміром, Демокріт розумів відповідальність як внутрішню якість людини та зовнішній вплив суспільства і її волю. Як наслідок, стрижневим для осмислення й інтерпретації юридичної відповідальності стосовно конкретної особи є гуманістична призма та гуманізм як засада праворозуміння й правозастосування [106, с. 77]. У його працях також побіжно зауважується про невідворотність відповідальності, оскільки, за його доктриною, будь-яка особа незалежно від життєпису та соціального статусу має бути притягнута до санкції [107, с. 14]. При цьому філософ зауважував, що через почуття людина є мірою речей, що осягаються розумом. З цієї мудрості випливають три важливі здатності людини: приймати обґрунтовані рішення, безпомилково говорити і робити те, що слід (ця теза розглядається в роботах «Про природу людини», «Про ідеї»). Демокріт також підкреслював, що гуманізм у юридичній відповідальності базується на благородстві, помірності й сміливості закону. По суті, Демокріт прагнув ввести індивідуалізм у право як магістральне поняття з метою переосмислення залежності людини від походження. Додамо, що на сучасне сприйняття гуманізму Демокріта як елемента бібліографії принципів юридичної відповідальності значно вплинула праця Уїльяма Сміта (1949) [108, с. 147], у якій дослідник виокремив сім видів

гуманізму та дав їм детальну характеристику. До класифікації Сміта увійшли: гуманізм як поняття, що означає ставлення до людських інтересів або до вивчення гуманітарних дисциплін; античний гуманізм – поняття, що відноситься до систем філософії Арістотеля, Демокріта, Епікура, Лукреція, Перікла, Протагора або Сократа.

У свою чергу, Софокл був переконаний у тому, що виникненню відповідальності передував переворот суспільної свідомості [109]. Тому принципово для юридичної відповідальності є досягнення достатнього рівня розвитку суспільства та дотримання раціонального застосування юридичної відповідальності (покарання, стягнень, санкцій), домірного до протиправних діянь [110, с. 25].

Софокл вважав гуманізм та раціоналізм засадами, які забезпечать розмірене життя соціуму, окреслював людську особистість мірою всіх речей, що існують. Отже, абсолютність та істинність сутності призначення юридичної відповідальності і безпосередньо визначення того, що є протиправним, формуються персоналізовано, виходячи з особи, щодо якої існують суспільні відносини [111, с. 17]. Також за постулатами, запропонованими Софоклом, юридична відповідальність має бути імперативною й невідворотною, адже: «ніхто не може залишитися безкарним за свої проступки, а кожному проступку людини слід надати моральну оцінку». Водночас оцінка діяння має передусім дотримуватися ідеї гуманізму, тобто юридична відповідальність, по-перше, є реакцією на посягання на гуманність, а по-друге – має бути достатньо людяною щодо особи винного.

Ідентичну концепцію підтримав Арістотель, який розрізняв дві необхідні риси поведінки людини: відрізняти добро від зла та вчиняти дії відповідно до морально-правових принципів [112, с. 245]. Звідси випливає, що філософи Стародавньої Греції здійснили спробу осмислити поняття «відповідальність» крізь призму морально-етичних норм, які діяли в суспільстві. Особлива увага приділялася поведінці особи, її вдосконаленню до

суспільно-корисного рівня, здатності розрізняти такі категорії, як добро та зло, справедливість проступку й відповідальність.

Платон, у працях якого перетинаються традиційна грецька філософія та школа софізму, зауважував, що гуманізм та справедливість мають бути сконцентровані на людині як провідній цінності, а опорою для цього мають бути держава та релігія: «люди мають відати й веліти, які саме, яким богам повинні бути споруджені святилища в державі та ім'ям яких богів або даймонів вони будуть називатися; у всьому цьому треба слідувати Дельфам, Додоні, Аммону або переконливим стародавнім оповідям про колишні знамення і божественні натхнення. Алтарі й святилища мають уособлювати цінності людини та природу законодавця. Хоча при цьому законодавцю не можна чіпати нічого, навіть найменшого, але слід кожній частині громадян дати особливого бога, даймона або героя» [113, с. 36].

Бачення принципів юридичної відповідальності (у тому числі дієвості й справедливості) у Стародавньому Римі, хоча й підпадає під античну епоху, диктує суттєво інші ідеї та устої. Доцільно навести думку Д.А. Шигаля, котрий зауважує, що у порівнянні зі Стародавньою Грецією інтерпретація соціальної та юридичної відповідальності на теренах Риму дистанційовувалася від концепції справедливості, яка, з точки зору римських мислителів, була згубною, і людина повинна була творити благо заради себе [114, с. 793]. Проблема феномену відповідальності в епоху Стародавнього Риму розглядалася у працях видатних мислителів того часу, таких як Цицерон, Ульпіан, Павел, Помпоній та інші.

На противагу античності Середньовіччя стало періодом, коли релігія займала чільне місце, слугувала основною формою суспільної свідомості, а теологія була найважливішою галуззю знань. Внаслідок цього праворозуміння, як і філософія, було геоцентричним: джерелом усього існуючого вважався Бог, котрий узагальнював у собі центр світу, його першооснову. Тому, якщо в античності підносилися гуманізм та справедливість, Середньовіччя справило позитивний ефект передусім на ідеї

домірності, повноти та об’єктивності юридичної відповідальності, оскільки за тогочасними уявленнями вину можна було спокутувати лише шляхом глибокого самоусвідомлення, яке безпосередньо мало відбуватися через відбування покарання. Крім того, теологічна складова відповідальності була настільки сильною, що гуманність часто перекреслювалась несумісністю віри і розуму. Апологети цієї епохи зазвичай пропагували ірраціональні постулати та кредо, абсурдні та суто теологічні. Це закономірно, адже юрист середніх віків був продуктом тогочасної культури, носієм її сенсів і цінностей, жив у світі символів та значень, які впливали на нього й формували його світосприйняття.

Таким чином, слід погодитись із М.Р. Романинець, яка вказує, що в епоху Середньовіччя людина обмежувалася свободою в любові до Бога, що знайшло свій прояв у гіпертрофованому розумінні відповідальності [115, с. 31].

Інститут юридичної відповідальності романо-германського права сформувався в близьких до сучасних обрисах в епоху Відродження, коли активно впроваджувалося вивчення та поширення римського права в європейських університетах [116, с. 43]. Проте загалом прийнято вважати, що епоха Відродження характеризується поверненням до розуміння місця людини в суспільстві, як за часів Античності; як наслідок, відбулося підкреслення гуманізму як стрижневої засади системи принципів юридичної відповідальності. Відтепер, після настання Ренесансу, відповідальність розглядається крізь призму свободи волі людини та природного права.

Епоха Відродження показала, що питання відповідності заходів покарання та об’єктивного вивчення обставин правопорушення є не менш значущими, ніж гуманістичний контекст. Так, Еразм Роттердамський у «Похвалі глупоті» пише: «Якби воля не була вільною, то не можна було б ставити в провину гріх, тому що, якщо немає волі, то немає і гріха» [117]. Ця цитата підтверджує, що базовим носієм свободи та юридичної відповідальності є людина; значна увага має приділятись складним

відносинам людини із суспільством, де вимагається досягнення консенсусу між об'єктивністю, повнотою, невідворотністю, законністю юридичної відповідальності та гуманністю.

Лоренцо Валла (1407–1457 рр.), представник гуманістично-реформаційної течії епохи Ренесансу, у трактаті «Про насолоду, або про істинне і хибне благо» зазначав, що юридична відповідальність має бути: 1) глибоко бюрократичною, тобто відповідати чітким правовим інструкціям, при цьому бюрократична складова має бути творчою й гнучкою, щоб підтримувати дотримання гуманізму та ціннісної системи людства; 2) обмежувати свободу волі та природні потреби людини лише в тій мірі, яка еквівалентна протиправному діянню (проголошення принципу справедливості); 3) достатньою для законодавця й посильною для держави. Інакше апарат примусу не забезпечить виконання покарання особою, притягнутою до юридичної відповідальності [118, с. 125–128].

За Вернардіно Телезіо (1509–1583 рр.), моральне життя та юридична відповідальність людини виникають із природного прагнення до самозбереження. Цим обумовлюються критерії визначення принципів юридичної відповідальності, які становлять основу його концепції. Філософ був прихильником індивідуалістичної етики, що розглядає людське співжиття й солідарність лише як інструмент для захисту людини від небезпек [119, с. 143].

Спадщина Нікколо Макіавеллі є прикладною через політичні постулати, які він висвітлював. Окрім державницького аспекту, у його доробку простежується правова складова, виражена через принципи юридичної відповідальності. Він наголошував, що політичний та державний апарат має уособлювати основоположні системні принципи та ідеали, за якими будуються суспільні відносини та розробляються механізми їхнього захисту [120, с. 9–10]. Ключовим механізмом є інститут юридичної відповідальності, у якому законодавець мусить проявляти мудрість та здатність досягати компромісу. У цій тезі проявляється принцип домірності (достатності). Також

мислитель делегував законність як базовий атрибут юридичної відповідальності: «Страх має бути поруч із милосердям, щедрість – помірною, а чесність та моральність поєднуватися з хитрістю та лицемірством. Все це діяльністю правителя або законодавця має бути чітко впорядковано й використано в державних інтересах до осіб, які посягають на загальноприйнятий лад» [121, с. 251].

Для українського ренесансного гуманіста Станіслава Оріховського (1513–1566 рр.) доброчесність і мудрість є взаємопов'язаними особистісними якостями. Мислитель підкреслював значення розуму як чинника утвердження доброчесності. У «Про природне право» (1544 р.) він висловлював думку, що природний закон виник одночасно зі створенням людини та природи речей: він узгоджується з природою людини й утверджений навічно. Основними принципами юридичної відповідальності, за доктриною Оріховського, є: постійна і вічна справедливість; повна рівність громадян перед нормами, які делегують порядок притягнення до відповідальності; утвердження волі людини та права держави через згоду; обов'язок діяти за процедурою щодо порушника [122, с. 95].

Підсумовуючи, у період Відродження було відкинуто ідею тотальної відповідальності людини на основі релігійних норм, відбулося повернення до античного розуміння відповідальності, заснованої на категорії справедливості, та посилились ідеї гуманізму й прагматизму.

Реформація стала знаковим етапом переходу від теологічно-корпоративної доктрини права до формування автономного юридичного світогляду, ознаменувавши перший масштабний прорив у суспільній правосвідомості. Декларована реформаторами свобода віросповідання стала каталізатором появи нових принципів свободи особистості, що базувалися на переосмислених морально-соціальних орієнтирах. Проголошені теологічні постулати – зокрема особисте ставлення людини до Бога, пріоритет індивідуального духовного пошуку та заперечення станової ізоляції духовенства – докорінно змінили сприйняття суб'єкта права.

Невідчужуваність прав і свобод людини почала трактуватися не крізь інструментарій антично-римської традиції чи середньовічних хартій, а як наслідок релігійно-політичного руху проти феодального та церковного авторитаризму [123, с. 364].

Ідеологи Реформації провели чітке розмежування між сферами земного та божественного буття, реабілітуючи світське життя як простір, позбавлений апріорної гріховності. Центральною ідеєю стало вчення про безпосередній зв'язок індивіда з Богом, що нівелювало посередницьку роль церковної ієрархії. У протестантизмі було фактично знято антиномію між мирянами та кліром, що наділило кожного віруючого правом на самостійну інтерпретацію Слова Божого. Такий підхід проклав шлях до розвитку юридичного індивідуалізму в усіх його формах, створивши передумови для формування ліберальної концепції правопорядку та суб'єктивних прав особи [124].

Базис внеску діячів епохи Реформації становлять праці таких мислителів, як М. Лютер, Т. Мюнцер, Е. де ла Боесі, Ф. Меланхтон, У. Цвінглі, Ж. Кальвін. Саме вплив робіт зазначених персоналій найбільш виразно відобразився в контексті інституту юридичної відповідальності та системи її принципів.

Історично склалося, що Мартін Лютер (1483–1546 рр.), не будучи філософом, став одним із найяскравіших представників Реформації. Найголовнішим і першим принципом юридичної відповідальності він називав правосвідомість (у роботі «Про свободу християнина»). Мислитель обґрунтовував права та обов'язки кожного члена суспільства, вважаючи, що кожна особа, винна у правопорушенні, повинна здійснювати дії, що беруть початок зі спокути провини перед суспільством та державою [125, с. 225]. Крім цього, відповідальність людини, за Лютером, опосередкована виконанням обов'язку перед Богом, що реалізується у суспільстві, але ним безпосередньо не визначається. Суспільство і держава мають надати правовий простір для реалізації такого обов'язку, а людина повинна прагнути від влади права на дії, що спрямовані на спокуту провини перед Богом [126, с. 445].

Одним із провідних діячів Реформації був француз Жан Кальвін (1509–1564 рр.), який під впливом М. Лютера схилявся до протестантизму та зрікся католицької церкви. Хоча Кальвін дотримувався теологічних позицій щодо походження і сутності держави, його погляди частково стосувалися проблем природного та позитивного права [127, с. 43]. Проповідуючи набожність, доброчесність, працьовитість, вірність слову та покірність владі, Жан Кальвін закликав до інтерпретації юридичної відповідальності («Повчання в християнській вірі», 1535–1559 рр.). Зокрема, він наголошував, що єдиним раціональним способом «живого почуття шанування Бога» є дотримання законів так, щоб юридична відповідальність загалом не застосовувалася. Інакше кажучи, Кальвін наполягав, що не держава повинна визначати форму притягнення до юридичної відповідальності, а народний розум, який має дотримуватися приписів церкви [128, с. 73].

Французький політичний філософ Жан Боден (1530–1590 рр.), вражений спустошливими війнами гугенотів, сформулював тезу про неприпустимість поєднання засад віросповідання та державних приписів у питаннях юридичної відповідальності [129, с. 170]. Водночас державні приписи можуть ґрунтуватися на моральних чи культурних ідеалах, які пропонує релігія. За Боденом, демократична організація суспільства передбачає своєчасність юридичної відповідальності (негайне й обґрунтоване притягнення до відповідальності) як передумову гуманістичного правопорядку.

Переплетення постулатів Ренесансу та Реформації завершилося формуванням плюралістичної течії праворозуміння. Виникнення буржуазного ладу сприяло розвитку плюралістичного розуміння відповідальності. У цей період з’являються праці мислителів Нового часу та Просвітництва, зокрема Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Бекона, Р. Декарта, Ш. Монтеск’є, Б. Паскаля, С. Пуфендорфа, Д. Юма, П.-А. Гольбаха.

Гуго Гроцій, чиє теоретичне осмислення системи принципів юридичної відповідальності є одним із найбільш повних і адаптованих до сучасних

реалій, вказував, що базовими принципами юридичної відповідальності є [130, с. 457]:

- достатність – мета покарання має відповідати характеру правопорушення;
- справедливість – покарання має відповідати ступеню вини;
- обґрунтованість – притягнення до відповідальності має підтверджуватися доказами;
- суверенність – держава як політико-територіальне утворення формується на основі суспільного договору [131, с. 112];
- невідворотність – відповідальність настає незалежно від суб'єктивного ставлення особи, але покарання невинуватої особи є порушенням природного права;
- рівність у застосуванні – мірилом відповідальності є небезпечність діяння, а не соціальний статус особи.

Слід зауважити, що відкриття в природничих науках породили світоглядну кризу, суть якої була влучно висловлена Блезом Паскалем (1623– 1662 рр.): «Якби людина почала вивчення самої себе, вона зрозуміла б, що їй не дано вийти за власні межі. Чи може частина пізнати ціле?». Паскаль вважав, що справедливість у людських відносинах має бути універсальною і зрозумілою. Завдання філософії полягає в тому, щоб людство зрозуміло сутність справедливості.

У період Просвітництва матеріалісти французької правової школи пропагували концепцію відповідальності через зв'язок «суспільство – особистість – суспільство». П.-А. Гольбах наголошував, що суспільство також несе відповідальність за вади своїх членів, оскільки «у зіпсованих суспільствах необхідно й самому бути зіпсованим, щоб бути щасливим», бо «не природа створює поганих людей, а державні установи примушують їх бути такими» [133, с. 39–40].

С. Пуфендорф (1632–1694 рр.) у праці «Обов'язки людини і громадянина» писав, що моральні позиції і воля людини визначаються

законами природи, які наділяють її правами й обов'язками. Першим обов'язком людини є турбота про власну душу, тіло і життя [135, с. 318].

На думку Б. Спінози, юридична відповідальність насамперед має ґрунтуватися на ідеях справедливості та зовнішнього соціального контролю за діяннями особи. Філософ стверджував, що соціальний контроль і примус з боку влади мають бути лише зовнішніми, тобто стосуватися тільки дій підданих, а не їхнього внутрішнього настрою, і обмежуватися необхідним для підтримання правового порядку [138, с. 9]. Спіноза зарекомендував себе як переконаний прихильник демократії, оскільки, на його думку, вона найкращим чином забезпечує втілення гуманістичних цінностей, а тому виступав за надання всім громадянам права брати участь в управлінні державою [139, с. 22–23]. Виняткову увагу Спіноза приділяв інтерпретації юридичної відповідальності як механізму обмеження свободи волі особистості у відповідь на свавілля та правопорушення з боку особи з урахуванням зовнішніх обставин.

З точки зору Т. Гоббса (1588–1679 рр.), центром функціонування інституту юридичної відповідальності виступає гуманістичне ядро, соціальне сприйняття людських цінностей та суспільно-політичне бачення розвитку прав і обов'язків кожної особи відокремлено [140, с. 379]. Філософ окреслював фундаментальними принципами досліджуваної системи гуманізм (водночас Гоббс зазначав наявність прихованих протиріч у гуманістичній філософії, джерело яких криється у свободі людини, яка за своєю природою є егоїстичною і часто діє заради користі чи слави, а не любові до інших людей) та прозорість. Під прозорістю мислитель розумів систему правил взаємин, за якими будь-яка третя особа, що не є правопорушником чи потерпілим, може спостерігати:

– специфіку спору або правопорушення;
– правові норми, регламентовані сувереном;
– обсяг свободи, який може бути обмежений засобами юридичної відповідальності [141, с. 15].

Людина, за Гоббсом, повинна жити відповідно до приписів суверена, задовольняючись обсягом свободи, визначеним державою. Між законом і правом філософ не вбачав прямого зв'язку, розглядаючи їх як відносно автономні системи. Справедливість як ознаку інституту юридичної відповідальності він тлумачив як вимогу розуму, природну закономірність раціональної істоти. Гоббс обґрунтовував природне право двома способами:

– апріорним доведенням відповідності або невідповідності речі розумній природі;
– апостеріорним доведенням через встановлення норм, які визнаються більшістю цивілізованих народів [142].

Якщо держава виникає з необхідності підтримки порядку та захисту «всіх проти всіх», то право створює юридичні механізми для цього. З моменту свого виникнення держава і право логічно й онтологічно пов'язані між собою, взаємно обумовлюють розвиток одне одного, тому їхнє роздільне існування є неможливим.

Представник філософії XVIII ст., шотландський філософ Девід Юм (1711–1776 рр.), на відміну від Локка та Берклі, вважав, що людина може оперувати лише змістом відчуттів, а не поняттям їх субстанції, оскільки сприйняття світу не дає можливості довести ні його існування, ні його відсутність. Така агностична позиція обґрунтовується у творах Юма «Трактат про людську природу» (1738 р.), «Дослідження людського розуму» (1751 р.) та інших [143, с. 67–68].

Юм вважав, що основним недоліком гуманізму в системі принципів юридичної відповідальності є ідеалізація людини, оскільки людина схильна до помилок і афектів та значною мірою керується чуттєвістю. Розум людини філософ відокремлював від моральності, оскільки мотиви вчинків визначаються причинами, звідки випливає висновок про відсутність свободи волі. Водночас гуманістична соціальна філософія Юма пронизана духом альтруїзму, оскільки мислитель був переконаний, що в міжособистісних відносинах панують почуття солідарності, симпатії та доброзичливості. Він

заперечував теорію договірного походження держави, вважаючи, що суспільство розвинулося із сімейних та родових відносин.

На відміну від класичних філософських підходів XVIII ст., що базувалися на агностицизмі чи ідеалізації людської природи, сучасна правова доктрина розглядає людину як суб'єкта, чиї права захищені через чіткі механізми правозастосування. Як зазначають С.М. Прилипко та І.М. Доляновська, принцип справедливості сьогодні виступає не як абстрактна етична категорія, а як фундаментальна інтегративна засада європейської правової традиції, що безпосередньо пов'язана з рівністю, пропорційністю та правовою визначеністю.

Автори підкреслюють, що в умовах відсутності легального визначення справедливості в законодавстві України, цей принцип набуває операційного змісту саме через судову аргументацію [144, с. 238-239]. Крім цього, Девід Юм також відхиляв як теологічне, так і договірне розуміння справедливості й домірності юридичної відповідальності; його погляди передували сучасній прагматичній школі юриспруденції [145]. Він вважав, що правила і норми виникають у суспільстві для ненасильницького узгодження різноспрямованих інтересів. Справедливість як основа порядку та стабільності розглядалась ним через регулювання відносин власності. Людина у системі принципів юридичної відповідальності є істотою соціальною, а застосування принципів до неї має бути осмисленим, тобто особа повинна розуміти підстави застосування юридичної відповідальності. Справедливість у трактуванні Юма є широким поняттям, що охоплює взаємодію індивідів, корисну для всіх.

Г. Гегель розглядав юридичну відповідальність як усвідомлення особою своєї поведінки. Поведінка може вважатися протиправною лише у випадку, якщо це передбачено законом або іншим нормативним актом, що встановлює правопорядок і якому суперечать дії суб'єкта [146, с. 27]. Серед принципів Гегель виокремлював релевантність (обмеження особи правовим актом лише настільки, наскільки це необхідно для легітимної мети) та мінімальність (засоби примусу повинні бути найменш обтяжливими) [147, с. 64].

У філософії Гегеля право, мораль, традиція та державна організація розглядаються як система свободи. Свобода формується через перехід від права до моралі, а від неї – до держави. Свобода волі реалізується лише у раціонально організованій суспільній системі; конкретна свобода не є свавіллям індивіда, а існує як усвідомлена участь у вільній спільноті [148, с. 190].

Німецька школа філософії Нового часу, представником якої є Гегель, здійснила значний вплив на формування сучасної концепції принципів юридичної відповідальності. Мислителі цієї школи поєднали гуманістичну місію філософії з правовою теорією, подолавши механістичні та метафізичні уявлення про людину, суспільство і мислення [115, с. 83].

Іммануїл Кант (1724–1806 рр.) інтерпретував людину як центральну категорію природного права. Людина є первинною, а світ є результатом розумної діяльності особи, яка усвідомлює свій обов'язок. Моральні норми виступають як обов'язкові орієнтири поведінки. Дотримання або порушення обов'язку супроводжується моральним почуттям задоволення або страждання, однак моральні почуття є лише наслідком, а не основою закону. Справедливість у юридичній відповідальності Кант розглядав як категоричний імператив – правило застосування примусу, що ґрунтується на раціональній природі людини [150, с. 98–99].

У доктрині Дж. Мілля справедливість вважається особливим випадком правильності, адже справедливість – це не що інше, як правильність розподілу та компенсації [160, с. 36–37]. Право, на яке посилається суспільство, не впливає на моральні права чи справедливість у моральному сенсі. Воно не впливало б, якби не могло ні порушити моральні права чи справедливість, ні захистити їх. Основною проблемою реального виміру є правова визначеність, якої можна досягти завдяки позитивності, тобто через встановлення, примусове виконання та організацію. На відміну від цього, головним завданням ідеального виміру є змістовна (субстантивна) справедливість.

Таким чином, претензія на правильність із необхідністю пов'язує як принцип справедливості, так і принцип правової визначеності з правом [162, с. 65].

За Гансом Кельзеном (1881–1973 рр.), який був представником нормативізму, людина як моральна та правова істота наділена волею, свободою і відповідальністю, тому здатна діяти всупереч природному закону причинності та вимогам природної необхідності. Інтелект і свобода волі дозволяють людині діяти всупереч цим вимогам, при цьому підтримуючи або порушуючи встановлений порядок. Дієвість за Кельзеном виконує моральні, правові та соціальні функції, оскільки її дотримання означає:

– реалізацію обов'язкового зв'язку між зобов'язанням, відповідальністю та діянням;

– захист природних прав;

– застосування морального осуду та правового інструментарію [161].

У XX ст. відбулося часткове повернення до ідеї природного права, що пояснюється реакцією на такі фактори, як:

– діяльність тоталітарних режимів, що принижувала людську гідність і природні права людини;

– виникнення ситуацій втрати уявлення про абсолютні морально-правові цінності;

– експансія юридичного позитивізму.

Французький неотоміст Жак Марітен (1882–1973 рр.) у праці «Інтегральний гуманізм» (1936 р.) характеризував відповідальність як поняття, що відображає рівень гнучкості суспільства та його здатність протистояти викликам. Справедливість, гуманність, раціоналізм та дієвість мислитель розглядав як критерії оновлення суспільства, за допомогою яких підтримуються засади людського життя та долаються процеси регресу. Реалізація цих засад повинна сприяти функціонуванню демократії, де відносини між людьми спрямовані на розвиток основних свобод, а не на їх протиправне обмеження [162, с. 12].

Марітен також підкреслював, що гносеологічний елемент природного права передбачає пізнаваність природного права та його оцінювання практичним розумом людини як мірилом людських дій. Однак, оскільки природний закон не є писаним і люди усвідомлюють його по-різному, його пізнання є складним. Єдиним самоочевидним принципом природного закону є вимога чинити добро й уникати зла. Водночас зміст добра і зла не є абсолютно визначеним, тому цей принцип розглядається лише як передумова природного права [163, с. 287].

У праці «Питання про провину: про політичну відповідальність Німеччини» К. Ясперс розглядає відповідальність крізь призму політичної суб'єктності та належності особи до певної державної спільноти. Вчений обґрунтовує, що органічний зв'язок індивіда із соціумом детермінує не лише можливість його впливу на колективні процеси, а й солідарну відповідальність за дії цієї спільноти [164, с. 32]. Така відповідальність є політичною за своєю природою; вона випливає з факту групової ідентичності й не тотожна кримінальній, моральній чи метафізичній провині окремої особи. Політична відповідальність може бути наслідком історичної випадковості (наприклад, результатів виборів) і втілюватися у формі обмеження політичної влади чи позбавлення певних політичних прав, що не обов'язково корелює з індивідуальним моральним осудом [165].

Середина XX століття позначилася формуванням нової парадигми взаємовідносин людини та суспільства. В основу соціального дискурсу було покладено переконання, що цінність особистості є еквівалентною цінності колективу. Це призвело до того, що традиційні межі підзвітності та караності виявилися недостатніми для оновленого розуміння соціальної відповідальності. Провідною ідеєю епохи стало утвердження екзистенційної неповторності особи, її свободи та відповідальності не лише перед зовнішніми інституціями, а й перед власним «Я», що визначає вектор творення майбутнього.

Значний внесок у систематизацію цього інституту зробив англійський правознавець Герберт Харт, виокремивши чотири концептуальні виміри відповідальності:

– причинна відповідальність – за результати дій або бездіяльності (наприклад, виникнення аварії);

– санкційна відповідальність – обов'язок відшкодувати шкоду або зазнати санкцій з боку органів соціального контролю;

– завдання-відповідальність – обов'язок виконання конкретних доручень;

– рольова відповідальність – зумовлена професійним статусом чи соціальною роллю.

Базовими засадами підтримки цих вимірів за Хартом є органічність, невідворотність, державність, домірність та справедливість. У суспільстві, де цінності особи та соціуму збалансовані, відповідальність трансформується: з обмежувального інструменту вона перетворюється на спрямовуючу силу соціальних зв'язків. Соціальна відповідальність набуває перспективної (позитивної) спрямованості, за якої суб'єкти стають архітекторами відносин.

Юридична відповідальність немислима поза контекстом свободи, справедливості, гуманності та дієвості. Ці категорії є аксіологічними орієнтирами розвитку правової держави. Ігнорування відповідальності у процесі реалізації індивідуальної свободи призводить до девальвації правових цінностей та руйнування правопорядку. Пріоритетним завданням сучасної демократії є забезпечення належного рівня відповідальності суб'єктів права шляхом синергії правових інструментів (норм закону) та позаправових засобів (правового виховання та підвищення загальної правової культури).

Висновки до Розділу 2

Узагальнюючи низку іманентних основ суспільства, гуманістичні ідеї, моральні цінності та ідеали справедливості й невідворотності, система

принципів юридичної відповідальності не обмежена якимись конкретними факторами або культурними параметрами. Її принципи виражаються в найрізноманітніших поєднаннях здобутків галузевої теорії та соціології права з філософським надбанням.

З позиції загальної філософської інтерпретації герменевтика – це модель розуміння, осягнення певного набору явищ чи процесів. Герменевтичний спосіб тлумачення базується на скрупульозному зіставленні зовнішньо вираженої реальності та суб'єктивного бачення, коли пояснення чи інтерпретація значною мірою пов'язані з персональними переконаннями особи-інтерпретатора. Герменевтика як наукова дисципліна, що займається пізнанням закономірностей мовного розуміння, дає змогу розробити систему правил вербальної комунікації та створює передумови для ефективності правового регулювання.

Оскільки юридична відповідальність апріорі прагне до розумного балансу, «золотої середини» між прагматичним дотриманням правових постулатів і застосуванням принципу домірності в конкретній ситуації, принцип невідворотності є вкрай необхідним, адже саме він відображає сутність юридичної відповідальності як інструменту, який має бути неминуче застосований до суспільно негативних діянь як реакція на них. Крім того, невідворотність, зокрема через звернення до філософії права – герменевтики, гносеології, онтології, аксіології та логіки права – повинна ґрунтуватися на всебічному вивченні закономірностей формування істинного знання про правову реальність, тобто на підході, пов'язаному з пошуком переконливих підстав для обґрунтованих правових суджень.

Гносеологічне осмислення права як регулятора суспільних відносин та одного з ключових елементів життєдіяльності держави стимулювало поглиблення взаємозалежності пошуку істини й формування принципів права, насамперед у сферах судочинства та розвитку юридичної відповідальності. З позиції гносеології справедливість юридичної відповідальності зводиться до відповідності між правопорушенням і стягненням, а отже, аналогічною є

сутність принципу невідворотності юридичної відповідальності. Гносеологічна різниця полягає в тому, що справедливість характеризується притаманною їй універсальністю, тоді як невідворотність юридичної відповідальності обмежується сферою необхідності, можливості чи випадковості застосування відповідальності. Невідворотність гносеологічно дотична до справедливості, і разом вони втілюють баланс та співмірність юридичної відповідальності щодо фактичного правопорушення й потенційно застосовного стягнення.

Гносеологія й істинність у правозастосовній діяльності крізь призму системи принципів юридичної відповідальності досягаються ноуменально, тобто через раціональне пізнання, а не через органи чуття, короткочасні судження чи емоційні оцінки. Це осягнення відбувається завдяки реалізаційним формам позитивного права, які застосовуються для пізнання правового явища. Реалізації позитивного права потребують регулятивні принципи, якими є апріорні ідеї чистого розуму, евристичні конструкції та об’єктивна дійсність, що потребує доведення та аргументації, тобто ноуменальної сутності.

Варто констатувати, що гносеологічна функція справедливості тривалий час залишалася поза фокусом правової гносеології. Проте саме ця категорія акумулює евристичний потенціал права, виступаючи фундаментальним орієнтиром, що визначає вектор, динаміку та методологічний інструментарій правового пізнання.

Глибоке осягнення правової дійсності крізь призму справедливості є необхідною передумовою ухвалення обґрунтованого рішення в конкретній юридичній ситуації. Воно забезпечує перехід від формального правозастосування до створення релевантної моделі регулювання соціальних відносин, що відповідає актуальним запитам суспільства. Таким чином, справедливість постає не лише етичним ідеалом, а й гносеологічним фільтром, який дозволяє відсіювати формалізм на користь змістовної істини.

Репрезентована історична ретроспектива доктринального й теоретичного розуміння системи принципів юридичної відповідальності демонструє, що, попри недосконаліть і стратифікованість поглядів та різноманітність темпоральних і цивілізаційних факторів, більшість наукових досліджень тлумачать юридичну відповідальність через реалізацію раціональності, справедливості, гуманності та дієвості. Магістральний характер цих принципів супроводжував розвиток політико-правової думки та суспільного розуміння права, тому комплексність аспектів дієвості та справедливості пояснюється нерозривним зв’язком цих категорій із природою юридичної відповідальності.

Окремі результати цього розділу відображено у статтях автора [166; 167].

РОЗДІЛ 3
СПРАВЕДЛИВІСТЬ ТА ДІЄВІСТЬ ЯК МАГІСТРАЛЬНИЙ АТРИБУТ СИСТЕМИ ПРИНЦИПІВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

3.1. Механізми реалізації юридичної відповідальності крізь призму закономірності впливу системи принципів на процес її покладання

Механізм реалізації юридичної відповідальності є складним і динамічним процесом застосування норм права до конкретного випадку правопорушення. Результатом функціонування цього механізму є ухвалення рішення про притягнення до юридичної відповідальності або спростування наявності ознак правопорушення. Цей процес, як слушно зауважує Н. Загребельна, «є ланкою між абстрактними правовими нормами та конкретними життєвими ситуаціями, що потребують правового реагування» [168].

Водночас варто уточнити, що механізм реалізації юридичної відповідальності аж ніяк не можна звести до суто механічного виконання приписів закону чи відповідних процедур. Більше того, характер і результативність механізму реалізації юридичної відповідальності значною мірою детерміновані системою принципів права. Ці принципи виступають фундаментальними засадами, які пронизують усю правову систему та спрямовують правозастосовну діяльність у руслі відповідності Конституції та процесуальному законодавству. На нашу думку, принципи права виступають своєрідними базовими орієнтирами для суб'єктів правозастосування, забезпечуючи зв'язок між формальною буквою закону та морально-правовими цінностями, на яких ґрунтується правопорядок.

Вчені по-різному підходять до розуміння сутності механізму юридичної відповідальності та дотичних категорій, проте загальна сутність їхніх підходів є подібною. Наприклад, професорка Л. Калєніченко визначає механізм реалізації як форму державно-правового примусу, що здійснюється через

процесуальні дії уповноважених органів [169]. Науковець Д. Кузнєцов адміністративно-правовий механізм визначає як систему елементів, що забезпечує реалізацію державної політики через процедури, дії та правові інструменти [170]. Водночас дослідник Д. Галліган аналізує реалізацію права як взаємодію між нормами та соціальним середовищем, у межах якої юридична відповідальність розглядається як частина архітектури правової системи [171].

Не заглиблюючись у дискусію щодо теоретичного обґрунтування поняття механізму юридичної відповідальності, зазначимо, що механізм реалізації юридичної відповідальності слід розглядати як структурно впорядковану систему правових норм, процедур, інституцій та дій уповноважених суб'єктів, яка забезпечує з'ясування всіх обставин справи щодо притягнення особи до відповідальності або спростування такого факту та функціонує відповідно до системи принципів права, що визначають закономірності, межі й якість правозастосування.

Наприклад, механізм реалізації юридичної відповідальності у випадку злочинів, скоєних російськими військовими в Україні, постає як багаторівнева система, що поєднує національні правозастосовні процедури, міжнародні кримінальні інституції та систему принципів права, яка забезпечує легітимність і ефективність притягнення таких осіб до відповідальності.

З початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022 році зафіксовано десятки тисяч злочинів, які підпадають під кваліфікацію воєнних злочинів, злочинів проти людяності, а також злочину агресії. Згідно з даними Офісу Генерального прокурора, станом на кінець II кварталу 2025 року зареєстровано понад 175 000 кримінальних проваджень щодо злочинів агресії та воєнних злочинів [172].

У цьому контексті, відповідно до нашого підходу, механізм реалізації юридичної відповідальності виконує не лише репресивну, а й відновлювальну та превентивну функції. Крім того, на цей механізм покладається завдання забезпечити: адекватну реакцію на порушення норм міжнародного

гуманітарного права; притягнення винних до відповідальності (розслідування, обвинувачення, судовий розгляд); застосування санкцій відповідно до норм національного та міжнародного права; контроль за виконанням рішень, зокрема у випадках вироків, винесених заочно або в межах діяльності Міжнародного кримінального суду чи інших міжнародних юрисдикцій.

Цей механізм є не лише інструментом правосуддя, а й засобом захисту прав людини, відновлення правопорядку та утвердження верховенства права.

На наше переконання, вплив системи принципів на процес покладання юридичної відповідальності не може бути випадковим або ситуативним. Він має сталі, внутрішньо зумовлені риси. Існують відповідні моделі, форми, правила та тенденції, за якими ці принципи впливають на прийняття рішень, формування юридичної практики, вибір санкцій, тлумачення правових норм тощо.

Закономірність як філософсько-юридична категорія, що означає стійку, повторювану, об’єктивну залежність між явищами, у контексті дослідження проявляється у взаємозв’язку між наявністю певного принципу (справедливості, пропорційності, законності) та змістом чи формою механізму реалізації юридичної відповідальності.

Серед усієї системи принципів юридичної відповідальності, які виражають цінності права та закладають критерії легітимності правових рішень, у механізмах реалізації юридичної відповідальності можемо виокремити ті особливості, які найбільшою мірою відображають закономірності впливу системи принципів на процес її покладання.

Загальнопоширений принцип законності вимагає, щоб притягнення до юридичної відповідальності відбувалося строго в межах і порядку, передбачених законом. Сам факт юридичної відповідальності, як і вид та розмір санкції, мають бути чітко передбачені чинними нормами права.

Україна є однією з небагатьох держав, що притягує до відповідальності воєнних злочинців під час активних бойових дій. Незважаючи на звірства та

тяжкість злочинів, які вчиняють військовослужбовці РФ, цей принцип є одним із ключових під час притягнення таких осіб до юридичної відповідальності.

Зокрема, у справі російського танкіста Михайла Кулікова, який у лютому 2022 року здійснив постріл по житловому будинку в Чернігові, його було засуджено до 10 років позбавлення волі за ч. 2 ст. 438 КК України – за порушення законів та звичаїв війни. Суд визнав, що дії обвинуваченого були протиправними згідно з чинним законодавством, а покарання є пропорційним [173].

Принцип вини (або презумпції винуватості діяння) означає, що відповідальність настає виключно за наявності встановленої вини в діях підозрюваної особи. Особа, яка є невинною, не може бути притягнута до юридичної відповідальності.

Наприклад, у справі артилеристів РФ, які здійснювали обстріли з БМ-21 «Град» по цивільних об’єктах у Харківській області, суд визнав, що обвинувачені усвідомлювали наслідки своїх дій і передбачали можливість ураження цивільної інфраструктури, що підтверджує наявність вини [174].

Україна, у тісній співпраці з міжнародними партнерами, наполягає на тому, щоб жоден злочин РФ не залишився без належного реагування. Ключовим у таких процесах є принцип невідворотності відповідальності, який має поширюватися навіть на вищих посадових осіб РФ.

Наступним принципом є принцип гуманізму, який відображає вимогу поводитися з правопорушниками по-людськи, з повагою до їхньої гідності. Українські суди, навіть у справах щодо російських військових, забезпечують право на захист, призначаючи адвокатів через систему безоплатної правової допомоги. Адвокати діють в інтересах підозрюваних навіть у випадках, коли провадження здійснюється заочно. Такий підхід повністю корелює з вимогами міжнародного гуманітарного права [173].

Одним із системоутворюючих принципів є принцип справедливості, який вимагає пропорційності між правопорушенням і заходами впливу. Наприклад, у справі Кулікова апеляційний суд зменшив покарання з довічного

позбавлення волі до 15 років, визнавши, що суд першої інстанції неправильно врахував усі обставини справи. Це демонструє прагнення до досягнення справедливого балансу між тяжкістю злочину та особистими характеристиками обвинуваченого [174].

Окрім впливу системи принципів на процес покладання юридичної відповідальності, уваги заслуговує також акцент на дієвості (ефективності) юридичної відповідальності. На наше переконання, це одна з цільових характеристик цього інституту, у сутності якої проявляється кінцева мета механізму юридичної відповідальності. У випадку, коли юридична відповідальність позбавлена справедливості або дієвості, втрачається її суспільне призначення, а механізм юридичної відповідальності перетворюється на формальність.

Принципи справедливості та дієвості в цьому контексті виступають не лише морально-правовими ідеалами, але й критеріями оцінки легітимності та ефективності механізму юридичної відповідальності. Як зазначає Н. Загребельна, справедливість і дієвість є стрижневими, магістральними засадами юридичної відповідальності, проте й досі недостатньо дослідженими в доктрині, що породжує прогалини та колізії і знижує якість правозастосування [168].

Іншими словами, без урахування принципу справедливості рішення про притягнення до відповідальності ризикує бути сприйняте як нелегітимне, а без орієнтації на принцип дієвості – як неефективне з точки зору досягнення концептуальної мети покарання. Саме тому у правовій державі процедура покладання юридичної відповідальності має перевірятися на відповідність цим базовим принципам, які слугують своєрідним фільтром для діяльності судових органів.

У цьому контексті варто згадати творчий доробок американського філософа, основоположника ліберально-державницької концепції внутрішнього і міжнародного права Джона Ролза (John Rawls), який зазначав,

що справедливість є першою чеснотою соціальних інституцій і визначає моральну якість правових норм та їх застосування [175].

Українська дослідниця Тетяна Подковенко наголошує, що справедливість у праві є не лише етичною категорією, а й нормативно закріпленою цінністю, яка пронизує всі сфери суспільного життя [176]. Дослідниця переконана, що право є формалізованою справедливістю, а отже, будь-яке рішення про відповідальність має бути не лише законним, а й змістовно справедливим.

Принцип дієвості, у свою чергу, доповнюючи принцип справедливості, вимагає, щоб механізм реалізації юридичної відповідальності не лише відповідав тяжкості правопорушення, але й мав реальний вплив на поведінку суб’єкта правопорушення. Як зазначає Олена Поцюрко, відповідальність є не лише юридичною, а й моральною категорією, що передбачає внутрішнє прийняття наслідків власних дій; без такого прийняття покарання втрачає свою виховну функцію [177].

Підтвердженням такого підходу слугують і філософсько-правові погляди Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) та Іммануїла Канта (Immanuel Kant), у яких відповідальність розглядається як прояв автономії волі. Кант вважав, що справжня свобода можлива лише за умови відповідальності, а правова відповідальність є не зовнішнім примусом, а внутрішнім моральним обов’язком діяти відповідно до закону.

Отже, процедура покладання відповідальності у правовій державі має бути не лише формальною, а й змістовно обґрунтованою. Вона повинна враховувати: моральну легітимність рішення; принцип пропорційності; здатність покарання досягати мети правового впливу; внутрішнє прийняття відповідальності суб’єктом.

До зазначеного вище слід також додати, що закріплення принципів юридичної відповідальності відбувається на конституційному та законодавчому рівнях, що надає їм найвищої юридичної сили.

Так, Конституція України у частині другій статті 61 проголошує, що «юридична відповідальність особи має індивідуальний характер» (принцип індивідуалізації), а також встановлює заборону подвійного притягнення до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (принцип non bis in idem як аспект справедливості) [179].

Варто акцентувати, що Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово спирався на ці принципові положення під час оцінки законів щодо визначення покарань. Наприклад, у Рішенні № 15-рп/2004 (справа про призначення більш м'якого покарання) Суд визнав неконституційною норму, яка не дозволяла суду призначити більш м'яке покарання, ніж мінімально встановлено законом, оскільки така норма порушувала принципи справедливості, індивідуалізації та пропорційності покарання [180].

Таким чином, принципи права не мають декларативного характеру, а є дієвими інструментами захисту прав людини, які встановлюють межі юридичної відповідальності.

Отже, загальна теоретико-правова проблема полягає в тому, що механізми реалізації юридичної відповідальності повинні узгоджуватися із системою фундаментальних принципів права. Ці принципи гарантують, що застосування санкцій не стане свавільним або неефективним. Без їх урахування правозастосування може перетворитися на «механічне правосуддя», позбавлене справедливості, або на символічне реагування, яке не досягає регулятивної мети.

У доктрині цьому питанню також приділяється значна увага. Так, Андрій Бернюков у дисертаційному дослідженні «Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз)» критикує догматичну парадигму судочинства, яка призводить до механічного застосування норм без їх глибокого осмислення, обґрунтовуючи герменевтичний підхід як альтернативу формалізму [182].

Вітчизняна дослідниця Людмила Ватаманюк наголошує, що правосуддя має онтологічну значущість лише у вимірі справедливості, а не як механічне

виконання процедур [183]. Такий підхід перегукується з класичною концепцією Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, який вважав, що право і юридична відповідальність існують як прояв об'єктивного духу, що реалізується через справедливість. Британський дослідник Рональд Дворкін (Ronald Dworkin) у праці Law's Empire ще наприкінці 80-х років минулого століття критикував правовий позитивізм за редукцію судочинства до механічного застосування правил і обґрунтував концепцію «правосуддя як цілісного морального процесу» [184]. Таким чином, правосуддя, за Дворкіним, не може існувати як формальний алгоритм: воно є морально-онтологічним явищем, що реалізується у процесі оцінки конкретних дій та їх наслідків.

У цілому можна констатувати, що більшість представників герменевтичної школи (Hans-Georg Gadamer, Paul Ricœur, Robert Alexy та ін.) виступають проти механічного правосуддя, наголошуючи на необхідності інтерпретації норм із урахуванням контексту, цінностей і моральних принципів, що лежать в основі права [185–186]. Ця філософсько-герменевтична парадигма акцентує увагу на тому, що право не може бути суто формальним, а має бути інтегроване у «живий соціальний процес», де юридична відповідальність реалізується як прояв моральної автономії, розумної пропорційності та етичної обґрунтованості.

Продовжуючи дослідження, зазначимо, що система принципів юридичної відповідальності виконує роль філософсько-онтологічного каркасу, який визначає не лише правову, а й моральну легітимність рішення. Вона синхронізує нормативну складову (тексти законів, процесуальні процедури) із «живою практикою» притягнення винних до відповідальності. Принципи права, за влучним висловом дослідників, транслюють «мета-цінності» суспільства у площину конкретного юридичного рішення, забезпечуючи єдність духу закону з його буквою.

Зокрема, професор Анатолій Колодій розглядає принципи права як ідеологічну категорію, що транслює суспільні цінності – справедливість, гідність і свободу – у юридичну площину, цементуючи правовий порядок.

Михайло Савчин доводить, що фундаментальні принципи конституційного порядку потребують інтерпретації з урахуванням розвитку інституцій та суспільства [188]. Таким чином, принципи права є не декларативними, а функціонально-настановними, формуючи етичний та методологічний фундамент правозастосування.

Наталія Сакара чітко розрізняє процесуальний формалізм, необхідний для правосуддя, та надмірний формалізм, який зводить правосуддя до механічного застосування норм. Надмірний формалізм порушує принципи правової визначеності та суперечить практиці Європейського суду з прав людини [189]. Сергій Короєд підкреслює, що крайній формалізм, або правовий пуризм, позбавляє особу доступу до суду та ігнорує зміст справи [190]. Із цього випливає філософський висновок: механічне правосуддя, позбавлене онтологічного і гносеологічного обґрунтування, втрачає свою моральну та соціальну функцію.

Принцип верховенства права як загальносистемний нормативний орієнтир передбачає, що рішення щодо юридичної відповідальності ґрунтується не лише на формальній законності, а й на вимогах справедливості, пропорційності та поваги до прав людини. Конституційний Суд України підкреслює, що верховенство права включає принцип справедливості як вирішальний критерій оцінки [191]. Цей підхід кореспондує з кантівським розумінням автономії волі: правова відповідальність є проявом морального обов’язку, а не лише зовнішнім примусом.

Навіть формально правильно прийняті закони можуть потребувати корекції у правозастосуванні, якщо їх застосування суперечить фундаментальним принципам. Позитивістський формалізм – сліпе виконання норми без урахування її мети та цінностей – не здатен забезпечити справжню справедливість правового рішення. Як зазначають Микола Корнієнко та Валентин Тертишник, принципи права, закріплені в законодавстві та рішеннях Європейського суду з прав людини, гармонізують систему норм і виступають первинним джерелом окремих інститутів, забезпечуючи єдність регулятивних

механізмів [192]. Принципи виступають як метафізичний «каркас» права, де кожен нормативний акт оцінюється через призму фундаментальних цінностей, таких як справедливість, пропорційність і гуманізм.

Одним із проявів впливу принципів є їх проникнення у стандарти доказування, тлумачення та ухвалення рішень органами влади. Принципи справедливості та гуманізму вимагають урахування обставин, що пом'якшують покарання, і недопущення надмірно суворих санкцій навіть тоді, коли закон формально допускає максимальне покарання [193]. Суддівський розсуд реалізує ці принципи, а межі такого розсуду окреслюються самими принципами.

У Рішенні Конституційного Суду України № 15-рп/2004 підкреслено, що фіксована санкція, яка не дозволяє врахувати ступінь тяжкості злочину, форму вини, мотиви чи розмір шкоди, порушує принципи справедливості, індивідуалізації та пропорційності покарання.

Вплив системи принципів простежується і в узагальненнях судової практики та роз'ясненнях найвищих судових органів. Верховний Суд України у постановах щодо забезпечення єдності правозастосування часто посилається на принципи пропорційності, справедливості та добросовісності. Рішення Європейського суду з прав людини також використовують принцип пропорційності та право на справедливий суд, зобов'язуючи національні органи враховувати їх під час застосування права.

Наприклад, у справі *Imeri v. Croatia* (2021) Суд визнав конфіскацію непропорційною до тяжкості правопорушення. Мета конфіскації – забезпечення дотримання митного законодавства – не виправдовує надмірного втручання без доведеного злочинного походження коштів. ЄСПЛ підкреслив, що суворість санкцій має відповідати тяжкості правопорушення, а принцип пропорційності має дотримуватися як у законі, так і під час індивідуалізації покарання судом [194]. Цей приклад демонструє проникнення філософсько-правових принципів у практику застосування національного законодавства та недопустимість автоматизму у правозастосуванні.

Варто зазначити, що механізми реалізації юридичної відповідальності логічно передбачають наявність і її мети. Беззаперечним є твердження, що без чітко визначеної мети сам процес притягнення до юридичної відповідальності ризикує перетворитися на діяльність, позбавлену правового чи морального сенсу.

Відомий правник Сергій Головатий наголошує, що мета будь-якої правової процедури (включаючи притягнення до відповідальності) полягає у захисті гідності людини. Якщо процес притягнення до відповідальності стає самоціллю або механізмом формального виконання «поганого закону», він втрачає свій правовий зміст. За Головатим, закон без права, тобто без справедливості, є лише інструментом свавілля. Автор зазначає, що правосуддя не може бути суто «технічним». Якщо закон, на підставі якого особу притягують до відповідальності, не є чітким, доступним і передбачуваним, то такий процес набуває морально змістовно порожнього характеру [195].

Саме тому мету юридичної відповідальності необхідно осмислювати крізь призму принципів права, оскільки саме вони формують нормативно-ціннісний орієнтир, через який мета набуває конкретного правового змісту. Без принципів мета ризикує залишитися лише декларативною конструкцією. За умови їх практичного втілення механізми юридичної відповідальності перетворюються на нормативну орієнтацію для правозастосовця. Законодавець може формально декларувати цілі покарання (превенція, виправлення, відшкодування шкоди тощо), однак саме система принципів впливає на інтерпретацію цих цілей у процесі правозастосування.

Застосування відповідальності повинно не лише формально «покарати» винного, а й відповідати соціально значущим цілям – відновленню справедливості, запобіганню новим правопорушенням та забезпеченню виховного ефекту юридичного впливу. Якщо механізм притягнення до відповідальності не здатний досягати зазначених цілей, постає питання щодо його відповідності принципу дієвості як функціонально-результативної характеристики правового інституту.

Таким чином, принципи інтегрують якісний критерій у процес реалізації відповідальності: рішення в межах механізму юридичної відповідальності повинно бути законним за формою, але водночас легітимним, морально обґрунтованим та ефективним за змістом. Це означає, що юридична відповідальність як інститут одночасно функціонує у площині нормативної регламентації та аксіологічної оцінки правового результату.

Отже, система принципів права відіграє ключову роль у забезпеченні зв'язку між правовою нормою і соціальною реальністю, між писаним законом та його справедливим застосуванням. Принципи права гармонізують правову систему, забезпечуючи цілісність регулятивного механізму та узгодженість юридичних процедур.

Під час притягнення до юридичної відповідальності така гармонізація означає, що судове рішення має бути не лише формально правомірним, а й узгодженим із вимогами справедливості, розумності, гуманізму та соціальної очікуваності правового порядку. Без такого концептуального каркасу правозастосування може трансформуватися у довільну або непередбачувану практику. Саме тому вплив системи принципів на процедуру покладання відповідальності є закономірним проявом дії верховенства права та забезпечує легітимність кожного акту реалізації юридичної відповідальності.

Процес реалізації юридичної відповідальності охоплює як формальні, так і неформальні елементи механізму її здійснення. Під формальними (інституційно-правовими) механізмами розуміють офіційно встановлені процедури, органи та юридичні інструменти, за допомогою яких здійснюється притягнення до відповідальності. До них належать діяльність судів (кримінальних, адміністративних та цивільних – залежно від виду відповідальності), правоохоронних органів (поліції, прокуратури, органів досудового розслідування), адміністративних органів, уповноважених розглядати справи про правопорушення, а також спеціалізованих інституцій, зокрема дисциплінарних комісій та органів державного нагляду [196].

Неформальні (доктринально-професійні) механізми – це елементи, які прямо не закріплені у законодавстві, але фактично впливають на практику реалізації юридичної відповідальності. На основі аналізу наукових джерел [197–199] серед них можна виокремити професійні стандарти та етичні кодекси правозастосовної діяльності, прецедентну судову практику, правову доктрину та традиції правової культури, усталені в юридичному середовищі.

У межах інституційно-правового механізму реалізації відповідальності принципи права виступають як імперативні настанови для посадових осіб. Закон прямо або опосередковано зобов'язує враховувати ці принципи під час розгляду справ. Наприклад, Кримінальний процесуальний кодекс України встановлює вимогу, щоб судове рішення було законним, обґрунтованим і вмотивованим (ч. 1 ст. 370 КПК України) [200].

Це означає, що суд, призначаючи покарання, повинен оцінювати його відповідність тяжкості злочину, ступеню вини та особі винного, тобто дотримуватися принципу справедливості. Аналогічно принцип індивідуалізації відповідальності закріплений на конституційному рівні: у ч. 2 ст. 61 Конституції України проголошено, що юридична відповідальність має індивідуальний характер, а Кримінальний кодекс України (ст. 65) деталізує цей підхід, вимагаючи врахування характеру і ступеня тяжкості злочину, особи винного, а також обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання.

Принцип законності має імперативний характер для всіх суб'єктів правозастосування: особа не може бути притягнута до відповідальності інакше як на підставі та в порядку, встановлених законом (принцип *nulla poena sine lege*). Принцип гуманізму проявляється у забороні жорстокого поводження, катувань та у встановленні мінімально необхідних меж санкцій. Наприклад, Конституційний Суд України у своїй практиці посилався на принцип гуманізму, визнаючи невідповідність найвищої міри покарання конституційним цінностям права на життя та людську гідність [201].

Таким чином, формальний механізм є сферою, де принципи можуть бути прямо закріплені в нормативних актах або імпліцитно інтегровані у зміст

правового регулювання. Контроль за їх дотриманням здійснюється через процедури апеляційного перегляду, касаційного провадження, конституційного контролю та інші інституційні гарантії прав людини.

У діяльності судів та інших правозастосовних органів принципи виконують функцію критеріїв інтерпретації доказів та юридично значущих обставин справи. Наприклад, принцип презумпції невинуватості, хоча й належить переважно до процесуальної сфери, також входить до системи принципів юридичної відповідальності та вимагає доведення вини особи стороною обвинувачення.

Це означає, що навіть за наявності формальної підозри, але за відсутності достатніх доказів особа не може бути притягнута до юридичної відповідальності. Принцип пропорційності у сфері адміністративних стягнень вимагає відповідності між розміром санкції та тяжкістю правопорушення; дотримання цього принципу перевіряється судами під час оскарження адміністративних постанов.

Наприклад, Другий сенат Конституційного Суду України у Рішенні № 4-р(II)/2022 щодо митних санкцій наголосив, що нормативна санкція, яка не дозволяє суду врахувати індивідуальні обставини справи (наприклад, абсолютно фіксований штраф без винятків), порушує принцип індивідуалізації юридичної відповідальності та створює ризик непропорційного втручання у права особи [181].

У результаті Суд визнав таку норму неконституційною, підтвердивши, що формальні правові механізми мають узгоджуватися з фундаментальними принципами права, інакше вони підлягають корекції або нормативному перегляду.

Окрім прямих законодавчих приписів, на процес покладання відповідальності впливають також доктринальні та професійні фактори, що формують неформальний вимір правового регулювання.

Правова доктрина як система науково обґрунтованих і визнаних юридичною спільнотою ідей виконує орієнтаційну функцію для

правозастосування. Вона формує загальний рівень правової свідомості та правової культури професійного середовища.

Ігор Семеніхін зазначає, що правова доктрина впливає на правозастосування у двох основних формах. По-перше, опосередковано, через засвоєння правових концепцій під час професійної підготовки юристів, що формують їх професійне мислення та аксіологічні орієнтири.

По-друге, у випадках прогалин або невизначеності законодавства судові органи можуть звертатися до доктринальних джерел як до допоміжного аргументу. Така практика особливо характерна для складних правових ситуацій (*hard cases*), коли позитивне право не дає однозначної відповіді.

У правових системах англосаксонської традиції суди відкрито використовують наукові праці як додатковий аргумент переконливості. В Україні така практика також поступово розвивається, зокрема у рішеннях Конституційного Суду України та Верховного Суду, де трапляються посилання на наукові позиції.

Таким чином, доктрина виконує функції орієнтації, методологічного спрямування та концептуального формування правозастосовної діяльності, пропонуючи алгоритми вирішення складних юридичних казусів і правових фікцій на основі загальних принципів права.

Іншим компонентом неформального механізму реалізації юридичної відповідальності є прецедентна практика та корпоративні стандарти професійної діяльності. Українська правова система формально не визнає судовий прецедент як джерело права, проте де-факто рішення вищих судів (постанови Пленуму Верховного Суду, узагальнення судової практики, правові висновки Верховного Суду) мають значний вплив на формування практики правозастосування.

Ці рішення часто формулюють стандарти правозастосування, які безпосередньо не випливають із тексту закону, але наповнюють його конкретним змістом через інтерпретаційні механізми. Наприклад, Верховний Суд може роз’яснювати, як слід розуміти критерій «суттєвої шкоди» для

адміністративного правопорушення, навіть якщо сам закон прямо не містить його чіткого визначення. Такі роз'яснення спираються на загальні засади розумності та справедливості, тобто знову ж таки на систему принципів права.

Крім того, судді у своїй діяльності нерідко дотримуються неписаних правил та традицій суддівського корпусу. Як зазначає Фабріціо Чезаро, навіть маючи процесуальну свободу вибору, судді схильні враховувати певні неформальні конвенції, що сформувалися в професійному середовищі. Це можуть бути уявлення про те, яке покарання вважається соціально справедливим для певного типу злочину, або яким має бути рівень деталізації мотивувальної частини рішення у справах відповідної категорії [203].

Подібні професійні стандарти не закріплені нормативно, однак вони впливають на механізм реалізації юридичної відповідальності, забезпечуючи передбачуваність, стабільність та внутрішню узгодженість правозастосування.

Не можна оминути увагою і правові звичаї та загальнокультурні чинники, що належать до сфери неформального регулювання. Історично в кожній правовій системі існували традиції милосердя (наприклад, інститут помилування главою держави), а також форми суспільного морального впливу на правопорушника – суди честі, товариський осуд, громадська оцінка поведінки тощо.

У сучасному праві багато таких інститутів трансформувалися у правові механізми добровільного відшкодування шкоди, примирення з потерпілим або щирого каяття правопорушника, що може враховуватися як пом'якшувальна обставина. Ці практики відображають дію принципів гуманізму та справедливості на рівні суспільної правосвідомості, навіть якщо вони не завжди прямо формалізовані у законі.

Наприклад, якщо правопорушник добровільно відшкодував завдану шкоду та щиро розкаявся, суди України, спираючись на усталену практику та правову доктрину, зазвичай призначають більш м'яке покарання, хоча закон прямо не гарантує такого результату. Таким чином, морально-етичні виміри

правового регулювання проникають у механізм юридичної відповідальності через неформальні соціально-правові практики.

Підсумовуючи, формальні механізми реалізації юридичної відповідальності забезпечують інституційну визначеність та процесуальну структурованість правового впливу, тоді як неформальні механізми забезпечують адаптивність, гнучкість та відповідність правозастосування духу права і соціальним очікуванням суспільства.

Обидва типи механізмів підпорядковані дії системи принципів права. У формальному вимірі принципи виступають як імперативні нормативні вимоги (законність, індивідуалізація відповідальності тощо), а в неформальному – як професійні ідеали та доктринальні орієнтири, які правники реалізують у своїй діяльності як прояв правової культури та професійної етики.

Саме завдяки поєднанню цих двох рівнів забезпечується функціонування юридичної відповідальності не лише як карального інструменту, а й як засобу утвердження справедливості, стабільності правопорядку та соціальної довіри до правосуддя.

Аналізуючи взаємодію між системою принципів і процесом притягнення до юридичної відповідальності, можна виокремити низку закономірностей їх впливу на прийняття конкретних правових рішень. Ці закономірності відображають типові способи прояву принципів у механізмі реалізації юридичної відповідальності, поєднуючи правову норму з фактичними обставинами справи та кінцевим результатом правозастосування.

Серед найбільш значущих закономірностей доцільно виділити такі.

Інтерналізація принципів. Система принципів права формує внутрішні етичні та правові орієнтири правозастосувача щодо допустимих меж втручання держави у сферу прав і свобод особи. Можна припустити, що принципи виконують функцію морально-правових обмежувачів дискреційних повноважень суддів у процесі ухвалення рішень.

Суддя, який глибоко усвідомлює значення принципу справедливості, не повинен призначати явно непропорційне покарання навіть за відсутності

прямої законодавчої заборони. Слідчий, який поділяє принцип гуманізму, утримуватиметься від незаконних методів процесуального впливу на підозрюваного навіть за умов прагнення отримати зізнання будь-якою ціною.

Таке засвоєння принципів права відбувається через систему професійної освіти, правової соціалізації, службової присяги та корпоративної правової культури. Закріплення принципів у кодексах суддівської етики та присягах (наприклад, обов'язок діяти неупереджено і справедливо) сприяє їх внутрішній інституціоналізації.

Отже, принципи права задають внутрішні межі допустимої поведінки правозастосувача: він самостійно обмежує власну дискрецію відповідно до аксіологічних стандартів права ще до зовнішнього контролю апеляційних чи наглядових інстанцій. Це є проявом реалізації верховенства права на рівні професійної правосвідомості.

Конституційно закріплені права людини та основоположні принципи, зокрема правова визначеність і пропорційність, визначають межі державного втручання у сферу особистої свободи.

У сфері обмеження прав, що часто є наслідком застосування юридичної відповідальності (наприклад, позбавлення волі чи накладення штрафу як втручання у майнові права), принцип пропорційності вимагає досягнення справедливого балансу між публічними інтересами та правами особи. Це передбачає постійне внутрішнє співвіднесення правозастосувачем допустимого рівня державного втручання із характером правопорушення та його наслідками.

Наступною закономірністю є коригування законодавчих прогалин і колізій. У випадках, коли закон є нечітким, суперечливим або не містить прямої норми (що свідчить про наявність правової прогалини), принципи права виступають інструментом подолання нормативної невизначеності.

Відоме положення про те, що «те, що не заборонено законом, регулюється загальними засадами права», відображає субсидіарну регулятивну функцію принципів. Наприклад, якщо закон не визначає

конкретного строку давності для певної правової ситуації, суд може виходити з принципів справедливості, розумності та правової визначеності.

Принципи можуть застосовуватися і під час використання аналогії права, коли рішення ухвалюється за відсутності прямої правової норми, але на основі загальних засад правової системи. Окремі дослідники наголошують, що принципи забезпечують нормативну інтеграцію правової системи, створюючи методологічну основу для подолання прогалин та конкуренції правових норм [204].

Отже, принципи права виконують системоутворюючу та компенсаторну функції у структурі правового регулювання, виступаючи нормативними орієнтирами у випадках колізій, прогалин або суперечностей між окремими правовими приписами.

У контексті правозастосування особливо важливою є ситуація колізії норм, коли дві юридичні норми потенційно можуть бути застосовані до одного правового конфлікту, але суперечать одна одній.

У таких випадках правозастосувач звертається до фундаментальних принципів права, передусім принципів справедливості, гуманізму та пріоритету прав людини. Наприклад, якщо спеціальна норма передбачає більш суворе покарання, а загальна – м’якше, інтерпретація конфлікту норм може здійснюватися на користь менш репресивного варіанта за умови відсутності прямої законодавчої заборони такого підходу.

Таким чином, система принципів права виконує не лише регулятивну функцію, а й забезпечує цілісність та внутрішню узгодженість правової системи, підтримуючи баланс між буквою і духом закону.

Наступною закономірністю, через яку проявляється вплив системи принципів права на механізми покладання юридичної відповідальності, є забезпечення єдності та передбачуваності судової практики. Принципи права виконують роль нормативно-аксіологічних орієнтирів, що дозволяють різним правозастосовним органам ухвалювати подібні рішення в аналогічних обставинах.

Це має надзвичайно важливе значення для підтримання правової визначеності та формування довіри до правосуддя як соціального інституту. Громадяни повинні мати обґрунтовані очікування щодо того, що їхня справа буде вирішена відповідно до усталених правових підходів, які застосовуються до інших подібних ситуацій.

Принципи рівності перед законом, справедливості та верховенства права зобов'язують суди уникати довільних і необґрунтованих відхилень у правозастосуванні. Якщо певна поведінка визнається суспільно небезпечною і тягне за собою юридичну відповідальність, принцип рівності вимагає, щоб особи, які перебувають у подібних фактичних і правових умовах, зазнавали подібних правових наслідків.

Разом із тим принцип індивідуалізації відповідальності не заперечує рівність, а конкретизує її зміст. Індивідуалізація означає врахування релевантних обставин конкретної справи, але в межах розумного та справедливого балансу, який не руйнує загальної системності правового регулювання.

На практиці забезпечення єдності судової практики здійснюється через механізми касаційного перегляду та узагальнення правозастосування. Вищі судові інстанції, спираючись на фундаментальні принципи права, формують методологічні орієнтири для судів нижчих інстанцій. Наприклад, може бути сформульовано загальне правило про те, що міра відповідальності за необережні правопорушення повинна бути, за інших рівних умов, менш суворою, ніж за умисні діяння. Таке положення є конкретизацією більш загальної ідеї справедливості та принципу вини. Наявність подібних орієнтирів сприяє прогнозованості правозастосування: суб'єкт права може раціонально передбачити правові наслідки своїх дій, що є складовою правової визначеності як елемента принципу верховенства права. Таким чином, принципи протидіють правовому волюнтаризму та крайнім формам казуального трактування правових норм.

Ще однією закономірністю, яку доцільно включити до системи аналізу, є контроль за зловживанням правом та профілактика формалізації або «профанації» юридичної відповідальності. У цьому аспекті систему принципів права доцільно розглядати як критичний інструмент обмеження формального або суто репресивного застосування санкцій без досягнення їхньої правової мети.

Передусім принципи дієвості та доцільності відіграють ключову роль у забезпеченні змістовної реалізації юридичної відповідальності. Їх застосування унеможливлює ситуації, коли покарання формально призначене, але фактично не виконує фундаментальних функцій – каральної, превентивної, виховної чи відновлювальної.

Якщо зазначені функції не реалізуються, заходи юридичного впливу втрачають легітимність у соціально-правовому вимірі, що може спричиняти феномен так званої «профанації відповідальності».

Ризики профанації відповідальності можуть проявлятися, зокрема, у двох крайніх ситуаціях: надмірна м’якість санкції, яка створює ефект своєрідної «індульгенції», коли правопорушник не формує усвідомлення негативних наслідків власної поведінки; невиправдано сувора санкція, здатна породжувати суспільне співчуття до засудженого та тим самим нівелювати превентивний ефект правосуддя і підривати довіру до правової системи.

У такій методологічній постановці принципи права слід розглядати не лише як нормативні регулятори, а й як гаранти телеологічної спрямованості правового механізму.

Вони забезпечують баланс між формальним покладанням юридичної відповідальності та її змістовним морально-ціннісним обґрунтуванням, сприяючи збереженню суспільної довіри до правосуддя як інституційної форми реалізації ідеї справедливості.

Відомий кримінологічний постулат про те, що «не суворість покарання стримує від правопорушень, а його невідворотність», фактично відображає ідею пріоритету дієвості юридичної відповідальності.

Надмірно жорсткі санкції, які застосовуються рідко, можуть мати лише символічний стримувальний ефект, тоді як помірне, але невідворотне покарання здатне ефективніше виконувати превентивну функцію правового впливу.

У цьому контексті принцип невідворотності кореспондує з принципом дієвості, формуючи оптимальну нормативно-ціннісну модель реалізації юридичної відповідальності.

У справі Європейського суду з прав людини «Краєва проти України» Суд фактично піддав критичній оцінці українську систему митних штрафів через недостатній рівень індивідуалізації санкцій та відсутність процесуальної гнучкості.

Застосування штрафу у розмірі вартості товару разом із конфіскацією без належного врахування пом’якшуючих обставин було визнано непропорційним втручанням у майнову сферу заявника.

Суд наголосив, що суворість санкції повинна відповідати тяжкості правопорушення, а принцип пропорційності має враховуватися як на етапі нормативного конструювання санкції, так і на стадії її індивідуалізації під час правозастосування. Такий підхід відображає загальновизнану у сучасній правовій доктрині позицію про необхідність гармонійного поєднання вимог ефективності правового реагування із забезпеченням справедливості та дотриманням прав людини. Відповідність санкції характеру та ступеню суспільної небезпеки правопорушення є однією з ключових умов легітимності юридичної відповідальності, адже саме пропорційність покарання формує у суспільстві переконання у справедливості правового порядку.

Принцип пропорційності відіграє важливу роль не лише у сфері кримінального права, але й у межах інших галузей правового регулювання. Його реалізація передбачає, що держава повинна обирати такі засоби правового впливу, які є необхідними і достатніми для досягнення законної мети, не створюючи надмірного втручання у права та свободи особи. Таким

чином, пропорційність виступає своєрідним критерієм оцінки справедливості правових санкцій та запобіжником проти їх невиправданої суворості.

Принципи права виконують також важливу функцію стримування можливих зловживань правом з боку учасників правових відносин і суб'єктів процесуальної діяльності. Вони формують нормативні орієнтири, які визначають допустимі межі поведінки сторін та сприяють забезпеченню справедливого й ефективного розгляду справ. Саме через систему принципів права реалізується загальна ідея верховенства права, яка передбачає підпорядкування діяльності державних органів і учасників правових відносин вимогам законності, справедливості та добросовісності.

Одним із важливих принципів, що гарантує справедливість юридичної відповідальності, є принцип заборони подвійного притягнення до відповідальності (ne bis in idem). Його зміст полягає в тому, що особа не може бути двічі притягнута до юридичної відповідальності за одне й те саме правопорушення. Цей принцип виконує важливу гарантійну функцію, забезпечуючи стабільність правового статусу особи та захищаючи її від необґрунтованого повторного переслідування з боку держави. Водночас реалізація цього принципу не повинна призводити до створення ситуацій необґрунтованого юридичного імунітету, коли правопорушник фактично уникає відповідальності через недосконаліть процедур або прогалини у правовому регулюванні. Саме тому важливим завданням правозастосовної практики є забезпечення правильного балансу між гарантіями прав людини та ефективністю правового реагування на правопорушення.

Не менш важливим є принцип добросовісності учасників процесу, який вимагає, щоб сторони правового спору діяли сумлінно та не використовували надані їм процесуальні права всупереч їхньому призначенню. Цей принцип передбачає, що учасники процесу не повинні зловживати процесуальними механізмами з метою штучного затягування розгляду справи, створення перешкод для здійснення правосуддя або уникнення неминучого правового рішення. Добросовісність у процесуальній діяльності є важливою

передумовою ефективного функціонування правосуддя, оскільки вона забезпечує рівність сторін, сприяє об’єктивному встановленню обставин справи та підвищує довіру до судової системи.

Таким чином, система принципів права відіграє ключову роль у забезпеченні балансу між ефективністю правового реагування та гарантіями прав людини. Вона формує нормативну основу, яка визначає межі допустимого втручання держави у сферу прав та свобод особи, а також забезпечує справедливість застосування юридичної відповідальності. Саме через принципи права відбувається поєднання формальних вимог законності з морально-етичними засадами правового регулювання.

Узагальнюючи закономірності впливу принципів права на механізм реалізації юридичної відповідальності, можна стверджувати, що вони пронизують увесь нормативно-процедурний шлях її здійснення. Принципи права виступають своєрідними орієнтирами, які спрямовують діяльність законодавця, правозастосовних органів та інших суб’єктів правових відносин. Їх дія проявляється на різних стадіях функціонування правової системи.

Зокрема, на етапі ex ante принципи права впливають на процес формування правових норм і правосвідомості суспільства. Саме на цьому рівні вони визначають основні орієнтири правотворчої діяльності, сприяють формуванню справедливих та збалансованих правових норм і забезпечують їх відповідність загальним цінностям правової держави.

На стадії in medias, тобто під час розгляду конкретної справи, принципи права виконують функцію безпосереднього регулятора правозастосовної діяльності. У цей період здійснюється оцінка доказів, встановлюються фактичні обставини справи та обирається оптимальний вид і міра юридичної відповідальності. Саме на цьому етапі принципи справедливості, пропорційності та добросовісності допомагають суб’єктам правозастосування ухвалювати обґрунтовані та справедливі рішення.

На завершальному етапі ex post принципи права відіграють важливу роль у процесі перевірки законності та справедливості ухвалених рішень.

Йдеться про механізми апеляційного та касаційного перегляду, а також інші форми контролю за діяльністю правозастосовних органів. Саме на цьому рівні принципи права забезпечують можливість виправлення судових помилок і гарантують дотримання вимог законності та справедливості у правозастосовній практиці.

Такий багаторівневий вплив принципів права забезпечує, щоб юридична відповідальність у практичному вимірі не відривалася від свого соціально-правового призначення – утвердження справедливості, охорони правопорядку та формування поваги до закону. У результаті принципи права виступають не лише абстрактними ідеями, але й реальними регуляторами правових процесів, які визначають зміст і спрямованість юридичної відповідальності в сучасній правовій державі.

3.2. Поняття та співвідношення справедливості й дієвості у системі принципів юридичної відповідальності

У системі юридичної відповідальності принципи справедливості та дієвості становлять фундамент, на якому визначаються зміст, форма та соціальна легітимність процесу правозастосування. Актуальність їх дослідження зумовлена не лише еволюцією правових доктрин, а й трансформаціями сучасних суспільних запитів щодо забезпечення справедливого правового порядку, ефективного захисту прав і свобод людини, а також запобігання правопорушенням.

Принцип справедливості у своїй суті має ціннісно-нормативну природу, спираючись на ідею моральної відповідності між діями особи та правовою реакцією на них. Цей принцип передбачає врахування всіх обставин вчиненого правопорушення, індивідуальних особливостей правопорушника, а також пропорційність застосованої санкції. Справедливість не зводиться до арифметичного балансу, а передбачає глибину контекстуального оцінювання та етичну обґрунтованість юридичної відповідальності. Врахування цього

принципу сприяє формуванню правової культури, заснованої на довірі до судової системи як інституції, що виступає носієм моральних і правових цінностей.

Принцип дієвості, натомість, відображає прагматичний аспект процесу юридичної відповідальності. У цьому контексті йдеться про здатність правових санкцій виконувати превентивну, каральну, компенсаційну та виховну функції в межах інституту юридичної відповідальності. Дієвість передбачає не лише формальну реалізацію правової норми, а й її фактичну спроможність змінювати правову поведінку суб'єктів, підтримувати публічний порядок та стимулювати правомірну активність. Недієва відповідальність породжує правовий нігілізм, демонструючи слабкість механізму правового впливу, нездатного забезпечити належний захист суспільних інтересів.

Синергія принципів справедливості та дієвості є необхідною умовою підтримання правового балансу у сфері юридичної відповідальності. Ігнорування будь-якого з цих принципів призводить до деформації правозастосування. Зокрема, надмірний акцент на ефективності без належного морально-ціннісного підґрунтя може перетворити право на інструмент адміністративного тиску. Водночас суто формальне розуміння справедливості без забезпечення її практичної дієвості потенційно здатне призвести до правової декларативності та низької результативності регулятивного впливу.

У контексті сучасних викликів, таких як війна, цифровізація та глобалізація, суспільство особливо чутливо реагує на прояви несправедливості або правової бездіяльності. Тому актуальність зазначених принципів полягає в їхній здатності виконувати функцію етичного та функціонального орієнтира у процесі вдосконалення правової системи, її гуманізації та адаптації до динаміки суспільного розвитку.

На нашу думку, принцип справедливості юридичної відповідальності є фундаментальним положенням моральної та правової філософії, що передбачає відповідність між проступком і покаранням. В етичному сенсі

справедливість розуміють як надання кожному належного та забезпечення рівності у моральній оцінці вчинків.

Ще з часів Арістотеля справедливість асоціюється з вимогою, згідно з якою «рівних слід ставити у рівне становище, а нерівних – у нерівне», тобто враховувати об'єктивні відмінності ситуацій під час юридичної оцінки поведінки. Як зазначає О. Басай, досліджуючи справедливість як фундаментальну категорію цивільного права України, її сутність полягає в тому, що суддя повинен вирішити справу так, щоб забезпечити баланс інтересів учасників правовідносин відповідно до принципу «кожному своє» [207].

У практичній площині цей принцип конкретизується через норми права: всі особи є рівними перед законом, покарання призначається лише за доведену вину та у процедурі, що гарантує дотримання прав людини.

Справедливість у праві означає, що міра відповідальності повинна відповідати тяжкості правопорушення, обставинам його вчинення та особі правопорушника. Такий підхід, зокрема, відображений у конституційних засадах, включаючи заборону подвійного покарання за одне правопорушення, передбачену статтею 61 Конституції України.

Таким чином, етична ідея справедливості трансформується у правовий принцип, який гарантує моральну обґрунтованість та рівність застосування санкцій. Як зазначає Н. Загребельна [168], справедливість залишається одним із базових принципів юридичної відповідальності, що відображає рівень правосвідомості суспільства. Недостатнє врахування цього принципу підриває довіру до права та знижує якість правозастосування.

Принцип справедливості є багатогранним, і в межах юридичної відповідальності доцільно виокремити кілька його основних аспектів.

Передусім ретроспективна (караюча, ретрибутивна) справедливість полягає у справедливій відплаті за вчинене правопорушення. Покарання вважається справедливим настільки, наскільки воно є співмірним тяжкості

злочину, враховує форму вини правопорушника та виключає сторонні критерії, такі як раса чи соціальний статус.

Іншими словами, ретрибутивна справедливість вимагає пропорційності. Наприклад, призначення надмірного покарання за малозначну шкоду або застосування максимально суворих санкцій за ненавмисне спричинення шкоди не може вважатися справедливим і співмірним.

Другим аспектом є компенсаторна справедливість, яка передбачає обов'язок правопорушника відшкодувати завдану шкоду. Справедливим є такий правовий порядок, за якого потерпілому забезпечується належна компенсація втрат, пропорційна заподіяній шкоді. Цей аспект особливо проявляється у цивільно-правових санкціях і репараційних механізмах.

Нарешті, превентивна справедливість має перспективний характер і стосується того, наскільки справедливо держава запобігає новим правопорушенням через систему юридичної відповідальності. Йдеться про узгодження мети превенції із справедливими межами обмеження прав. Покарання має виконувати функцію стримування потенційних правопорушень (загальна та спеціальна превенція), але не може бути надмірно репресивним.

Як ще у XVIII столітті зазначав Cesare Beccaria, покарання є правомірним не як акт помсти, а лише тоді, коли воно є необхідним для запобігання новим злочинам і водночас є найменш суворим із можливих засобів досягнення цієї мети [209].

Отже, превентивна результативність покарання має узгоджуватися з вимогами справедливості. Надмірно м'яке покарання, яке не здатне запобігти повторному правопорушенню, суперечить принципу дієвості права. Водночас надмірно суворі санкції, навіть за умови їхнього потенційного стримувального ефекту, можуть сприйматися як несправедливі та підривати довіру до легітимності державної влади.

У цьому контексті справедливість у сфері юридичної відповідальності можна розглядати у трьох взаємопов'язаних вимірах: ретроспективному

(відплата за вже вчинене правопорушення), компенсаторному (відшкодування завданої шкоди у теперішньому) та превентивному (запобігання майбутнім правопорушенням шляхом правового стримування). Гармонійне поєднання цих елементів забезпечує нормативно-ціннісну рівновагу інституту відповідальності.

Варто також підкреслити, що принцип справедливості виступає ключовим критерієм оцінки правомірності та суспільної прийнятності покарання. Санкція не може вважатися легітимною, якщо вона сприймається як несправедлива. У такому випадку покарання ризикує перетворитися на прояв свавільного насильства з боку держави.

Ще Ч. Беккаріа наголошував, що для уникнення перетворення покарання на акт владного насильства воно повинно відповідати певним вимогам: бути публічним, своєчасним, необхідним, максимально м'яким за конкретних обставин справи, пропорційним злочину та встановленим законом [209]. Саме ці положення стали одним із підґрунтів сучасного розуміння справедливості покарання. Публічність і законність гарантують прозорість та рівність перед правом, а принцип мінімально достатньої суворості забезпечує гуманність і пропорційність санкції.

У сучасній правовій системі принцип справедливості проявляється через вимоги пропорційності покарання та індивідуалізації юридичної відповідальності. Орган, що призначає санкцію, повинен враховувати сукупність значущих обставин: характер і тяжкість правопорушення, форму вини та мотиви поведінки, особу правопорушника, його майновий стан, можливість компенсації шкоди, а також наявність обтяжуючих або пом'якшуючих обставин. Лише за такого підходу покарання може бути визнане співрозмірним і належно обґрунтованим. Натомість встановлення у законі абсолютно визначених і негнучких санкцій, які не дозволяють врахувати індивідуальні особливості справи, створює ризик порушення принципу справедливості.

Принцип дієвості (ефективності) юридичної відповідальності відображає вимогу результативності правового впливу. Йдеться про те, що як сама норма про відповідальність, так і механізми її реалізації повинні реально впливати на поведінку правопорушника та стан правопорядку. Таким чином, юридична відповідальність не повинна зводитися до формального проголошення санкції, а має забезпечувати досягнення конкретних цілей: відновлення справедливості, ресоціалізацію особи, захист інтересів потерпілих і попередження нових правопорушень.

Дієвість юридичної відповідальності проявляється у тому, що притягнення винної особи до відповідальності спричиняє настання передбачених законом правових наслідків, аж до застосування примусових заходів [210]. Саме в цьому виявляється її функціональне призначення – забезпечення реального впливу права через неминучість реагування на правопорушення.

Кожен учасник суспільних відносин повинен усвідомлювати, що протиправна поведінка неминуче викликає реакцію держави у формі правового примусу. У такому розумінні принцип дієвості орієнтує як законодавця, так і правозастосовні органи на досягнення практичних результатів реалізації правових норм.

Якщо принцип справедливості відповідає на питання про обґрунтованість покарання, то принцип дієвості зосереджується на іншому аспекті – чи здатне це покарання досягти поставленої мети.

Про результативність юридичної відповідальності свідчить низка характерних ознак.

По-перше, це реальне настання передбачених законом наслідків. Покарання повинно фактично виконувати свої функції – каральну, компенсаційну або превентивну. Наприклад, накладений штраф має бути стягнутий, завдана шкода – відшкодована, а особа, яка вчинила правопорушення, – виправлена або, за необхідності, ізольована від суспільства.

Важливою передумовою ефективності відповідальності є її невідворотність. Неминучість покарання після правопорушення формує у громадян переконання у реальній силі правових норм.

По-друге, ефективність передбачає оперативність і реальність виконання санкцій. Надмірне зволікання або фактична неможливість реалізації покарання значною мірою нівелюють його превентивний потенціал.

По-третє, значення має адекватність міри правового впливу. Занадто м'які санкції не забезпечують виправного ефекту і не стримують потенційних правопорушників, тоді як надмірно суворі можуть породжувати соціальне відчуження та недовіру до закону.

Отже, ефективне покарання слід розглядати як оптимальне поєднання суворості та гуманності, здатне стимулювати як самого правопорушника, так і інших осіб дотримуватися правових норм.

Українська дослідниця Л. Мозолюк-Боднар визначає принцип дієвості як стійку закономірну ідею, що розкриває сутність юридичної відповідальності, має нормативне закріплення та пов'язана з практичними механізмами її реалізації, спрямованими на гарантування і відновлення прав та свобод людини [210].

Юридична відповідальність, позбавлена ознак дієвості, фактично втрачає сенс свого існування. Тому результативність виступає невід'ємною характеристикою цього інституту, адже саме вона свідчить про досягнення соціально значущих цілей покарання.

Ефективність юридичної відповідальності проявляється у двох основних вимірах – індивідуально-правовому та соціально-правовому.

Перший із них стосується впливу санкції безпосередньо на правопорушника: чи відбулося виправлення поведінки, чи усвідомлено протиправність діяння, чи сформовано установку на дотримання правових норм та чи зменшилася ймовірність рецидиву (спеціальна превенція).

Ефективним для конкретної особи можна вважати таке покарання, після якого вона утримується від повторних правопорушень і, бажано, проходить процес успішної ресоціалізації.

Другий вимір – соціально-правовий – пов’язаний із загальною превенцією та підтриманням правопорядку. Через акт покарання суспільство повинно відчувати захищеність своїх прав і переконуватися у відновленні справедливості.

Якщо правопорушника покарано, потерпілим компенсовано завдану шкоду, а інші члени суспільства переконалися у невідворотності відповідальності, можна говорити про ефективність інституту юридичної відповідальності на рівні соціуму.

Натомість у ситуації, коли покарання не виконується або є надто м’яким, виникає ризик втрати довіри до правової системи, що може сприяти поширенню правового нігілізму.

Отже, оцінка ефективності санкції передбачає аналіз двох основних аспектів: поведінки правопорушника після притягнення до відповідальності; стану правопорядку у суспільстві та впливу покарання на рівень правопорушень.

Саме на досягнення таких результатів і спрямований принцип дієвості, який інтегрує результативну складову у систему принципів юридичної відповідальності.

Не випадково законодавець, запроваджуючи нові види юридичної відповідальності, обґрунтовує їх необхідність підвищенням ефективності захисту прав громадян та інтересів суспільства. Будь-яка санкція має сенс лише за умови, що вона здатна змінити поведінку суб’єкта і позитивно вплинути на соціальні відносини. Тому принцип дієвості передбачає постійний аналіз та вдосконалення механізмів юридичної відповідальності з метою забезпечення її реального функціонування.

Встановлення суворої санкції без належного механізму її виконання суперечить цьому принципу так само, як і формальне існування надто м’якої санкції, яка не має відчутного превентивного ефекту.

Принципи справедливості та дієвості юридичної відповідальності, хоча й мають різну природу, ціннісну та функціональну, перебувають у тісному взаємозв’язку і повинні реалізовуватися узгоджено.

На нормативному рівні обидва принципи закріплюються у правових актах і доктринальних положеннях інституту відповідальності: законодавство проголошує як необхідність справедливого покарання, так і вимогу його реальної ефективності.

Зокрема, Кримінальний кодекс визначає загальні засади призначення покарання, серед яких принцип пропорційності покарання тяжкості злочину та його превентивна спрямованість, тобто попередження нових правопорушень.

У підсумку обидва принципи мають спільну стратегічну мету – забезпечення легітимності та результативності юридичної відповідальності, за яких правопорушник отримує заслужене покарання, а суспільство – відчуття відновленої справедливості та стабільності правопорядку.

Як зазначає Н. Загребельна [168], юридична відповідальність як правова категорія формується на основі взаємодії принципів справедливості та ефективності, які реалізуються у тісному зв’язку із потребами суспільства.

На наш погляд, ці принципи не протистоять один одному, а перебувають у відносинах взаємодоповнення. Принцип справедливості забезпечує морально-ціннісний зміст інституту юридичної відповідальності, тоді як принцип дієвості надає йому практичної результативної спрямованості. Саме на перетині цих двох засад формуються конкретні вимоги до процесу правозастосування.

Ілюстрацією цього є принцип індивідуалізації покарання. З одного боку, він реалізує вимогу справедливості, оскільки передбачає врахування особистих характеристик правопорушника та обставин вчиненого діяння. З

іншого боку, індивідуалізація підвищує результативність санкції, адже належно обране покарання сприяє як виправленню винної особи, так і запобіганню новим правопорушенням.

Подібним чином функціонує і принцип гуманізму. Він безпосередньо пов'язаний із ідеєю справедливості, водночас сприяючи підвищенню ефективності юридичної відповідальності, оскільки гуманне ставлення до правопорушників створює кращі умови для їхньої ресоціалізації.

Отже, у практиці правозастосування формальні правові приписи та змістовні ціннісні орієнтири взаємодіють між собою, утворюючи комплексний підхід до оцінки законності та доцільності покарання. В ідеальному випадку кожне рішення про притягнення особи до відповідальності має оцінюватися одночасно з двох позицій – справедливості та ефективності. Саме баланс між цими критеріями забезпечує оптимальний результат правового регулювання.

Разом із тим у практичній площині нерідко виникає конфлікт між прагненням до максимальної ефективності покарання та необхідністю дотримання принципів справедливості й гуманності. У теорії кримінального права ця проблема відома як протиставлення «моделі контролю над злочинністю» (crime control model) та «моделі належної правової процедури» (due process model) [211].

Перша модель орієнтована на швидке й рішуче реагування на правопорушення та передбачає застосування суворих заходів із мінімальними винятками задля забезпечення суспільного порядку. Натомість друга модель робить акцент на гарантіях прав людини та справедливості судового розгляду. У її межах виходять із того, що помилкове покарання невинної особи або застосування надмірної санкції є більшим злом, ніж уникнення відповідальності окремими правопорушниками. У реальному правовому регулюванні ці підходи мають бути збалансовані: надмірна репресивність без урахування справедливості може призвести до порушення прав людини, тоді як надмірна поблажливість знижує ефективність правової системи.

Особливо гостро ця проблема проявляється у сфері покарання за тяжкі злочини, а також у контексті боротьби з тероризмом і іншими загрозами суспільній безпеці. Прагнучи посилити стримувальний ефект кримінального права, держава іноді вдається до жорсткішого санкціонування, наприклад запровадження довічного позбавлення волі або суворих режимів відбування покарання. Однак у випадках, коли такі заходи виходять за межі необхідності чи пропорційності, виникають обґрунтовані сумніви щодо їх відповідності принципам справедливості та поваги до прав людини.

Показовим прикладом є справа «Дель Ріо Прада проти Іспанії» (Del Río Prada v. Spain, 2013). У цій справі держава фактично продовжила строк ув'язнення особи шляхом нового тлумачення правил обчислення терміну покарання. Незважаючи на суспільний запит щодо посилення безпеки, Європейський суд з прав людини став на захист принципу законності. Суд визнав, що застосування нових, більш суворих правил до подій минулого порушує статтю 7 Європейської конвенції з прав людини, яка забороняє зворотну дію більш тяжкого покарання [212–213]. Таким чином, навіть у боротьбі зі злочинністю держава не може ігнорувати вимоги передбачуваності та правової визначеності, оскільки це підриває самі засади верховенства права.

Аналіз зазначеного рішення дозволяє зробити висновок, що прагнення до максимальної ефективності не може виправдовувати нехтування принципом справедливості. Водночас надмірна поблажливість також може мати негативні наслідки для правопорядку. Якщо система правосуддя з гуманістичних міркувань відмовляється від застосування реальних санкцій у випадках, коли вони об'єктивно необхідні (наприклад, у справах про масштабні корупційні правопорушення), це здатне призвести до зростання злочинності, поширення правового нігілізму та втрати довіри до судової системи.

Отже, між принципами справедливості та дієвості існує певна діалектична взаємодія. У крайніх проявах вони можуть вступати у конфлікт, однак оптимальне функціонування правової системи досягається саме через їх

збалансоване поєднання. Завдання правової доктрини полягає у виробленні таких підходів, які дозволяють поєднати результативність правового впливу з дотриманням вимог справедливості.

Практика конституційного правосуддя України та діяльність європейських судових інституцій демонструють різні варіанти співвідношення зазначених принципів. Узгоджене їх застосування має місце тоді, коли правова позиція суду одночасно враховує як вимогу справедливості, так і необхідність ефективного функціонування правової системи.

Прикладом такого підходу є рішення Конституційного Суду України № 13-р/2020 у справі щодо відповідальності за неподання декларацій [214]. Суд визнав неконституційним скасування кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення волі за умисне порушення антикорупційного законодавства. На думку Суду, така декриміналізація послаблювала ефективність антикорупційного механізму та негативно впливала на суспільне відчуття справедливості. Водночас КСУ підкреслив, що встановлення відповідальності повинно здійснюватися з урахуванням принципу пропорційності та вимог гуманізму. Таким чином, було продемонстровано прагнення до узгодження обох принципів: ефективність боротьби з корупцією не повинна суперечити вимогам справедливості.

У практиці Європейського суду з прав людини баланс цих принципів часто оцінюється через критерій пропорційності втручання держави. Так, у справі «*Hutchinson v. the United Kingdom*» суд розглядав питання довічного позбавлення волі та дійшов висновку, що така санкція не суперечить Конвенції за умови існування реального механізму перегляду покарання, наприклад шляхом помилування або умовного звільнення [215]. Наявність можливості перегляду забезпечує поєднання ефективності покарання щодо небезпечних злочинців із вимогами гуманності та справедливості.

Водночас у судовій практиці трапляються випадки конфліктного застосування цих принципів, коли один із них фактично приноситься в жертву іншому. Саме така ситуація виникла у справі Del Río Prada, де прагнення до

посилення ефективності боротьби з тероризмом призвело до порушення принципу законності.

Подібні проблеми виникали і в українській правовій практиці, коли законодавець, зосереджуючись на підвищенні ефективності санкцій, встановлював надмірно суворі або безальтернативні покарання. У низці рішень Конституційного Суду України (зокрема №13-р/2018 та №7-р/2020) такі норми були визнані неконституційними саме через їх непропорційність і порушення принципу справедливості.

Водночас у деяких випадках Суд звертав увагу на іншу проблему – надмірну поблажливість держави у виконанні своїх зобов'язань. Наприклад, у рішенні №11-р/2013 щодо пільгових пенсій було зазначено, що популістичні підходи до соціальних гарантій можуть створювати дисбаланс у системі прав та обов'язків громадян. У такому випадку прагнення до справедливості щодо окремих категорій осіб здатне породжувати неефективність і несправедливість щодо інших.

Отже, судова практика переконливо демонструє, що порушення балансу між принципами справедливості та дієвості потребує коригування з боку вищих судових інстанцій для збереження легітимності правового порядку. У цьому контексті особливого значення набуває розробка чіткої методології співвіднесення цих принципів.

Одним із практичних інструментів у цьому напрямі можна вважати запропонований О. Ткачуком підхід щодо формування рейтингу судових рішень, які найбільш повно реалізують принцип справедливості. Такий інструмент може слугувати своєрідним індикатором ефективності функціонування судової системи та сприяти підвищенню якості правозастосовної практики [216].

Співвідношення принципів справедливості та дієвості у системі юридичної відповідальності набуває особливої гостроти в умовах війни, коли правова система опиняється під значним моральним і інституційним тиском. У такій ситуації справедливість виступає не лише як юридична категорія, а й

як важлива етична потреба суспільства, яке прагне встановлення істини, моральної оцінки протиправних діянь і відновлення гідності постраждалих. Як зазначає Г. Мамедов, навіть символічні дії – зокрема документування злочинів, їх публічне засудження та меморіалізація – набувають особливого морального значення у процесі відновлення справедливості [217].

Водночас воєнний стан ставить перед правовою системою вимогу забезпечення реальної дієвості правових механізмів: оперативної фіксації правопорушень, належної реакції на них та координації національних і міжнародних інституцій. У цьому контексті дієвість виступає показником життєздатності правової системи, її здатності виконувати свої функції навіть за надзвичайних обставин. Важливу роль у цьому відіграє концепція перехідного правосуддя, яка дозволяє поєднати прагматичні механізми реагування з моральними стандартами правової оцінки.

Таким чином, у період війни співвідношення справедливості та дієвості набуває характеру напруженого балансу між етичним і функціональним виміром права. Порушення цієї рівноваги може призвести до девальвації правових інститутів. Тому ключовим завданням стає забезпечення інституційної стійкості правової системи, здатної зберігати моральні орієнтири навіть у ситуації необхідних правових компромісів.

У цьому сенсі війна виступає своєрідним індикатором здатності правової системи діяти ефективно та водночас зберігати етичну легітимність. Підтримання балансу між справедливістю і дієвістю стає не лише бажаним, а й необхідним для гуманізації правосуддя та збереження основ правопорядку навіть у режимі воєнного стану.

Ефективність юридичної відповідальності значною мірою залежить від гармонійної взаємодії принципів справедливості та дієвості як передумови легітимного правозастосування. Легітимність рішень про притягнення до відповідальності визначається тим, наскільки узгоджено в них поєднані вимоги цих двох принципів. Оптимальною є ситуація, коли рішення уповноваженого органу – слідчого, прокурора, судді або адміністративного

органу – одночасно відповідає критеріям правової справедливості та забезпечує досягнення практичної мети відповідальності.

У практичному вимірі це означає, що застосована санкція є юридично обґрунтованою і заслуженою (дотримано принцип справедливості); призначене покарання реально виконується і досягає передбаченого правового результату (реалізовано принцип дієвості).

Саме такі рішення сприймаються суспільством як легітимні. Для їх досягнення суб'єкти правозастосування повинні орієнтуватися одночасно на обидва принципи. У кожній конкретній справі доцільно ставити два ключові запитання: чи є запропонований захід відповідальності справедливим і чи забезпечить він реальний правовий результат. Позитивна відповідь на обидва запитання створює міцну легітимаційну основу правозастосовного рішення.

Наприклад, призначаючи покарання, суд враховує наявність пом'якшуючих обставин, що відповідає вимогам справедливості, але водночас оцінює, чи не призведе надмірне пом'якшення до втрати превентивного ефекту покарання. Таким чином, збалансований суддівський розсуд виступає механізмом узгодження обох принципів. Суд може відмовитися від застосування максимально суворого покарання з міркувань справедливості, однак лише в тих межах, які не нівелюють саму сутність покарання.

Принципи юридичної відповідальності перебувають у тісному взаємозв'язку: дотримання одного з них передбачає врахування інших, а їх порушення часто має взаємні наслідки [210]. Якщо судове рішення не відповідає вимогам справедливості, його ефективність неминуче знижується, наприклад, через подальше скасування в апеляційній інстанції або негативну реакцію суспільства. І навпаки, санкція, яка не забезпечує реального результату, навряд чи може вважатися справедливою щодо потерпілих і суспільства загалом.

У цьому контексті справедливість без дієвості перетворюється на декларативний принцип, тоді як дієвість без справедливості набуває ознак репресивного примусу. Лише поєднання цих двох засад забезпечує

повноцінний правовий результат. Ігнорування хоча б однієї з них призводить до фактичної девальвації інституту юридичної відповідальності: без справедливості вона ризикує перетворитися на інструмент свавільного покарання, а без дієвості – на прояв безкарності та правового нігілізму.

Принцип справедливості можна умовно охарактеризувати як змістовний, оскільки він визначає моральний і ціннісний зміст юридичної відповідальності. Натомість принцип дієвості має результативний характер, адже відображає практичний ефект застосування санкцій. Баланс між цими двома вимірами, змістовним і функціональним, є ключовою умовою суспільної легітимності правозастосування.

Під час ухвалення рішення суд або інший уповноважений орган повинен узгоджувати ціннісний вимір правосуддя («чи є рішення справедливим?») з його практичним значенням для правопорядку («чи сприятиме воно досягненню правової мети?»). Лише за умови такого поєднання можна говорити про справді ефективне правосуддя. Такий баланс одночасно забезпечує реалізацію принципу верховенства права та результативність правового регулювання.

З позиції правотворчості досягнення такого балансу означає, що законодавець повинен уникати крайнощів – як популістичного пом’якшення санкцій, так і їх надмірної суворості. Нормативне регулювання у сфері юридичної відповідальності має ґрунтуватися на виваженому підході, що враховує як інтереси суспільства, так і права та свободи окремої особи. Кожна правова норма, яка передбачає відповідальність, повинна бути ретельно обґрунтованою з точки зору принципів справедливості, пропорційності та необхідності. Водночас вона має відповідати реальним потребам суспільного розвитку та забезпечувати ефективне реагування на правопорушення. Саме поєднання цих чинників дозволяє створити таку систему юридичної відповідальності, яка не лише карає за протиправну поведінку, а й виконує превентивну та виховну функції.

Особливої ваги набуває питання правильного визначення меж юридичної відповідальності. Надмірна суворість санкцій може призвести до порушення прав людини, зниження довіри до правової системи та формування негативного ставлення до державних інституцій. Натомість надмірна м'якість відповідальності здатна спричинити зростання правопорушень і підрив авторитету права. Тому законодавець повинен прагнути до встановлення таких правових механізмів, які б забезпечували справедливу реакцію держави на правопорушення та водночас сприяли підтриманню стабільності правопорядку.

У правозастосовній діяльності зазначений баланс проявляється у професійній установці суб'єктів правозастосування. Рішення не може вважатися належним, якщо воно є несправедливим, навіть тоді, коли воно видається доцільним або формально відповідає вимогам закону. Водночас формально справедливе рішення не може бути визнане ефективним, якщо воно не забезпечує досягнення реального правового результату та не сприяє відновленню порушених прав і законних інтересів. Саме тому правозастосовна діяльність потребує не лише формального дотримання норм права, але й глибокого розуміння їхнього змісту, цілей і принципів.

Важливу роль у забезпеченні такого підходу відіграє професійна правосвідомість суддів, прокурорів, слідчих та інших посадових осіб, які беруть участь у здійсненні правосуддя. Їхня діяльність повинна ґрунтуватися не тільки на суворому дотриманні законодавчих приписів, але й на усвідомленні морально-етичних засад права. Саме поєднання юридичної компетентності, професійної етики та розуміння принципу справедливості дозволяє ухвалювати рішення, що відповідають як вимогам закону, так і суспільним очікуванням щодо справедливості правосуддя.

Отже, взаємодія принципів справедливості та дієвості виступає постійним практичним критерієм оцінки й удосконалення інституту юридичної відповідальності. Саме їх збалансоване поєднання забезпечує високий рівень легітимності правозастосування, зміцнює довіру громадян до

правової системи та сприяє ефективному захисту правопорядку. У сучасних умовах розвитку правової держави ця взаємодія набуває особливого значення, оскільки саме вона визначає здатність правової системи адекватно реагувати на нові соціальні виклики.

У цьому контексті запропонована модель співвідношення справедливості та дієвості набуває безпосереднього практичного значення. Вона може використовуватися як своєрідний аксіологічний критерій оцінки правомірності застосування юридичних санкцій. Такий підхід дозволяє оцінювати правові рішення не лише з формально-юридичної точки зору, але й з позиції їхньої відповідності фундаментальним принципам права. Якщо захід відповідальності досягає практичної мети, але є несправедливим – наприклад, непропорційним або таким, що порушує гідність особи, – його слід розглядати як дефектний з точки зору правової доктрини та принципів правової держави.

Застосування такої моделі дає змогу уникнути формалізму у правозастосовній діяльності та надавати пріоритет духу права у випадках виникнення колізій між буквою закону та принципами справедливості. Вона орієнтує суддів, прокурорів і слідчих на прийняття рішень, які поєднують моральну легітимність із практичною результативністю правових механізмів. У підсумку це сприяє формуванню більш стабільної, ефективної та справедливої правової системи, здатної забезпечувати належний рівень захисту прав людини та підтримання правопорядку в суспільстві.

3.3. Сутність та особливості здійснення та практичної реалізації принципів справедливості та дієвості

У наукових дослідженнях категорії «реалізація принципів» та «здійснення принципів» часто використовуються як близькі за змістом, однак з методологічної точки зору між ними доцільно проводити певне розмежування [218–220].

Реалізація принципів права слід розуміти як фактичне втілення закріплених у праві ідей та засад у поведінці суб'єктів і практиці їхньої діяльності. Йдеться про процес трансформації формально визначених норм і принципів у реальне соціальне життя: коли правові приписи, зафіксовані в законодавстві, знаходять відображення у правомірній поведінці людей та діяльності інституцій. Значною мірою ефективність цього процесу залежить від рівня правосвідомості суспільства, правової культури, а також моральних якостей суддів та інших правозастосовців. У цьому контексті справедливість проявляється через такі характеристики, як пропорційність покарання, рівність усіх перед законом та відсутність дискримінації [221].

Натомість здійснення принципів означає безпосереднє впровадження або забезпечення їх дії уповноваженими органами та посадовими особами під час розгляду конкретних юридичних справ. На відміну від реалізації, що має більш загальний характер, здійснення принципів передбачає активну діяльність правозастосовного органу, спрямовану на використання відповідного принципу у процесі ухвалення рішення чи проведення юридичної процедури.

У сфері юридичної відповідальності реалізація принципів охоплює ширший процес – від нормативного закріплення певного принципу у законодавстві до формування реальних механізмів його застосування в правовій системі. Здійснення ж принципів концентрується безпосередньо на стадії правозастосування, коли принцип фактично впливає на прийняття рішення щодо притягнення особи до відповідальності.

Наприклад, реалізація принципу справедливості проявляється у закріпленні відповідної вимоги в законі, згідно з якою покарання повинно бути справедливим і співмірним тяжкості правопорушення. Здійснення ж цього принципу відбувається тоді, коли суд або інший компетентний орган, застосовуючи норму права, реально враховує всі обставини справи та визначає міру покарання відповідно до ступеня вини і конкретної ситуації.

Подібним чином принцип дієвості реалізується через нормативне встановлення механізмів невідворотності покарання чи процесуальних строків, тоді як його здійснення проявляється у фактичному притягненні правопорушників до відповідальності у визначені законом строки.

Саме по собі нормативне закріплення принципів становить лише початковий етап правового регулювання. Правова норма або принцип виконують своє соціальне призначення лише за умови їх реального втілення у поведінці людей і практичній діяльності державних інституцій. Прийняття закону, який проголошує певний принцип, можна розглядати лише як підготовчий крок; справжня мета полягає у його практичному застосуванні та досягненні відповідного соціального результату. Перехід від декларативного проголошення до реального впливу забезпечується наявністю ефективних механізмів імплементації – процедур, інституцій та практичних результатів, що проявляються у зміні поведінки суб'єктів.

Зокрема, принцип справедливості знаходить своє відображення у судовій практиці тоді, коли рішення демонструють збалансованість прав і обов'язків сторін, тоді як принцип дієвості проявляється у невідворотності покарання та досягненні його основних цілей – виправлення правопорушника, превенції та відновлення порушеного порядку. Іншими словами, вихідною точкою виступає нормативне закріплення принципу у законі, а кінцевим критерієм його значущості є реальний вплив на суспільні відносини. Якщо ж принцип лише проголошується у законодавстві, але не знаходить відображення у практиці, він фактично залишається декларативним.

Як підкреслює Л. Лавріченко, процес правореалізації завершує правове регулювання, оскільки саме на цій стадії правові приписи набувають конкретного прояву; без такого етапу правові гарантії втрачають практичний сенс [222]. У зв'язку з цим методологічно важливо простежувати, чи виходить принцип за межі тексту нормативного акта та чи знаходить він відображення у діяльності органів влади і поведінці суб'єктів. Саме це свідчить про повноцінне здійснення принципів справедливості та дієвості. Досліджуючи

архітектоніку засад правового впливу, доречно погодитися з думкою Л. М. Мозолюк-Боднар, яка характеризує систему принципів юридичної відповідальності через ієрархічність, єдність та внутрішню узгодженість. Науковиця слушно зауважує, що ці принципи діють не ізольовано, а комплексно, будучи тісно взаємопов'язаними та взаємозумовленими. Відтак кожен принцип, що входить у систему, має тлумачитися і здійснюватися виключно з урахуванням інших основоположних ідей [223, с. 8-11].

Принцип справедливості передбачає, що юридична відповідальність має відповідати характеру правопорушення, особі правопорушника та всім істотним обставинам справи. На практиці це означає необхідність індивідуалізації юридичної оцінки: суд або інший уповноважений орган визначає міру санкції з урахуванням тяжкості діяння, форми вини, мотивів поведінки, повторності правопорушення та інших значущих факторів.

Такий підхід реалізується через декілька основних механізмів: індивідуалізацію покарання, коли навіть за однаковий склад правопорушення санкція може відрізнятися залежно від ролі особи, її поведінки після вчинення діяння чи інших характеристик; гнучке тлумачення фактичних обставин конкретної справи.

Наприклад, дві особи, винні у схожому правопорушенні, можуть отримати різні покарання: якщо один правопорушник раніше не притягувався до відповідальності і щиро розкаявся, а інший є рецидивістом, суд може обрати різні санкції відповідно до принципу справедливості. Закон визначає лише межі можливого покарання, тоді як саме цей принцип орієнтує суд на вибір належної міри у межах встановленого діапазону.

Крім того, покарання не повинно бути надмірно суворим або таким, що набуває характеру жорстокого поводження. Його застосування має розглядатися як крайній захід, що випливає з морального змісту принципу справедливості. Дотримання цих вимог сприяє досягненню основних цілей покарання – виправлення правопорушника та попередження нових правопорушень.

Таким чином, у практичній площині справедливість проявляється через індивідуальний підхід до кожної справи: однакові правові норми застосовуються з урахуванням різноманітності життєвих ситуацій, щоб кінцевий результат був об’єктивно обґрунтованим.

К. Легких справедливо наголошує на особливому значенні принципу справедливості у випадках прогалин у законодавстві, коли суд змушений застосовувати не аналогію закону, а аналогію права. У таких ситуаціях справедливість виступає не лише правовою, а й моральною категорією. Відповідно, результат розгляду спору певною мірою залежить від моральних якостей судді, його правової культури та правосвідомості, а також від усвідомлення відповідальності перед сторонами процесу [224].

Водночас, на нашу думку, такий підхід потребує доповнення інституційним виміром. Справедливість не повинна сприйматися виключно як особиста чеснота судді – вона має бути інтегрованою у саму структуру правосуддя. Це передбачає існування процедурних гарантій, прозорих механізмів оцінки судових рішень, а також можливість апеляційного перегляду. Подібні інструменти дозволяють мінімізувати вплив людського фактору та забезпечують стабільність правозастосування.

Крім того, справедливість у сфері юридичної відповідальності має еволюційний характер. Її зміст поступово змінюється під впливом соціальних трансформацій, суспільних очікувань та міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Отже, у ситуаціях прогалин у законодавстві принцип справедливості виконує роль нормативного орієнтира, що допомагає судді не лише знайти правове рішення, але й забезпечити його моральну легітимність. Реалізація цього принципу потребує не лише особистої доброчесності правозастосовців, а й функціонування ефективної правової інфраструктури, яка гарантує передбачуваність, стабільність і гуманність правосуддя.

Для оцінювання ступеня реалізації принципу дієвості юридичної відповідальності у науковій літературі застосовують комплекс кількісних і

якісних індикаторів. Такий підхід дозволяє розглядати ефективність не лише через формальні статистичні дані, а й через реальний соціальний результат функціонування правової системи.

До кількісних показників належать: рівень рецидивної злочинності, тобто частка осіб, які після притягнення до відповідальності повторно вчиняють правопорушення; відсоток фактичного виконання судових рішень; навантаження на суддів та середня тривалість розгляду справ; частка судових рішень, скасованих або змінених судами вищих інстанцій.

Наприклад, високий показник повторної злочинності може свідчити про недостатню ефективність застосованих заходів відповідальності, оскільки покарання не досягло своєї виховної або стримувальної мети і не сприяло виправленню правопорушника [228].

Якісні показники, у свою чергу, відображають соціальний ефект функціонування механізму юридичної відповідальності. До них можна віднести: рівень соціальної адаптації осіб, які відбули покарання; ступінь задоволеності потерпілих та суспільства результатами правосуддя; рівень довіри громадян до судових та правоохоронних інституцій; відповідність національної правозастосовної практики міжнародним стандартам захисту прав людини.

Слід зазначити, що навіть оперативне та формально виконане судове рішення не завжди можна вважати ефективним. Якщо потерпілі або суспільство сприймають його як несправедливе або надто м’яке, це негативно впливає на авторитет правосуддя та не сприяє зміцненню правопорядку. У зв’язку з цим принцип дієвості охоплює не лише швидкість і невідворотність покарання, а й досягнення його реальних цілей – виправлення правопорушника, відшкодування шкоди та запобігання новим правопорушенням.

Практична реалізація принципу ефективності забезпечується через функціонування відповідних правових інститутів і організаційних механізмів.

Серед них важливе місце займають органи виконання покарань, система пробації та впровадження сучасних технологій у сфері правосуддя.

Органи виконання рішень, зокрема державна виконавча служба та пенітенціарні установи, забезпечують фактичне втілення судових рішень у життя. Без належного механізму реалізації навіть найбільш обґрунтований вирок залишається лише формальним актом, позбавленим реального правового значення [229–230].

Суттєву роль у підвищенні ефективності кримінальної політики відіграє пробація, яка виступає альтернативою позбавленню волі. Її застосування сприяє зниженню рівня повторної злочинності, створює передумови для соціальної реабілітації правопорушників та дозволяє більш раціонально використовувати державні ресурси [231–232].

Важливим фактором підвищення ефективності правосуддя є і впровадження сучасних цифрових технологій. Зокрема, електронне правосуддя забезпечує оперативний обмін інформацією між учасниками процесу, скорочує строки розгляду справ і підвищує прозорість діяльності судів [233]. Використання електронних сервісів також спрощує доступ громадян до судової системи, дозволяючи швидше отримувати інформацію про перебіг справи та результати її розгляду.

Таким чином, у сучасних умовах принцип дієвості забезпечується не лише на нормативному рівні, але й через інституційну організацію правової системи, використання технологічних рішень та функціонування механізмів контролю за виконанням судових рішень. Саме це дозволяє перетворити юридичну відповідальність із формально проголошеного принципу на реальний інструмент регулювання суспільних відносин.

Водночас принципи справедливості та дієвості не перебувають у протиставленні, а взаємодіють між собою. Справедливе рішення повинно бути результативним, тоді як ефективне правозастосування неможливе без дотримання вимог справедливості.

На нашу думку, оптимальна модель юридичної відповідальності передбачає поєднання цих двох принципів. Вона має бути справедливою за своїм змістом і водночас ефективною за практичними наслідками. Правозастосовна практика демонструє численні приклади, коли ці засади реалізуються одночасно, взаємно підсилюючи як законність, так і результативність покарання.

Зокрема, невідворотність відповідальності, яка є ключовою складовою принципу дієвості, водночас виступає важливим проявом справедливості у суспільному розумінні. Ідея про те, що кожен правопорушник повинен понести відповідальність за свої дії, формує відчуття правової рівності та зміцнює довіру до держави.

Разом із тим пропорційність покарання, яка є вимогою принципу справедливості, підвищує ефективність юридичної відповідальності. Санкція, що відповідає тяжкості правопорушення та особі винного, значно краще досягає виховної та превентивної мети, ніж надмірно суворе або, навпаки, занадто м’яке покарання. Наукові дослідження підтверджують, що орієнтація лише на один із цих принципів не забезпечує повною мірою реалізацію призначення юридичної відповідальності; необхідним є їх комплексне застосування [234].

У системі принципів права всі основні засади перебувають у тісному взаємозв’язку. Реалізація кожного з них значною мірою залежить від ефективного функціонування інших. Якщо під час притягнення до відповідальності враховувати лише ефективність, нехтуючи справедливістю покарання, це може призвести до надмірної репресивності правової системи. Водночас орієнтація виключно на гуманізацію покарання без урахування його стримувальної функції здатна послабити превентивний вплив права.

Саме тому інтеграція принципів справедливості та дієвості передбачає поєднання морально-правових критеріїв із практичними вимогами результативності. Такий підхід дозволяє забезпечити не лише формальну законність рішень, але й їх соціальну ефективність.

У сучасній правозастосовній практиці дедалі більшого значення набувають моделі відповідальності, які поєднують каральні та реабілітаційні елементи. Наприклад, суд може призначити покарання з випробувальним строком, одночасно зобов'язавши засудженого пройти спеціальні програми лікування або соціальної адаптації. У такому випадку каральний елемент поєднується із заходами, спрямованими на виправлення особи, що відповідає принципам гуманізму та справедливості.

Подібні підходи застосовуються і щодо неповнолітніх правопорушників, яких залучають до освітніх або соціальних програм під час виконання покарання. Такі заходи спрямовані не лише на покарання, а й на усунення причин протиправної поведінки, що значно підвищує ефективність правового впливу.

У практиці європейських держав також застосовуються механізми, спрямовані на поєднання справедливості та ефективності. Зокрема, рішення про умовне звільнення можуть передбачати встановлення пробаційних обмежень або обов'язків, які сприяють контролю за поведінкою особи та її соціальній адаптації [235].

Ще одним прикладом інтеграції цих принципів виступає відновне правосуддя, яке передбачає активну участь сторін конфлікту та громади у вирішенні наслідків правопорушення. Такий підхід сприяє не лише відновленню соціальної справедливості, але й зниженню рівня повторної злочинності, особливо серед молоді [236].

У підсумку можна констатувати, що гармонійне поєднання принципів справедливості та дієвості формує основу сучасної концепції юридичної відповідальності. Саме баланс між цими засадами дозволяє забезпечити як моральну легітимність правових рішень, так і їх практичну результативність у підтриманні правопорядку.

Сучасні технології відкривають нові можливості для одночасного забезпечення справедливості та результативності правосуддя.

Штучний інтелект (ШІ) у судовій сфері може сприяти прискоренню обробки справ, підвищенню єдності та прозорості правозастосовної практики [237]. Алгоритми здатні аналізувати великі масиви судових рішень, виявляти суперечності та формувати орієнтовні рекомендації щодо правових позицій. Це сприяє забезпеченню єдності судової практики (що відповідає вимогам справедливості) та водночас економить час суддів і підвищує ефективність розгляду справ.

Європейська комісія Ради Європи у 2018 році ухвалила Етичну хартію щодо використання штучного інтелекту в судових системах [238], яка визначає принципи застосування алгоритмічних рішень із дотриманням прав людини та гарантій справедливого суду. Згідно з цим документом цифрові інструменти повинні допомагати судді у здійсненні правосуддя, але не можуть замінювати його правову оцінку та моральну відповідальність.

Прикладами цифрових механізмів, що поєднують принципи справедливості та дієвості, є: система електронного розподілу справ між суддями, яка забезпечує випадковість призначення судді та мінімізує можливість маніпуляцій; електронні системи контролю процесуальних строків, що сприяють своєчасності розгляду справ (прояв принципу дієвості) та забезпечують рівні процесуальні умови для всіх учасників судового процесу (прояв принципу справедливості).

Отже, інтеграція принципів справедливості та дієвості у сучасній юридичній практиці дозволяє досягти балансу між етичною легітимністю та практичною результативністю судових рішень, одночасно враховуючи інтереси суспільства, потерпілих і правопорушників.

Водночас використання алгоритмічних систем для оцінювання рівня небезпеки підсудного (risk assessment) може бути пов’язане з певними ризиками. Такі системи здатні відтворювати упередження, якщо їх навчено на неповних або нерепрезентативних даних. У зв’язку з цим у сучасних дослідженнях наголошується на необхідності забезпечення пояснюваності алгоритмів (Explainable AI), що дозволяє уникнути ефекту так званої «чорної

скриньки», коли логіка алгоритмічного рішення залишається незрозумілою для судді та сторін процесу [239].

У підсумку цифрові інструменти можуть виступати інтегративним механізмом, за допомогою якого належно налаштовані алгоритмічні системи здатні зробити правосуддя більш оперативним, менш упередженим, а також більш прозорим і ефективним [240]. На наше переконання, штучний інтелект зможе відігравати стратегічну роль у системі правосуддя лише за умови чіткого нормативного визначення етичних стандартів його застосування. Лише тоді технологічні інновації служитимуть інтересам людини та не створюватимуть нових ризиків для реалізації прав і свобод.

Разом із тим на шляху від нормативних ідеалів справедливості та дієвості до їх реального втілення існує низка суттєвих перешкод. Серед них можна виокремити такі.

1. Формалізм. Надмірно буквальне застосування правових норм без урахування їхнього змісту, мети та загальних принципів права може призводити до спотворення сутності правосуддя. Формалізм становить загрозу для принципу справедливості, оскільки підмінює справедливе вирішення справи механічним дотриманням процедурних вимог. Наприклад, суд може відмовити у розгляді скарги через незначну процесуальну помилку, що фактично обмежує право особи на доступ до правосуддя. Верховний Суд неодноразово підкреслював, що надмірний формалізм може розглядатися як неправомірне обмеження права на справедливий суд [241].

2. Корупція. Корупційні практики залишаються одним із найсерйозніших викликів для функціонування системи правосуддя, особливо в умовах післявоєнного відновлення держави. Хабарництво, «кумівство» або так зване «телефонне право» суперечать як принципу справедливості, так і принципу ефективності. У першому випадку порушується чесність і неупередженість прийняття рішень, у другому – правосуддя не досягає своїх цілей. Корупція підриває довіру громадян до держави та її правових інституцій [242]. У сфері юридичної відповідальності це може проявлятися як у

уникненні покарання винними, так і в незаконному притягненні до відповідальності невинних осіб. Європейський суд з прав людини неодноразово констатував порушення права на справедливий суд у справах, де були ознаки суддівської корупції.

3. Політичний тиск. Вплив політичних чинників здатний істотно спотворювати реалізацію принципів права, коли судові рішення ухвалюються під впливом влади або інших впливових суб'єктів. У таких випадках принцип справедливості може підмінюватися принципом політичної доцільності, а суворість покарання використовується як засіб демонстрації лояльності до влади, а не як результат неупередженого правового аналізу [243]. Водночас політичний захист представників еліт може призводити до порушення принципу невідворотності відповідальності. Подібні ситуації підривають довіру громадян до правосуддя та послаблюють мотивацію до правомірної поведінки.

Таким чином, корупція та політична ангажованість виступають структурними чинниками, що одночасно суперечать принципам справедливості (fairness) і ефективності (effectiveness). Усунення цих деформацій є необхідною передумовою відновлення довіри до інституту правосуддя та забезпечення належного функціонування механізму юридичної відповідальності.

Саме тому одним із ключових напрямів євроінтеграційних реформ в Україні є трансформація судової системи. З цією метою створено антикорупційні інституції, реалізуються заходи з очищення суддівського корпусу та реформуються механізми дисциплінарної відповідальності суддів. Без глибокої інституційної та етичної модернізації системи правосуддя ані справедливість судових рішень, ані їх реальна регулятивна дія не можуть бути повною мірою забезпечені.

У практиці реалізації принципів юридичної відповідальності важливо уникати однобічності. У цьому контексті можна виокремити дві крайнощі, кожна з яких є потенційно небезпечною.

Перша крайність – надмірна репресивність. Вона виникає тоді, коли прагнення до суворого покарання, демонстрації результатів боротьби зі злочинністю та забезпечення невідворотності відповідальності починає домінувати над вимогами гуманності та справедливості. Подібна ситуація може виникати під впливом суспільного запиту на жорстке покарання або в умовах надзвичайних обставин, зокрема під час воєнного стану чи боротьби з тероризмом. Ознаками такого перекосу можуть бути непропорційно суворі санкції за малозначні правопорушення, ігнорування пом'якшувальних обставин, обмеження прав обвинувачених на захист задля швидкого засудження або застосування превентивних покарань без достатніх доказів вини.

У короткостроковій перспективі така політика може створювати ілюзію ефективності, оскільки страх покарання зростає. Проте в довгостроковому вимірі надмірна репресивність підриває легітимність правосуддя: громадяни починають боятися каральної системи, але не поважають її, збільшується ризик судових помилок, а міжнародні судові інституції можуть визнавати такі вироки порушенням прав людини.

Друга крайність – декларативна гуманність. Протилежна ситуація виникає тоді, коли принцип гуманності проголошується, але або реалізується надмірно м'яко, або залишається лише на рівні декларацій. Це може проявлятися у призначенні символічних покарань, надмірному застосуванні амністій чи помилувань без належних підстав. У результаті порушується принцип невідворотності відповідальності, а покарання втрачає свій виховний і превентивний характер.

Якщо правопорушники не сприймають покарання як реальну загрозу через його формальність або м'якість, це може стимулювати нові правопорушення. Водночас декларативна гуманність іноді поєднується з протилежною практикою: на рівні риторики проголошуються права людини, але фактичні умови виконання покарань залишаються жорсткими, а реабілітаційні програми не отримують належного фінансування.

Таким чином, баланс між суворістю та гуманністю становить ядро принципів справедливості й дієвості у системі юридичної відповідальності. Ефективні правові системи здатні підтримувати цей баланс: покарання має бути невідворотним, але водночас пропорційним, індивідуалізованим і гуманним.

Порівняльно-правовий аналіз показує, що перекоси часто виникають у періоди політичної нестабільності або ідеологічних крайнощів. Авторитарні режими схильні до репресивної моделі покарання, тоді як популістські політичні режими можуть демонструвати показову м'якість, оголошуючи масові амністії без належної оцінки їхніх наслідків для громадської безпеки.

У цьому контексті оптимальною моделлю є так звана «золота середина», яка передбачає невідворотність відповідальності, але водночас її справедливість, індивідуалізацію та дотримання меж необхідного втручання держави. Такий підхід узгоджується і з положеннями чинного Кримінального кодексу України. Зокрема, стаття 65 передбачає, що покарання має бути достатнім для виправлення особи та запобігання новим злочинам, але не повинно бути жорстоким або виходити за межі необхідного.

Актуальні зміни до Кримінального кодексу України, прийняті протягом 2023–2024 років, свідчать про поступове формування більш гуманної моделі кримінальної політики держави. Законодавець дедалі частіше віддає перевагу таким формам реагування на правопорушення, які спрямовані не лише на покарання, а й на ресоціалізацію особи та запобігання повторній злочинній поведінці. Одним із показових прикладів такого підходу стало запровадження нового виду кримінального покарання – пробаційного нагляду, передбаченого статтею 59-1 КК України. Застосування цього інституту дає змогу поєднати контроль за поведінкою засудженого із соціально-виховним впливом, не вдаючись до ізоляції особи від суспільства. Такий підхід відповідає як принципу гуманності кримінального права, так і вимозі ефективності покарання, оскільки створює умови для виправлення правопорушника без негативних наслідків, які часто супроводжують перебування в місцях

позбавлення волі [244]. Крім того, використання альтернативних форм покарання сприяє зменшенню навантаження на пенітенціарну систему та підвищує можливості індивідуалізації відповідальності.

Для більш повного розуміння практичного значення принципів справедливості та дієвості доцільно звернутися до конкретних прикладів судової практики, у яких реалізація цих засад була порушена або поставлена під сумнів. Однією з поширених проблем є надмірний процесуальний формалізм, що іноді проявляється у відмові судів розглядати справи через незначні технічні недоліки процесуальних документів. У вітчизняній практиці траплялися випадки, коли позовні заяви залишалися без розгляду через несуттєві помилки – наприклад, неправильне оформлення бланка, неточності в реквізитах або інші формальні неточності. У подальшому такі рішення нерідко переглядалися судами вищих інстанцій, які визнавали, що подібний підхід порушує фундаментальне право особи на доступ до правосуддя [245].

У своїх правових позиціях Верховний Суд неодноразово підкреслював, що формальні процесуальні вимоги не повинні застосовуватися таким чином, щоб фактично позбавляти особу можливості реалізувати право на судовий захист. Якщо заявник по суті виконав основні процесуальні вимоги і його звернення містить необхідні дані для розгляду справи, суд не може відмовляти у правосудді виключно через технічні недоліки оформлення документів. Подібна практика, на думку суду, є проявом надмірного формалізму та суперечить самій природі принципу справедливості [246]. Таким чином, судова практика демонструє, що порушення процесуального аспекту справедливості, зокрема права на доступ до суду, неминуче призводить до скасування судових рішень та негативно впливає на авторитет судової влади.

Показовими є також висновки дослідника С. Здоровеця, який відзначає поступову трансформацію підходів Верховного Суду до тлумачення права. На його думку, сучасна судова практика дедалі частіше відходить від суто формального правового позитивізму і орієнтується на принципи природного права. У такому контексті справедливість починає розглядатися як ключовий

критерій оцінки правових рішень, навіть у випадках, коли буквальне застосування норми може призводити до несправедливого результату. Дослідник звертає увагу, що в низці судових рішень саме принцип справедливості фактично відіграє вирішальну роль, підтверджуючи відоме римське положення: *Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae* – справедливість повинна мати першочергове значення у всіх правових питаннях [247]. Подібний підхід свідчить про поступове формування ціннісно орієнтованої моделі правосуддя.

Іншим прикладом порушення принципу справедливості можна вважати ситуації, коли діяльність судової влади зазнає політичного впливу. В українській історії правосуддя відомі випадки, коли кримінальні переслідування окремих політичних діячів викликали значні сумніви щодо їхньої неупередженості. Зокрема, вироки у справах Ю. Тимошенко, Ю. Луценка та деяких інших опозиційних політиків, винесені у 2010–2013 роках, стали предметом гострої міжнародної критики. Європейський суд з прав людини згодом констатував порушення низки положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема права на справедливий судовий розгляд. У рішеннях Суду було вказано на наявність ознак політичної мотивації та недостатнього рівня незалежності судового розгляду.

У подібних ситуаціях принцип справедливості фактично підмінюється міркуваннями політичної доцільності. Хоча формально вирок може виглядати юридично обґрунтованим, його легітимність у суспільстві різко знижується, а довіра до судової системи підривається. Такий стан речей демонструє, що ефективність судового рішення неможливо забезпечити без дотримання вимоги неупередженості та незалежності суду.

Ще більш системною проблемою, яка тривалий час негативно впливала на функціонування правової системи України, стала проблема невиконання судових рішень. Протягом багатьох років ситуація, коли рішення суду залишалося лише формальним документом без реального виконання, була досить поширеною. Державні органи нерідко зволікали з виконанням

покладених на них зобов’язань, що фактично нівелювало саму ідею судового захисту. Масовість таких випадків стала підставою для розгляду відповідної проблеми на рівні Європейського суду з прав людини.

У справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» ЄСПЛ ухвалив так зване пілотне рішення, у якому визнав наявність системного порушення права на справедливий суд та ефективний засіб юридичного захисту. Суд встановив, що держава протягом тривалого часу не виконувала рішення національних судів, зокрема щодо виплати коштів громадянам. При цьому подібні випадки мали масовий характер і свідчили про структурні проблеми у сфері виконання судових рішень [248]. ЄСПЛ підкреслив, що право на судовий розгляд втрачає практичний сенс, якщо ухвалене рішення не виконується на практиці. Інакше кажучи, відсутність дієвого механізму виконання судових рішень позбавляє правосуддя його реального змісту.

Після ухвалення цього рішення Україна була змушена вжити низку інституційних та законодавчих заходів. Зокрема, було запроваджено інститут приватних виконавців, удосконалено процедури примусового виконання рішень та передбачено бюджетні механізми для погашення заборгованостей за судовими рішеннями. Хоча проблема виконання судових актів і сьогодні не повністю вирішена, певний прогрес у цій сфері все ж спостерігається. В іншому випадку держава могла б зіткнутися з серйозними наслідками на міжнародному рівні, включаючи санкційні механізми з боку Ради Європи.

Отже, аналіз наведених прикладів переконливо свідчить, що ігнорування принципів справедливості або дієвості неминуче призводить до негативних наслідків. Серед них – зниження рівня довіри громадян до судової системи, порушення основоположних прав людини, а також міжнародна критика діяльності державних інституцій. Навпаки, належне поєднання цих принципів сприяє формуванню стабільної та авторитетної системи правосуддя, у межах якої судові рішення сприймаються суспільством як обґрунтовані та легітимні. Ефективне правосуддя можливе лише тоді, коли

кожна правова норма не тільки проголошує певні цінності, а й забезпечує їх реальне втілення у практиці правозастосування.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження сутності та особливостей здійснення і практичної реалізації принципів справедливості та дієвості, можна зробити висновок, що зазначені принципи функціонують як взаємопов'язані регулятивні засади правової системи. Їх значення не обмежується декларативним закріпленням у нормативних актах, а передбачає послідовне та узгоджене застосування в процесі притягнення особи до юридичної відповідальності. Справедливість у цьому контексті виступає моральною основою легітимації покарання та передбачає індивідуалізацію санкцій, урахування характеру правопорушення, ступеня вини та інших істотних обставин.

Водночас принцип дієвості забезпечує практичну результативність юридичної відповідальності, оскільки передбачає існування таких правових механізмів, які реально сприяють досягненню її цілей. До таких цілей належать ресоціалізація правопорушника, відновлення порушеного правопорядку, компенсація завданих збитків та попередження нових правопорушень. Важливим є й те, що ефективність правових норм залежить не лише від їх змісту, а й від якості їх застосування компетентними органами. Саме тому значну роль відіграє професійна правова культура суддів та інших суб'єктів правозастосування.

У результаті дослідження обґрунтовано, що реалізація принципів справедливості та дієвості має двофазний характер. На першому етапі відбувається їх здійснення як визнання певних цінностей і орієнтирів у правовій системі. На другому етапі ці принципи набувають конкретного змісту через прийняття судових чи адміністративних рішень, у яких вони безпосередньо втілюються. Забезпечення належного балансу між цими двома складовими є необхідною передумовою легітимності системи юридичної відповідальності, її моральної прийнятності та соціальної ефективності. Саме гармонійне поєднання справедливості та дієвості створює підґрунтя для

функціонування сучасної правової держави, у якій право не лише проголошує цінності, а й забезпечує їх реальну дію в суспільстві.

3.4. Шляхи вдосконалення ефективності та правового забезпечення функціонування принципів справедливості та дієвості як гарантій юридичної відповідальності

У сучасних умовах трансформації правової системи України, особливо в контексті євроінтеграційних процесів, принципи справедливості та дієвості набувають особливого значення як фундаментальні гарантії юридичної відповідальності. Було доведено, що функціонування цих принципів не повинно обмежуватися декларативним закріпленням у нормативних актах. Практична реалізація принципів визначає якість правозастосування, рівень довіри до судової системи та здатність держави забезпечити сталий правопорядок.

Аналіз чинної практики свідчить про наявність викликів, які перешкоджають повноцінному втіленню принципів у практичну площину. До них належать формалізм, корупційні ризики, політична ангажованість, недосконалість інституційних механізмів, а також обмежений доступ до правосуддя для вразливих категорій громадян. Це значно знижує ефективність юридичної відповідальності та підриває моральну легітимність судових рішень.

У цьому контексті актуальним є пошук шляхів вдосконалення правового забезпечення функціонування принципів справедливості та дієвості. Йдеться не лише про оновлення законодавства, а й про реформування інституцій, запровадження технологічних рішень, розвиток етичних стандартів правозастосування та створення механізмів контролю за дотриманням принципів у практиці. Такий підхід дозволяє зміцнити гарантії юридичної відповідальності, забезпечити її відповідність сучасним викликам і стандартам ЄС.

У цьому підрозділі буде здійснено аналіз ключових напрямів удосконалення правового забезпечення принципів справедливості та дієвості, визначено інституційні, нормативні та технологічні механізми їх підтримки, а також сформульовано рекомендації щодо підвищення ефективності правозастосовної діяльності в Україні.

Науковці наголошують, що принципи справедливості і дієвості як фундаментальні засади юридичної відповідальності нині «залишаються недостатньо оснащеними» доктринально, що негативно впливає на ефективність реалізації норм права [249]. Тому виникає необхідність науково обґрунтувати конкретні шляхи вдосконалення правового забезпечення цих принципів, щоб вони реально функціонували як гарантії законності та прав і свобод громадян.

Першочерговим кроком є вдосконалення законодавчих засад, що закріплюють принципи справедливості та дієвості. Конституція України вже містить базові положення: ніхто не може бути двічі притягнений до відповідальності одного виду за одне правопорушення, а відповідальність має індивідуальний характер [179]. Ця норма гарантує справедливість (через заборону подвійного покарання *ne bis in idem*) та персоналізацію вини.

Проте необхідно забезпечити повну імплементацію цих засад у профільному законодавстві. Зокрема, слід уніфікувати підходи до принципів відповідальності у різних галузях права, аби усунути розбіжності. Наприклад, у Кримінальному кодексі, Кодексі про адміністративні правопорушення та інших актах доцільно прямо закріпити принципи законності, справедливості, пропорційності та ефективності покарання. Як зазначає сучасна доктрина, будь-яка юридична відповідальність має ґрунтуватися на законності, справедливості, дієвості та невідворотності покарання; інакше втрачається мета притягнення до відповідальності [210].

Справедливість вимагає пропорційності міри відповідальності тяжкості правопорушення з урахуванням обставин вчинення та особи порушника. Законодавство має передбачати чіткі критерії призначення покарань: за

однакові правопорушення має призначатися рівна міра відповідальності з можливістю індивідуалізації в межах закону. Важливо, щоб суди обґрунтовували свої рішення щодо виду та розміру стягнення, що гарантує прозорість та апеляційний контроль.

Також слід передбачити обов'язковість відшкодування шкоди потерпілим у межах юридичної відповідальності, що підвищить відчуття справедливості для всіх сторін. У цьому контексті доцільним є доповнення ст. 65 КК України пунктом, який передбачав би: обов'язкове врахування тяжкості правопорушення; особистих характеристик порушника (вік, стан здоров'я, соціальний статус); обставин вчинення (мотив, форма вини, повторність); межі індивідуалізації покарання в межах санкції.

Професор Володимир Ортинський наголошує, що індивідуалізація покарання є ключовим елементом справедливого правосуддя, і має базуватися на законодавчих алгоритмах [250]. Модель «just desert» (А. Гірш та Е. Ешворт, Гарвардський університет) пропонує визначати пропорційність через шкоду та ступінь вини [251].

Ми пропонуємо внести зміни до КК України, що зобов'язували б суд при призначенні покарання: визначати розмір шкоди; встановлювати механізм її компенсації; враховувати ступінь задоволення потерпілого як критерій ефективності покарання.

Дослідження німецьких учених свідчать, що сприйняття справедливості підвищується, коли покарання супроводжується компенсацією втрат [252].

Відсутність уніфікованих підходів до оцінки тяжкості правопорушення та соціальної небезпеки призводить до неоднорідності судової практики, що суперечить принципу правової визначеності. Розроблення стандартизованої шкали оцінки, яка враховує: тяжкість правопорушення; рівень соціальної небезпеки діяння; індивідуальні характеристики порушника, дозволить суду обґрунтовано та прозоро визначати міру покарання. Впровадження такої шкали може здійснюватися через рекомендації Верховного Суду України та

внесення змін до статей 65 КК України та 370 КПК України щодо обов'язковості посилання на шкалу у мотивувальній частині вироку.

Подібні практики вже існують. У Великій Британії з 2002 року використовується система оцінки правопорушників OASys, яка дозволяє оцінювати ризик рецидиву, соціальні потреби та небезпеку правопорушника для суспільства, застосовується у пробації та пенітенціарній системі, і базується на принципах «What Works» [253].

Ще один важливий напрям – посилення апеляційного контролю за дотриманням принципу справедливості. У сучасній практиці України принцип справедливості дедалі частіше постає як юридичний критерій, який має реалізовуватися у прийнятті та перегляді судових рішень. Натомість чинне законодавство не передбачає чітких механізмів апеляційного контролю, який зосереджувався б не лише на формальних порушеннях, а й на змістовній оцінці справедливості рішення.

Пропонується внести зміни до КПК України, що дозволять сторонам оскаржувати судові рішення з мотивів порушення принципу справедливості, зокрема у випадках: непропорційності покарання; ігнорування пом'якшуючих або обтяжуючих обставин; недостатньої аргументації мотивувальної частини вироку; упередженого або формального підходу до оцінки особи порушника.

Створення окремої рубрики в апеляційній скарзі, яка дозволяє стороні процесу викласти аргументи щодо порушення принципу справедливості, з посиланням на: обставини справи; судову практику; міжнародні стандарти прав людини (зокрема ст. 6 Європейської конвенції).

Таке нововведення сприятиме зміцненню гарантій справедливого суду, передбачених Конституцією України (ст. 129), та узгоджується з позицією Європейського суду з прав людини, який неодноразово наголошував на необхідності забезпечення не лише формальної законності, а й змістовної справедливості судових рішень (див. рішення у справах «Салов проти України» [254], «Юрій Миколайович Іванов проти України» [255]).

Таким чином, запровадження механізму апеляційного контролю за дотриманням принципу справедливості є важливим кроком до гуманізації кримінального процесу, підвищення прозорості судових рішень та зміцнення довіри до правосуддя. Це дозволить не лише виправляти юридичні помилки, а й значно посилити роль принципів справедливості та дієвості як гарантій юридичної відповідальності.

Ще один аспект правового забезпечення – своєчасне усунення законодавчих колізій, що можуть підривати справедливість та дієвість юридичної відповідальності. В умовах євроінтеграції та гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС важливо переглядати застарілі норми та гармонізувати їх із європейськими вимогами і принципами. Наприклад, слід уникати дублювання відповідальності за одне діяння в різних законах (коли ті самі дії кваліфікуються як адміністративне правопорушення і як злочин). Такі ситуації мають вирішуватися шляхом чіткого розмежування підслідності та кваліфікації, щоб принцип ne bis in idem реалізовувався на практиці. Україна має враховувати європейські підходи, щоб конституційна гарантія (ст. 61) повною мірою реалізувалася у всіх галузях права.

Вдосконалюючи нормативну базу, варто орієнтуватися на стандарти ЄС щодо санкцій. У праві Євросоюзу закріплено вимогу, що покарання за порушення закону мають бути «ефективними, пропорційними та стримуючими» (effective, proportionate and dissuasive) [256]. Цей підхід спрямований на те, щоб відповідальність реально досягала своєї мети – виправлення правопорушника, відшкодування збитків та запобігання новим порушенням. Українське законодавство вже частково відображає ці вимоги (наприклад, через принцип невідворотності та визначення мети покарання у КК), але їх слід зробити загальними стандартами.

Доцільно імплементувати положення директив ЄС, що стосуються відповідальності. Приміром, у сферах захисту довкілля, фінансових правопорушень, захисту прав споживачів тощо європейське право зобов’язує держави встановлювати дієві та співмірні санкції за порушення. Україна,

гармонізуючи своє законодавство з правом ЄС, має приймати аналогічні норми. Така гармонізація не лише наблизить нас до членства в ЄС, а й зміцнить принцип дієвості покарання всередині країни [257–259].

Справедливе й ефективне застосування юридичної відповідальності неможливе без незалежної та професійної судової влади. Україна тривалий час впроваджує масштабні судові реформи. Так, Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд» (2015 р.) передбачено нову процедуру призначення суддів, переатестацію суддів (кваліфікаційне оцінювання), врегульовано діяльність Вищої ради правосуддя (ВРП), яка формує суддівський корпус, дає згоду на призначення та звільнення суддів, притягує їх до дисциплінарної відповідальності, а також Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (ВККС), яка відповідає за добір суддів і кваліфікаційне оцінювання, уточнено порядок притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності тощо [260].

Ці кроки слугують гарантією незалежності суддів і, відповідно, об’єктивного та неупередженого розгляду справ, що є передумовою реалізації принципу справедливості. Європейський парламент відзначає прогрес України в судовій реформі, але наголошує, що судова система залишається вразливою до корупції та політичного впливу, тому необхідно надалі посилювати прозорі та меритократичні процедури добору суддів та очищення суддівського корпусу [261].

На нашу думку, прозорий відбір і дисциплінарна відповідальність суддів є ключовими умовами довіри суспільства до правосуддя. Без цього принцип справедливості в юридичній відповідальності залишатиметься декларативним. Отже, слід оптимізувати процеси атестації та перевірки чинних суддів, набирати чесних суддів на вакантні посади та забезпечити реальну підзвітність суддівського корпусу.

Значні кроки на цьому шляху вже зроблено. Так, у серпні 2023 року Україна прийняла законодавство, що дозволяє прозорий та заснований на заслугах попередній відбір суддів Конституційного Суду відповідно до

рекомендацій Венеціанської комісії Ради Європи, та розпочала процес його впровадження, створивши Консультативну групу експертів і оголосивши результати конкурсів. Законодавство щодо відбору суддів потребує вдосконалення, а також необхідно запровадити більш прозору процедуру відбору прокурорів керівного рівня [262].

У серпні та вересні 2023 року Україна прийняла два закони про відновлення дисциплінарних проваджень проти суддів та про створення незалежної служби дисциплінарних інспекторів на основі прозорої та меритократичної процедури відбору зі змістовною участю міжнародно номінованих експертів [263].

Після скасування Окружного адміністративного суду міста Києва необхідно створити новий адміністративний суд для розгляду справ, що стосуються центральних органів влади, укомплектований належним чином перевіреними суддями. Необхідні законодавчі та інституційні зміни для забезпечення сильнішої дисциплінарної системи для прокурорів.

Для підвищення прозорості, ефективності та доступу до правосуддя Україна повинна продовжувати свої зусилля щодо цифровізації судової системи. Для просування реформи виконання судових рішень, зокрема рішень Європейського суду з прав людини, необхідно вжити системних заходів.

Для забезпечення сталості зусиль щодо консолідації верховенства права Україні слід продовжити реформу юридичної освіти [264].

Одним із напрямів підвищення справедливості є неухильне дотримання стандартів due process – права на належну правову процедуру. Це включає реалізацію в повному обсязі прав обвинуваченого на захист, змагальності сторін, гласності судового розгляду та розумних строків. Все перераховане безпосередньо впливає на реалізацію принципів юридичної відповідальності.

Європейські стандарти закріплені, зокрема, у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ст. 47 Хартії ЄС про основні права, які гарантують кожному право на справедливий і публічний розгляд справи незалежним судом упродовж розумного строку.

Для відповідності цим вимогам Україні слід продовжувати реформу процесуального законодавства, зокрема спрощувати та прискорювати судові процедури без шкоди для прав сторін. Позитивним кроком є розширення практики електронного судочинства та цифровізація судів. За даними ЄС, цифрові інструменти підвищують прозорість і ефективність правосуддя [264].

Отже, слід продовжити діджиталізацію судової системи (електронний документообіг, відеоконференції, відкриті реєстри рішень тощо), що полегшить доступ до правосуддя та зменшить затягування розгляду справ.

Далі більш детально слід зупинитися на принципі дієвості юридичної відповідальності, який тісно пов’язаний з невідворотністю покарання та реальним виконанням санкцій. Навіть справедливий вирок втрачає сенс, якщо він не виконується.

Ми вже акцентували увагу на проблемі виконання судових рішень в Україні, як внутрішніх, так і рішень ЄСПЛ. Європейська Комісія у 2023 р. прямо вказала на необхідність системних заходів для реформи примусового виконання рішень судів, включно з рішеннями ЄСПЛ [264].

Тому держава має: зміцнити службу виконання покарань і рішень; удосконалити механізми примусового стягнення штрафів; забезпечити належне фінансування пенітенціарної системи; розвивати альтернативні способи виконання покарань (пробація, громадські роботи тощо).

Ідея пробації поєднує принципи справедливості (індивідуальний підхід, можливість виправлення без позбавлення волі у менш тяжких випадках) та ефективності (зниження рецидиву через реабілітаційну роботу).

Крім того, посилення відповідальності посадових осіб за невиконання судових рішень та впровадження електронного моніторингу їх виконання – необхідні кроки для того, щоб рішення суду справді втілювалися в життя.

Окрім суто правових важелів, на ефективність функціонування інституту юридичної відповідальності значний вплив мають загальний рівень правосвідомості та морально-ціннісні орієнтири в суспільстві. Як зазначає С. Сунегін, «неможливо підвищити ефективність юридичної відповідальності

лише правовими засобами без належного рівня моральності в суспільстві» [265]. Відтак важливим напрямом діяльності держави є правова просвіта громадян та формування поваги до права. У довгостроковій перспективі це сприятиме зменшенню кількості умисних правопорушень та заохочуватиме добровільне дотримання законів, що є проявом позитивної відповідальності. Держава має підтримувати програми правового виховання в школах і вищих навчальних закладах, а також інформаційні кампанії щодо неприпустимості правопорушень у різних сферах, зокрема у сфері правил дорожнього руху, охорони навколишнього середовища та податкової дисципліни. Формування морально-правових цінностей є складним і тривалим процесом, проте воно є необхідною передумовою дієвості всієї системи юридичної відповідальності. Коли громадяни внутрішньо переконані у справедливості правових норм та корисності їх дотримання, механізми відповідальності функціонують значно ефективніше, а примусові заходи застосовуються значно рідше.

Для утвердження справедливості критично важливо викорінити вибіркове застосування юридичної відповідальності. Звичайно, в умовах воєнного стану існують певні винятки, про які вже неодноразово зазначалося; при цьому слід підкреслити думку В. В. Корольової про те, що «необхідне суворе законодавче визначення підстав для обмежень, забезпечення їх тимчасовості, дотримання належної процесуальної форми при введенні таких обмежень, розумна рівновага між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основних прав людини та інші заходи для гарантування прав людини навіть в умовах воєнного стану» [266].

Усі особи повинні бути рівні перед законом: недопустимо, щоб високопосадовці або впливові особи уникали відповідальності, тоді як до інших закон застосовується суворо. Подібна вибірковість підриває віру в справедливість правового порядку. Тому пріоритетним є впровадження антикорупційної реформи та забезпечення неупередженого розслідування злочинів незалежно від статусу суб’єкта. Європейський парламент прямо закликає Україну інтенсифікувати боротьбу з корупцією, підкреслюючи, що

успішні реформи у сфері правосуддя та антикорупційні заходи є критично важливими як для вступу до ЄС, так і для відновлення країни [261]. Необхідно підвищити ефективність роботи антикорупційних органів (НАБУ, САП, ВАКС), забезпечивши їм повну незалежність і належні ресурси. Важливим є також розширення можливостей громадського контролю та журналістських розслідувань, що дозволяють виявляти випадки уникнення відповідальності.

Одним із найяскравіших проявів принципу справедливості на практиці є невідворотність покарання для всіх винних. У цьому контексті цілком логічним є висновок Н. Загребельної, що «юридична відповідальність може розглядатися не лише як право держави застосовувати заходи впливу до правопорушників, а й як обов'язок особи, що порушила правові норми, зазнати цих заходів, виступаючи таким чином як різновид юридичного обов'язку» [267].

Вступ України до Європейського Союзу вимагає ґрунтовного перегляду та модернізації національної системи права, зокрема інституту юридичної відповідальності, у світлі acquis communautaire. Євроінтеграційні чинники зумовлюють необхідність гармонізації наших механізмів відповідальності з керівними принципами, що сформувалися в країнах ЄС. Це передбачає запозичення найкращих практик та імплементацію норм ЄС у національне законодавство.

Серед ключових європейських стандартів, які безпосередньо стосуються принципів юридичної відповідальності та мають бути враховані, слід виокремити такі:

Принцип верховенства права та поваги до прав людини. Україна повинна забезпечити, щоб система притягнення до відповідальності відповідала принципам верховенства права, передбачуваності покарання, недискримінації та незалежності суду. Зокрема, кожен громадянин має гарантоване право на ефективний засіб юридичного захисту та справедливий судовий розгляд (ст. 47 Хартії ЄС про основоположні права).

Виконання рішень європейських судів. Необхідно не лише формально ухвалювати acquis, а й забезпечувати виконання рішень Суду ЄС та Європейського суду з прав людини, що стосуються принципів відповідальності. Виконання рішень ЄСПЛ, що вказують на порушення права на справедливий суд або надмірну тривалість проваджень, має стати пріоритетом, на що неодноразово звертає увагу Єврокомісія.

Врахування практики Суду ЄС. Право ЄС та практика Суду справедливості ЄС сформували низку доктрин, здатних підвищити ефективність національної системи. Зокрема, доктрина *state liability* (відповідальності держави за шкоду, завдану невиконанням права ЄС, започаткована у справах *Francovich* та *Köbler*) демонструє європейський підхід до ефективного захисту прав громадян. Вона передбачає, що особа має реальний засіб отримати компенсацію у разі невиконання державою своїх обов'язків.

Окремо слід зазначити, що юридична відповідальність держав-членів ЄС тільки формується. Важливим є врахування теоретичних досліджень, зокрема праць українських вчених В. Ладиченка та Л. Мозолюк-Боднар [268].

У процесі вдосконалення національної системи доцільно використовувати інструменти та підтримку ЄС, зокрема участь у спільних програмах (наприклад, *EU PRAVO-Justice*), консультації Венеціанської комісії з питань судової реформи та обмін досвідом із державами-членами. Така співпраця дозволяє впроваджувати найкращі європейські практики швидше та ефективніше. Позитивно оцінюється також залучення міжнародних експертів до відбору українських суддів, що варто продовжувати для формування довіри до процесу реформ. Тренінги та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів і слідчих за підтримки європейських партнерів сприятимуть засвоєнню європейських стандартів справедливого правосуддя на практичному рівні.

Крім того, важливо запровадити механізми постійного моніторингу ефективності застосування юридичної відповідальності. Наприклад, доцільно створити систему показників і індикаторів (подібно до Європейського індексу

верховенства права чи оцінки ефективності правосуддя CEPEJ), що дозволяла б вимірювати, наскільки справедливо та результативно функціонує інститут відповідальності. Регулярний аналіз статистики (відсоток виконаних вироків, середня тривалість розгляду справ, рівень рецидивізму тощо) допоможе виявляти слабкі місця та оперативно їх усувати. Як зауважують В. Корольова та І. Доляновська, практичне втілення справедливості в судовій практиці є ключовим для забезпечення правосуддя та підтримки довіри громадян до правової системи, тоді як невідповідність законів цьому принципу може провокувати суспільний опір [269, с. 358-359]. Залучення громадянського суспільства до такого моніторингу (через незалежні дослідження, опитування щодо довіри до суду) забезпечить прозорість і об'єктивність оцінки.

Підсумовуючи, слід зазначити, що підвищення ефективності та правового забезпечення функціонування принципів справедливості й дієвості є багатогранним процесом, що охоплює оновлення законодавства, реформування інституцій та формування відповідної правової культури. Реалізація цих заходів матиме синергетичний ефект: чіткі та гармонізовані норми, підкріплені незалежним судом і невідворотнім виконанням рішень, забезпечать високий рівень довіри до правової системи та утвердження принципів справедливості.

Нами науково доведено, що справедливість та дієвість є фундаментальними началами юридичної відповідальності, від яких залежить як результативність права, так і легітимність примусу. Їх повноцінне впровадження, на наше переконання, слугуватиме дієвою гарантією прав людини, зміцнить верховенство права та прискорить процес євроінтеграції. Сам курс на євроінтеграцію надає цьому процесу додаткового імпульсу. Виконуючи європейські вимоги, Україна одночасно піднімає на якісно новий рівень власну систему юридичної відповідальності, роблячи її більш справедливою, ефективною та орієнтованою на захист прав і свобод людини, розвиток громадянського суспільства та укріплення правової держави.

Висновки до Розділу 3

Грунтовний аналіз справедливості та дієвості як магістральних атрибутів системи принципів юридичної відповідальності дозволив зробити такі основні висновки:

Механізм реалізації юридичної відповідальності слід розуміти як структуровано-процедурну систему норм, інституцій і дій, що функціонує на основі принципів права. Принципи визначають межі, якість і спрямованість правозастосування, забезпечуючи єдність «духу» і «букви» закону. Вони виконують подвійну функцію: як «фільтр» – усувають рішення, несумісні з фундаментальними засадами; як «компас» – орієнтують вибір у ситуаціях прогалин або множинності тлумачень. Це формує етичні орієнтири для правників і запобігає надмірному формалізму. Обґрунтовано, що принципи справедливості і дієвості є не факультативними, а магістральними атрибутами юридичної відповідальності. Вони становлять не лише декларативні морально-правові орієнтири, але й виступають критеріями, що формують легітимність і соціальну результативність юридичної відповідальності.

Механізм відповідальності охоплює як формальні елементи (процесуальні норми, інститути), так і неформальні (доктрина, професійні стандарти, звичаї), які разом підкоряються системі принципів. Такий дуалізм забезпечує гнучкість, легітимність і результативність правозастосування, особливо в умовах правових прогалин чи колізій. Конституційні засади (індивідуалізація відповідальності, заборона подвійного покарання) та практика Конституційного Суду України (№ 15-рп/2004; № 4-р(II)/2022) підтверджують, що фіксовані безальтернативні санкції, які не дозволяють врахувати обставини справи, суперечать принципам справедливості, пропорційності та індивідуалізації. Європейські стандарти (зокрема, справа *Imeri v. Croatia*) інкорпорують принцип пропорційності як метапринцип, що врівноважує публічні інтереси і права особи, забороняючи автоматизм у застосуванні санкцій.

Принцип справедливості забезпечує морально-правову легітимність рішення (пропорційність, зваженість, рівність), тоді як принцип дієвості вимагає досягнення фактичного правового результату (відновлення, превенція, ресоціалізація). Відхилення від будь-якого з них делегітимізує рішення.

Ефективність механізму залежить від синергії інституційних чинників (якість судочинства, пробація, невідворотність виконання), нормативних чинників (конкретизація принципів у санкціях і процедурах) та технологічних чинників (e-justice, етичні стандарти штучного інтелекту). Гармонізація з правом ЄС та практикою ЄСПЛ/СЄС є необхідною умовою підвищення легітимності й довіри до правосуддя та пришвидшує євроінтеграцію через уніфікацію тестів справедливості, пропорційності й ефективності засобів правового захисту.

Ризики «профанації відповідальності» – надмірна м’якість, невиправдана суворість, автоматизм – нівелюються застосуванням принципів як матеріальних критеріїв та належною мотивацією судових актів. Принципи права пронизують стандарти доказування, тлумачення та мотивування рішень, визначаючи межі суддівського розсуду й унеможливлюючи як свавілля, так і «механічне правосуддя».

Система принципів – це каркас легітимності кожного акту притягнення до відповідальності; без нього правозастосування стає або свавільним, або неефективним. Практичні наслідки для правотворчості: пріоритет нормативної конкретизації принципів справедливості та дієвості у санкціях і процедурах; для правозастосування – стандарти мотивації рішень і вимірювані індикатори ефективності (виконання рішень, відновлювальні результати, превентивний ефект).

Принципи справедливості та дієвості є стрижневими орієнтирами сучасного інституту юридичної відповідальності. Через їх призму механізми реалізації відповідальності набувають рис, необхідних правовому суспільству: людяності, обґрунтованості та результативності. Там, де рішення про

покарання проходить «тест» на справедливість і доцільність, воно автоматично відповідає і вимогам закону, і очікуванням суспільної моралі.

Таким чином досягається легітимність притягнення до юридичної відповідальності, без якої неможлива ані повага громадян до закону, ані ефективне функціонування правопорядку. Система принципів, інтегрована в механізми реалізації юридичної відповідальності, гарантує баланс між суворістю закону та милосердям, між неминучістю кари та її виправданістю, утверджуючи верховенство права у кожному акті застосування юридичної відповідальності.

Основні результати даного розділу викладено у статтях автора [270– 271].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретико-правове узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що полягає у комплексному осмисленні, систематизації та науковому обґрунтуванні змісту, природи й механізмів взаємодії принципів справедливості та дієвості в системі принципів юридичної відповідальності. Результати проведеного дослідження дозволяють зробити такі висновки:

На основі аналізу доктринальних джерел встановлено, що юридична відповідальність є фундаментальною категорією юриспруденції, розуміння якої пройшло шлях від суто карального інструменту до складного соціально-правового феномену. Доведено, що сучасна доктрина вимагає відходу від вузького нормативістського підходу (відповідальність виключно як санкція за правопорушення) до інтегративного розуміння відповідальності як форми правовідносин, що забезпечують баланс між індивідуальною свободою та публічним інтересом. Узагальнення теоретичних джерел (вітчизняних і зарубіжних) підтвердило, що юридична відповідальність є багатовимірним явищем, яке поєднує правові, соціальні та морально-етичні аспекти, а її належна реалізація слугує показником зрілості правової системи та здатності держави гарантувати права і свободи людини. Інститут юридичної відповідальності не є статичною конструкцією, а виступає динамічною системою, яка поєднує ретроспективний (негативний) та перспективний (позитивний) аспекти. В сучасній українській правовій доктрині відбувається зміщення акцентів з репресивної функції на відновлювальну та превентивну, що безпосередньо актуалізує роль принципів справедливості та дієвості як критеріїв якості правового регулювання.

Юридична відповідальність як правовий інститут є системою взаємопов’язаних норм, що регулюють суспільні відносини, пов’язані з покладанням на правопорушника обов’язку зазнати особистих, майнових або організаційних обмежень. Виокремлено ключові ознаки цього інституту:

нормативна визначеність, державний примус, процесуальна форма реалізації, негативні наслідки для суб'єкта та цільова спрямованість на охорону правопорядку. Здійснено типологію юридичної відповідальності, в основу якої покладено не лише галузевий критерій, а й функціональну природу санкцій (штрафна/каральна та правовідновлююча). Незалежно від типу відповідальності (кримінальна, адміністративна, цивільна), її легітимність забезпечується наскрізною дією принципів права, які гармонізують публічний примус із правами людини.

Проведено аналіз змісту та обумовленості юридичної відповідальності як правового феномену. Встановлено, що обумовленість відповідальності має подвійну природу: об'єктивну (необхідність захисту соціуму та правопорядку від девіацій) та суб'єктивну (наявність свободи волі у суб'єкта, що робить його здатним нести вину). Застосування системного та діалектичного методів дозволило розкрити природу юридичної відповідальності через призму закону причинності: відповідальність виступає як «зворотний зв'язок» правової системи, спрямований на усунення деформацій, спричинених правопорушенням. Зміст юридичної відповідальності не вичерпується лише покаранням; він включає обов'язок правопорушника відновити порушене право та зазнати осуду з боку держави. Обумовленість відповідальності принципами права виступає гарантією того, що цей примус не перетвориться на свавілля.

Розкрито герменевтично-гносеологічну природу системи принципів юридичної відповідальності, що становить важливий елемент новизни роботи. Принципи відповідальності мають двокомпонентну структуру формування та функціонування: гносеологічний аспект (пізнавальний): принципи є відображенням об'єктивних закономірностей правової дійсності та результатом пошуку істини у процесі кваліфікації діяння. Вони слугують критерієм істинності правозастосовного рішення; герменевтичний аспект (інтерпретаційний): принципи виступають інструментом тлумачення правових норм, дозволяючи подолати розрив між абстрактним правилом та

конкретною життєвою ситуацією. Герменевтичний підхід дозволяє адаптувати зміст справедливості та дієвості до нових соціальних викликів, забезпечуючи «життя» права.

Досліджено еволюцію наукових поглядів на формування системи принципів юридичної відповідальності від античності до сьогодення. Генеза принципів відбувалася у напрямі від примітивних форм таліону та об'єктивного ставлення в провину до складних категорій індивідуалізації, гуманізму та пропорційності. Проаналізовано внесок мислителів різних епох (Аристотель, Г. Гроцій, Ч. Беккаріа, І. Кант, Г. Гегель) у формування сучасного розуміння справедливості як основи відповідальності. Сучасна система принципів є результатом синтезу природно-правової (аксіологічної) та позитивістської (нормативної) традицій. Виявлено тенденцію до посилення ролі принципів верховенства права та юридичної визначеності у сучасних дослідженнях, що зумовлено впливом практики Європейського суду з прав людини.

Узагальнено механізми реалізації юридичної відповідальності та виявлено закономірності впливу системи принципів на процес її покладання. Механізм реалізації є не автоматичним застосуванням санкції, а складною правозастосовною діяльністю, яка детермінується системою принципів. Принципи права виконують роль нормативного «фільтра» та «компаса» у цьому процесі. Визначено ключові закономірності впливу принципів: принципи формують внутрішнє переконання правозастосувача, обмежуючи його дискрецію рамками права; у разі відсутності прямої норми принципи виступають безпосереднім джерелом права; принципи дозволяють відступити від формального застосування букви закону, якщо це призводить до явно несправедливого результату (наприклад, через застосування інституту малозначності діяння).

Уточнено поняття та розроблено авторську модель співвідношення принципів справедливості та дієвості. Справедливість визначено як змістовну, аксіологічну категорію, що вимагає відповідності між діянням і відплатою,

рівності перед законом та пропорційності санкції, забезпечуючи моральну легітимність відповідальності. Дієвість визначено як прагматичну, результативну категорію, що характеризує здатність інституту відповідальності досягати визначених цілей (превенції, відновлення права) з найменшими витратами, забезпечуючи соціальну результативність. Ці принципи перебувають у стані діалектичної єдності, а не конкуренції. Несправедливе покарання не може бути стратегічно дієвим, а недієва відповідальність (яка не настає невідворотно) є несправедливою щодо потерпілих. Оптимальною моделлю є баланс, де ефективність досягається правовими засобами, обмеженими вимогами справедливості.

Розкрито сутність та особливості реалізації зазначених принципів у сучасній українській правозастосовній практиці. На основі аналізу рішень Конституційного Суду України та Верховного Суду виявлено, що принцип справедливості реалізується через індивідуалізацію покарання, заборону надмірного формалізму та вимогу мотивування судових рішень. Ідентифіковано проблему існування безальтернативних санкцій, які обмежують суддівський розсуд і визнаються неконституційними через порушення принципу справедливості. Принцип дієвості у вітчизняній практиці стикається з викликами на етапі виконання судових рішень та забезпечення невідворотності покарання. В умовах воєнного стану запит на дієвість відповідальності (швидкість, невідворотність реагування на злочини проти основ нацбезпеки) зростає, що вимагає збереження балансу з гарантіями прав людини (справедливістю) для уникнення звинувачень у «політичному правосудді».

Запропоновано конкретні шляхи вдосконалення правового забезпечення функціонування принципів справедливості та дієвості як гарантій юридичної відповідальності:

– у нормотворчій сфері: закріпити в процесуальних кодексах чіткі критерії індивідуалізації покарання та розробити стандартизовані методики оцінки тяжкості правопорушення; усунути законодавчі колізії та

безальтернативні санкції, що унеможливлюють врахування пом'якшуючих обставин;

– в інституційній сфері: посилити інститут пробації та розширити застосування альтернативних видів покарань, більш гуманних та ефективних для ресоціалізації; завершити судову реформу для забезпечення реальної незалежності суддів як гарантії неупередженості;

– у сфері правозастосування: запровадити механізми апеляційного контролю саме за дотриманням принципу справедливості (змістовна оцінка рішення), а не лише за формальними порушеннями процедури; активніше використовувати практику ЄСПЛ та принцип пропорційності як безпосередні норми права;

– технологічні інновації: впровадження елементів електронного правосуддя (e-justice) для підвищення оперативності (дієвості) та прозорості (справедливості) судочинства.

Реалізація запропонованих заходів дозволить трансформувати інститут юридичної відповідальності в Україні, наблизивши його до європейських стандартів, де принципи права є реально діючими інструментами захисту прав людини та забезпечення правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Іванчук Н. В. Взаємна відповідальність особи і держави в контексті розбудови сучасної української держави: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. КНУВС. 2007. 21 с.

2. Шумило І. А. Відповідальність за порушення законодавства про захист конкуренції: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.04. Ін-т економіко-прав. дослідж. НАН України. Донецьк. 2001. 17 с.

3. Гапотій В. Д. Верховенство права: сучасні наукові концепції. Монографія. Мелітополь: Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького. 2016. 194 с. URL: https://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/1899/1/1.%20%D0%92%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0.pdf

4. Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ. 2000. 180 с.

5. Ткаченко А. А. Юридична відповідальність – інститут права. *Право і держава: теорія і практика*. 2011. № 12. С. 21–25.

6. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навчальний посібник. Київ: МАУП. 2003. 240 с.

7. Оніщенко Н. М., Зайчук О. В. Теорія держави і права: академічний курс (підручник). Київ: Юрінком Інтер. 2008. 688 с.

8. Мельник С. М. Функціональні типи юридичної відповідальності. *Науковий вісник гуманітарного університету*. Одеса. 2014. № 12. С. 216–219.

9. Літвінцева А. С. Правова природа юридичної відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2016. № 37. С. 130–135.

10. Середюк В. В. Юридична відповідальність в правовій науці України та Польщі: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та

історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ. 2013. 19 с.

11. Лук'янець Д. М. Адміністративно-деліктні відносини в Україні: теорія та практика правового регулювання: монографія. Суми: Університетська книга. 2006. 367 с.

12. Лук'янець Д. М. Інститут юридичної відповідальності: проблеми розвитку: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2001. 220 с.

13. Лещух А. Л. Делікт як компонент юридичної відповідальності: сутнісно-правові характеристики та взаємозв'язок. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 173–180.

14. Шевців О. В., Данчук І. О. Господарсько-правова відповідальність. *Збірник «Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету».* 2025. № 5. С. 21–25. URL: http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v39/5.pdf. (дата звернення: 07.12.2025).

15. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 (поточна редакція від 14.11.2021). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text. Дата звернення: 21.11.2021.

16. Хавронюк М. До питання про дію законів, що встановлюють юридичну відповідальність. *Підприємництво, господарство і право.* 1998. № 4. С. 6–10.

17. Грищук В. К. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність та її підстави. *Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління та права*. 2012. № 4. С. 5–13.

18. Лук'янець Д. М. Типологія юридичної відповідальності. URL: https://biem.sumdu.edu.ua/images/stories/docs/K_KPD/Lukianets_22.pdf.

19. Фурса С. Я. Виконавче провадження в Україні: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2002. 480 с.

20. Сердюк О. В. Типологія підходів у методології сучасного правознавства. *Форум права.* 2008. № 3. С. 458–463.

21. Бондаренко Г. П. Адміністративна відповідальність в СРСР. Львів. Вища школа. 176 с.

22. Голосніченко І. Проблеми кодифікації норм, що встановлюють юридичну відповідальність. *Право України.* 2002. № 10. С. 20–24.

23. Шемшученко Ю. С. Юридичний словник-довідник. Київ: Феміна, 1996. 696 с.

24. Осауленко А. О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ. 2007. 18 с.

25. Маліновська В. М. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності. *Секретаріат Вищої ради юстиції*. URL: http://vru.gov.ua/Docs/a150710.pdf. (дата звернення: 07.12.2025).

26. Копейчиков В. В. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер. 1997. 320 с.

27. Черноп'ятов С. В. Позитивна юридична відповідальність як наукова та методологічна категорія. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 164–171.

28. Літошенко О. С. Адміністративна відповідальність в системі юридичної відповідальності: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2005. 21 с.

29. Оніщенко Н. М., Тарахович Т. І., Пархоменко Н. М., Макаренко Л.О. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: колективна монографія. Київ: Юридична думка. 2009. 217 с.

30. Зелена Н. В. Юридична відповідальність: підходи до розуміння. *Юридичний вісник*. 2012. № 12. С. 10–15.

31. Юриста О. К. Про поняття та основні ознаки правоохоронного відношення. *Право України*. 1997. № 10. С. 55–57.

32. Кунцевич М. П. Типологія реалізації виконавчої влади за адміністративним правом України: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ. 2014. 20 с.

33. Шемелинець І. І. До питання класифікації видів юридичної відповідальності. *Закарпатські правові читання.* 2017. № 3. С. 36–42.

34. Черноп'ятов С. В. Позитивна юридична відповідальність як наукова та методологічна категорія. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. пр*. 2013. № 1. С. 164– 171.

35. Мисак О. І. До питання про понятійно-категоріальний апарат юридичної відповідальності. *Право і суспільство.* 2020. № 6 (22). С. 29–35.

36. Очколяс Д. К. Природа та структура теоретичної науки права. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 1. С. 193–201.

37. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: колективна монографія. Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М., Макаренко Л. О. Київ: Юридична думка. 2009. 217 с.

38. Луцький А. І. Аналіз науково-практичного потенціалу типів праворозуміння. *Інформаційно-науковий вісник права.* 2012. № 6. С. 23–29.

39. Подорожній Є. А. Особливості методології та правового регулювання юридичної відповідальності в сучасному праві. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 2. С. 101–106.

40. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки та її принципи. Юридична енциклопедія: в 6 т. 2001. Т. 3. С. 50–54.

41. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності): навчальний посібник. Київ: Знання. 2008. 680 с.

42. Геселев О. В. Праворозуміння та розсуд у правозастосовній діяльності: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. КНУВС. 2021. 298 с.

43. Станько І. Я. Методологічні підходи дослідження співвідношення принципів і норм права в правових системах України та Європейського Союзу. *Вісник Маріупольського державного університ*у. Серія: Право. 2019. № 18. С. 46–54.

44. Куценко І. В. Теоретичні основи класифікації правових категорій. *Право України*. 2007. № 18. С. 504–512.

45. Басін К. В. Кримінально-процесуальна відповідальність як різновид юридичної (теоретико-правові аспекти). *Держава і право: збірник наукових праць*. 2003. № 19. С. 91–97.

46. Якимчук Н. Я. Правові засади юридичної відповідальності територіальних громад. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2021. № 2. С. 28–35.

47. Грищук В. К. Негативна (ретроспективна) відповідальність та її підстави. *Університетські наукові записки.* 2012. № 4 (44). С. 5–13.

48. Пащенко О. О. Обумовленість юридичної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України.* 2017. № 1 (8). С. 41–77.

49. Соломчак Х. Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності. *Наше право.* 2014. № 1. С. 27–34. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.

50. Олійник А. К. Юридична відповідальність (принципи, види, функції та мета). *Міжнародна поліцейська енциклопедія.* Вид. дім «Ін Юре». Т. 1. 2003. 1057 с.

51. Задніпряна М. Ю. Сучасні аспекти та критерії поділу принципів юридичної відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 4. С. 20–33.

52. Шевченко А. Є., Грабовий В. В. Характеристика доктринальних поглядів на інститут охорони власності в Україні. 2020. URL: http://ir.nusta.edu.ua/bitstream/doc/2877/1/3101_IR.pdf.

53. Гураленко Н., Коханюк Т. Стадії юридичної відповідальності крізь призму сучасних концепцій юридичної відповідальності. *Юридичний вісник.* 2020. № 1. С. 6–12.

54. Зелена І. К. Поняття інституту юридичної відповідальності у приватному праві. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 1. С. 176–182.

55. Аземша І. Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції. *Часопис Київського університету права.* 2010. № 2 (10). С. 51–65.

56. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави. Київ. 1999. 459 с.

57. Мисак О. І. Теоретичні проблеми визначення змісту юридичної відповідальності. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 7. С. 129–133.

58. Станько І. Я. Співвідношення принципів та норм права у правових системах України та Європейського союзу: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. НАВС. 2020. 264 с.

59. Зайчук О. В. Концепція удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні. *Часопис Київського університету права.* 2014. № 3. С. 311–312.

60. Залюбовська І. К. Парламентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади як засіб забезпечення законності у сфері державного управління: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2016. 20 с.

61. Болсунова О. М. Сутнісні засади принципів юридичної відповідальності. *Часопис Київського університету права.* 2010. № 4. С. 48– 52.

62. Машков А. Погляд на юридичну відповідальність як різновид правовідносин та його значення для формування сучасної юридичної теорії

відповідальності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2010. № 84. С. 98–103.

63. Максимюк О. Д. Принцип невідворотності юридичної відповідальності: гносеологічний підхід: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.12 «Філософія права». Львів. ЛДУВС. 2011. 22 с.

64. Нетреб'як О. Сутність та значення правової герменевтики. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 5. С. 189–192.

65. Новіков Д. О. Місце правової герменевтики в методології юридичних досліджень та юридичній аргументації. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 7. С. 15–18.

66. Оборотов Ю. М. Герменевтичний метод у правознавстві. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2000. № 1. С. 19–21.

67. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Герменевтичний дискурс права і влади. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 8. С. 15–22.

68. Сатохіна Н. І. Герменевтична філософія права: методологічний та онтологічний виміри. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2015. № 3 (26). С. 101–112.

69. Богачов А. Філософська герменевтика: навчальний посібник. Київ: Курс. 2006. 405 с.

70. Дудаш Т. І. Праворозуміння крізь призму герменевтики. Львів: Край. 2010. 248 с.

71. Рікер Поль. Конфлікт інтерпретацій. Нариси про правову герменевтику. Переклад з французької О.А. Вишиваного. Харків: Фоліо. 2008. 695 с.

72. Ганс-Ґеорґ Ґадамер. Істина і метод. Герменевтика: основи філософської герменевтики. Том 1. Київ: Юніверс. 2000. 459 с.

73. Оборотов Ю. Н. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції. Одеса: Фенікс, 2012. 492 с.

74. Майхофер В. Право і буття. Харків: Фоліо. 2008. 258 с.

75. Москаленко Я. Л. Місце і роль юридичної герменевтики в системі наукових знань. *Часопис Київського університету права.* 2014. № 2. С. 57–61.

76. Бернюков А. М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз): автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2008. 18 с.

77. Болсунова О. М. Принципи та правові процедури юридичної відповідальності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. 2012. 325 с.

78. Іваненко О. В. Теоретико-методологічний аналіз обов'язкових компонентів елементного складу загальної теорії держави і права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 3. С. 18–22.

79. Лебідь А. Є. Кореспондентна теорія істини: переваги та недоліки. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2013. № 1 (7). С. 61–69.

80. Бандура О. О. Основні риси діалектики аксіології та гносеології права. *Форум права.* 2011. № 1. С. 41–49.

81. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: аксіологічно-гносеологічний підхід: монографія. Київ. 2010. 272 с.

82. Платон. Держава. Книга четверта. Київ: Основи, 2000. 355 с.

83. Богініч О. Л. Принципи права: окремі онтологічні, гносеологічні та аксіологічні аспекти. *Право і суспільство.* 2018. № 5. С. 113–118.

84. Задорожня С. М. Гносеологія загальних принципів міжнародного права. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* 2018. № 4. С. 263–279.

85. Максимюк О. Д. Сутність та види невідворотності юридичної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2015. № 2. С. 20– 22.

86. Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права. Чернівці: Рута. 1999. 295 с.

87. Дяков В. С. Гносеологічні передумови помилки в кримінальному провадженні. *Право і суспільство.* 2016. № 4. С. 201–208.

88. Гураленко Н., Коханюк Т. Стадії юридичної відповідальності: аналіз структурних елементів. *Юридичний вісник.* 2020. № 1. С. 6–12.

89. Колпаков В. К. Правопорушення і проступок в адміністративно-деліктному праві: онтологічно-гносеологічний вимір. *Адміністративно-правове забезпечення прав людини органами публічної адміністрації в Україні: збірник наукових праць.* Київ. 2015. С. 22–30.

90. Дурнов Є. А. Поняття та види функцій праворозуміння. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 9. С. 154–159.

91. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Пер. з нім. Київ: Лібра. 2001. 400 с.

92. Козловський А. А. Онтологія та гносеологія юридичної відповідальності. *Проблеми філософії права.* 2004. № 5. Том II. С. 98–111.

93. Левицька О. В. Істина у праві: гносеологічний вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Львів. 2018. 202 с.

94. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес: навчальний посібник. Київ:Ваіте. 2020. 284 с.

95. Тертишник В. А. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Академічне видання. Київ: Правова єдність. 2021. 442 с.

96. Кунченко-Харченко В. І. Право, реальність та закон. Принципи, функції й шлях розвитку. Черкаси: ЧДТУ. 2012. 471 с.

97. Трофімова Л. В., Савчук С. В. Онто-гносеологічні засади актуалізації волі у правовій реальності. *Проблеми теорії та історії права.* 2008–2009. Том VI-VIII. С. 182–186.

98. Рішення у справі №:755/285/18 від 15.02.2019. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80010181 (дата звернення: 07.12.2024).

99. Постанова Верховного Суду колегією Третьої судової плати Касаційного кримінального суду № 520/16610/18 від 23.02.2022. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103906839 (дата звернення: 07.12.2024).

100. Гаврилюк Р. А. Соціальна цінність дискусії про гносеологічні засади встановлення істини у судовій справі. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* № 2 (40). 2021. С. 76–84.

101. Костицький А. М. Гносеологія правової природи істини у метаантропологічному вимірі. *Visegrad Journal on Human Rights*. Словацька Республіка. 2017. № 5. С. 110–115.

102. Голубєва Н. Ю. Загальна характеристика принципів цивільної відповідальності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 34. С. 282–286.

103. Васильчук В. О. Справедливість як категорія права: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 «Філософія права». Львів. 2013. 23 с.

104. Терещук М. В. Юридична відповідальність у публічному праві: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. 2018. 211 с.

105. Грищук О. В., Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: монографія. Хмельницький. 2013. 290 с.

106. Костюченко О. Є. Гуманізм як фундаментальна правова ідея у трудовому праві. *Правовий часопис Донбасу.* 2019. № 3 (68). С. 73–79.

107. Осауленко А. О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. 2007. 18 с.

108. Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: теоретико-історичні й філософсько-правові виміри: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів. 2012. 190 с.

109. Теремцова Н. В. Особливості юридичної відповідальності у контексті правомірної поведінки та протиправної поведінки: соціальний аспект. URL: http://aup.org.ua/wp-

content/uploads/%D0%A1%D0%BE%D1%86_-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0-2014-%E2%84%961-2-.pdf.

110. Волкова А. О. Соціально-правова сутність інституту юридичної відповідальності в контексті відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2017. № 1 (16). С. 22–31.

111. Буруковська Н. В. До витоків розуміння поняття «злочин» в Античній Греції: філософсько-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2013. № 62. С. 16–19.

112. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія. Львів. 2007. 428 с.

113. Історія вчень про державу і право. Політико-правова думка Стародавнього Світу і Середніх віків. Хрестоматія у 4 частина. Частина 1. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ». 2010. 150 с.

114. Шигаль Д. А. Логічні засади історичного методу у дослідженні історії державно-правових явищ. *Форум права.* 2012. № 2. С. 790–794.

115. Романинець М. Р. Ґенеза ідеї відповідальності в праві: філософсько-правовий вимір: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів., 2012. 195 с.

116. Аземша І. Б. Особливості формування інституту юридичної відповідальності в романо-германській правовій системі. *Часопис Київського університету права.* 2010. № 4 (10). С. 41–44.

117. Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. URL: https://lib.com.ua/ru/download/pokhvala-glupoti/ (дата звернення: 07.12.2025).

118. Лоренцо Валла «Про істинне й хибне благо». URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=AxndDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA5&dq=%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F+%D0%9B%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%BE+%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%BB%D0%B0&ots=9Iv5dHj9Iz&sig=hTaIl1HkwHaZ-

w1MKYYInr636iw&redir_esc=y#v=onepage&q=%D0%B3%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%BC&f=false.

119. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність: поняття та суть. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2010. № 1. С. 140– 145.

120. Козинець О. Г., Півень Б. О. Політичні та правові погляди Ніколло Макіавеллі в історичному та сучасному аспекті. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2019. № 3. С. 8–11.

121. Ціватий В. Г. Нікколо Макіавеллі (1469–1527): політико-дипломатичні погляди і діяльність (у вимірах XXI століття). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2013. № 1 (20). С. 250–252.

122. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3-х частинах. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. Київ: Атака. 2005. 224 с.

123. Омельчук О. М. Розвиток уявлень про поведінку людини у філософії права епохи Реформації. *Університетські наукові записки*. Хмельницький. 2011. № 3 (39). С 362–370.

124. Копієвська О. Р. Право як культурно-історичний феномен. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2020_4/31.pdf (дата звернення: 07.12.2025).

125. Олійник У. М. Специфіка формування парадигми права на свободу думки, совісті та релігії у філософії права доби Відродження та Реформації. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2018. № 1. С. 224–227.

126. Омельчук О. М. Гуманістичні уявлення про поведінку людини у філософії Відродження та Реформації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2021. № 3. С. 438–448.

127. Колиба М. М. Свобода віросповідання як правова категорія у філософії мислителів епохи Відродження та Реформації. *Митна справа.* 2014. № 2 (92). С. 41–46.

128. Грицов А. А. Історичний огляд формування поглядів на принципи юридичної відповідальності, свободу та віросповідання. Правові принципи у історичному розвитку. Київ. 2000. 189 с.

129. Пилипишин П. Б. Філософсько-правовий погляд на трансформацію ідей індивідуалізму у протестантизмі. *Актуальні проблеми держави і права.* 2020. № 8. С. 169–175.

130. Гоббс Т. Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковного й цивільного. Київ. 2001. 838 с.

131. Середюк В. В. Конструкція відповідальності держави. *Актуальні питання реформування правової системи.* Луцьк: Вежа-Друк. 2019. С. 110–117.

132. Мануйлов Є. М. Проблема відповідальності в контексті моралі і професійної етики. *Право і суспільство.* 2020. № 5. С. 119–123.

133. Зелена І. В. Юридична відповідальність: від минулого до сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2012. № 20. Частина ІІ. Том І. С. 38–43.

134. Гарасимів О. І. Філософсько-правове розуміння соціальної відповідальності у контексті побудови демократичної правової держави. *Форум права.* 2010. № 4. С. 183–187.

135. Степаненко О. В. Правова природа інституту звільнення від кримінальної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2017. № 6. С. 317–320.

136. Попович Т. Класифікація обов'язків згідно зі вченням Самуеля фон Пуфендорфа. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2021. № 65. С. 38–43.

137. Налуцишин В. В. Гуманістичні уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах Ш.-Л. де Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера, Б. Спінози та С. фон Пуфендорфа. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2017. Вип. 3. С. 18–21.

138. Коломієць Ю. Ю. Невідворотність юридичної відповідальності: правова природа та зміст: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса. 2005. 17 с.

139. Данча Л. І. Правова відповідальність у системі соціальної відповідальності ЗМІ: погляди, історія та теорія. *Держава та регіони. Соціальні комунікації.* 2017. № 1 (29). С. 21–28.

140. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право. Київ: Академія. 2010. 454 с.

141. Добренька Н. В. Взаємозв'язок і взаємодія суспільства, держави та права. *Право і суспільство.* 2016. № 1. С. 14–18.

142. Братасюк В. М. Інтелектуальний консенсус епохи і розвиток правового мислення. *Генеза розвитку й історія права.* 2019. № 5. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pfp/2019_1/116%20Bratasiuk.pdf (дата звернення: 07.12.2024).

143. Гаврилюк В. В. Відповідальність: політико-філософські, юридичні, моральні аспекти. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* 2020. № 28. С. 67–76.

144. Прилипко С. М., Доляновська І. М. Реалізація принципу справедливості у правозастосовній діяльності України та Німеччини. *Правова позиція.* 2025. № 2 (47). С. 235–239.

145. Коваленко Т. С. Дисциплінарна відповідальність адвокатів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя. 2010. 25 с.

146. Шевченко Д. А. Історико-теоретичний генезис принципу індивідуалізації покращання. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* 2011. № 11. С. 24–30.

147. Фуфалько Т. М. Поняття та зміст принципу пропорційності, його прояв в основних правових формах діяльності держави та притягненні осіб до юридичної відповідальності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2011. № 2. С. 63–73.

148. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель Феноменологія духу. Київ: Основи. 2004. 548 с.

149. Маловацький О. Сучасні філософсько-правові теорії відповідальності держави. *Незалежність України: права людини та національна безпека:* збірник матеріалів Першої міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 21 травня 2021 р.). Львів: Галицька видавнича спілка. 2021. С. 54–56.

150. Петренко М. О. Проблема людської гідності за доби Просвітництва: І. Кант. *Мультиверсум. Філософський альманах правової парадигми.* 2021. № 2 (174). С. 96–111.

151. Кант І. Критика практичного розуму/ пер. з нім.; прим. та післямова І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко. Київ: Юніверс. 2004. 240 с.

152. Попович Т. П. Класифікація обов'язків згідно зі вченням І. Канта. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2021. № 66. С. 27–32.

153. Мельник Ю. П. Політична відповідальність в контексті гармонізації суспільних та особистих інтересів: дис. ... канд. юрид. пол. наук: 23.00.02. Одеса. 2021. 229 с.

154. Середюк В. В. Генеза ідеї відповідальності у філософії права. *Соціологія права.* 2021. № 2 (37). С. 104–110.

155. Фіхте Й. Г. Основи природного права відповідно до принципів вчення про науку. Київ: Наукова думка. 2000. 272 с.

156. Чернищук Н. В. Історико-правові аспекти зв'язку та моралі та юридичної відповідальності. Доктрина класиків правової філософії. *Гілея: науковий вісник. Історичні науки.* 2020. № 140. С. 102–104.

157. Налуцишин В. В. Ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку в Німецькій класичній філософії. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2017. № 3. С. 268– 275.

158. Бентам І. Utilitarianism and Other Essays. Київ: Yakaboo. 2022. 482 с.

159. Наконечна О. П., Герасимчук О. О. Проблема свободи в екзистенціальній філософії. *Вісник НУВГП: збірн. наук. праць*. Рівне. 2005. № 3 (31). С. 469–475.

160. Мілль Д. Стюарт Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда [пер. з англ.]. Лібералізм : антологія. Київ: Смолоскип. 2002. 1122 с.

161. Середюк В. В. Нормативний зв'язок та юридична відповідальність. *Питання правового розвитку України.* 2016. № 5. С. 105– 112. URL: https://www.researchgate.net/publication/369357578_Sereduk_V_V_Normativnij_zv'azok_ta_uridicna_vidpovidalnist_Serediuk_V_Normative_connection_and_legal_responsibility

162. Гетьман І. В. Методологічні передумови виникнення актуальних підходів до розуміння права. *Теорія і практика правознавства.* 2014. № 1 (5). С. 1–15.

163. Бондарчук М. М. Філософсько-правове обґрунтування взаємозалежності принципів «свобода» та «відповідальність». *Порівняльно-аналітичне право.* 2017. № 1. С. 286–288. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/handle/lib/80956

164. Пономаренко А. Б., Ковальов Д. В. Політична відповідальність народу. *Політичне життя.* 2019. № 1. С. 31–36. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.1.4.

165. Коломієць А. Є. Моральні аспекти юридичної відповідальності. *Молодий вчений.* 2016. № 3 (30). С. 577–582. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/molv_2016_3_139.pdf. (дата звернення: 07.08.2025).

166. Дубовой А.С., Загребельна Н.А. Теоретичні аспекти визначення змісту юридичної відповідальності в системі права. *«Legal Bulletin» : зб. наук. праць ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*. 2023. Вип. 2(8). С. 17–23. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-08-17-23

167. Дубовой А. Справедливість як елемент правового поля. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2 (2023). С. 23–27. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.3

168. Загребельна Н. Юридична відповідальність з позиції справедливости та дієвости: сучасні реалії та поняття. *Political and Legal Studies*. Vol. 1. Issue 4. 2022. URL: https://bibliotekanauki.pl/articles/2185164

169. Калєніченко Л.І. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. *Держава та регіони.* Серія: Право. 2020. № 1 (67). Том 1. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/56f5ce26-2a62-4ffb-bc05-8696b545e34b/content (дата звернення: 07.08.2025).

170. Kuznetsov D. The concept of the administrative and legal mechanism for implementing the state anti-corruption program in line with the anti-corruption strategy in the activities of the security service of Ukraine. CRIMINAL LAW. 2024. № 1. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2024/1/16.pdf (дата звернення: 07.08.2025).

171. Galligan D. J., Implementation and the Architecture of Law. Law in Modern Society, Clarendon Law Series (Oxford Academic, 22 Mar. 2012) URL: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199291830.003.0016(дата звернення: 07.08.2025).

172. Офіс Генерального прокурора. Офіційний веб-сайт URL: https://gp.gov.ua/ (дата звернення: 07.08.2025).

173. Захист у справах воєнних злочинів в Україні: виклики та практика. Інформаційне видання Межа. 08.07.2025 URL: https://mezha.net/ua/bukvy/ukrainian-lawyers-defending-russian-war-crime-suspects-challenges-and-justice/ (дата звернення: 07.08.2025).

174. Михайленко В. Справи про воєнні злочини: як українські судді застосовують норми міжнародного гуманітарного права. Українська гельсінська спілка з прав людини. 01.12.2022. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/spravy-pro-voienni-zlochyny-iak-ukrainski-suddi-zastosovuiut-normy-mizhnarodnoho-humanitarnoho-prava/(дата звернення: 07.08.2025).

175. Ролз Джон. Теорія справедливості. Пер. О. Мокровольський. К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи». 2001. 822 с.

176. Подковенко Т., Рацин В. Сучасні філософсько-правові дискусії про справедливість. *Актуальні проблеми правознавства.* 2023. № 1 (33). URL: https://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/48737/1/%d0%9f%d0%be%d0%b4%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be.PDF (дата звернення: 07.08.2025).

177. Поцюрко О. Свобода та відповідальність як філософсько-правові цінності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ* (серія юридична). 2023. № 1. DOI: https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-1-11 (дата звернення: 07.07.2025).

178. Дністрян С. Проблема волі у філософії Імануїла Канта як синонімічна до проблем свободи та моральності. Магістеріум. Вип. 3. *Історико-філософські студії*. [ред. В. Горський та ін.]. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ. 2000. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13867 (дата звернення: 07.07.2025).

179. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 07.07.2025).

180. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального

кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). № 15-рп від 02.11. 2004 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text (дата звернення: 07.07.2025).

181. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Барсегяна Г.С. та Ліненко Н.М. щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 485 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності). Справа № 3-321/2019(7780/19, 91/21). №4-р від 15.06.2022 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-22#Text (дата звернення: 07.07.2025).

182. Бернюков А. М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз). Автор. дис. на здобуття наук. ступеня к.ю.н. Львівський державний університет внутрішніх справ. 2008. 18 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/84/1/bernykov.pdf

183. Ватаманюк Л. Кореляція наукових підходів щодо дефініції правосуддя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: «Юридичні науки». 2020. Т. 7. № 2. С. 42–47. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/sep/22116/8.pdf

184. Dworkin. R. Law's Empire. Harvard University Press. Cambridge. London. 1986. 484 p. URL: https://www.filosoficas.unam.mx/~cruzparc/empire.pdf (дата звернення: 09.08.2025).

185. Дубініна В.О. Герменевтика х.-г. Гадамера як філософія мови. *International Academy Journal Web of Scholar*. 5(47). May. 2020. URL: https://repository.pdmu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1343c96c-4424-4e9a-b104-9dcba2358240/content (дата звернення: 08.08.2025).

186. Поль Рікер: філософія, герменевтика та внесок у сучасну інтерпретаційну теорію. URL: https://tureligious.com.ua/pol-riker-filosofiia-hermenevtyka-ta-vnesok-u-suchasnu-interpretatsiynu-teoriiu (дата звернення: 07.08.2025).

187. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права.* 2012. Вип. 3. С. 42–46.

188. Савчин М.В. Сутнісне «ядро» конституції та принципи права: доктрина та конституційна юриспруденція. *Міжнародна науково-практична конференція «Принципи права: універсальне та національне в контексті сучасних глобалізаційних і євроінтеграційних процесів»*. Київ. 21–22 червня 2024 р. : тези доповідей і повідомлень / редкол.: Венгер В. М., Ключковський Ю. Б., Козюбра М. І. [та ін.]. Національний університет «Києво-Могилянська академія» [Київ : б. в., 2024]. С. 90–96. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/32763

189. Сакара Н. Ю. Феномен формалізм у в цивільному судочинстві. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 143. URL: https://www.researchgate.net/publication/329639584_Phenomenon_of_formalism_in_civil_procedure

190. Короєд С. О. Надмірний формалізм як перешкода ефективності адміністративного і цивільного судочинства. *Право і суспільство*. 2023. № 4. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/4_2023/13.pdf

191. Верховенство права. Каталог юридичних позицій. Конституційний суд України. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava (дата звернення: 07.08.2025).

192. Корнієнко М. В., Тертишник В. М. Принципи права в розв'язанні проблем конкуренції правових норм, юридичних фікцій і колізій. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Вип. 1(1). С. 7–11. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/10-16_12.pdf (дата звернення: 07.08.2025).

193. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання).

№ 15-рп від 02.11. 2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text (дата звернення: 07.08.2025).

194. CASE OF IMERI v. CROATIA. Application no. 77668/14 від 24.09.2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-210495%22]} (дата звернення: 09.09.2025).

195. Головатий С. П. «Верховенство права» не працює. Коментар до тексту документа Венеційської Комісії «Доповідь про правовладдя» («Report on the Rule of Law»), що її ухвалено на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня. 2011 року. URL: https://www.venice.coe.int/files/articles/Holovaty_rule_of_law_report_comments_2019.pdf (дата звернення: 09.09.2025).

196. Калєніченко Л. І. Юридична відповідальність працівників поліції: поняття, види. *Шлях успіху і перспективи розвитку (до 26 річниці заснування Харківського національного університету внутрішніх справ)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 листоп. 2020 р.) / редкол.: Д. В. Швець (голова), О. М. Бандурка, С. М. Гусаров та ін. ; МВС України. Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС. 2020. С. 215–217.

197. Пєтков С.В. До питання про види юридичної відповідальності в контексті зміни державотворчих парадигм. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «право». 2021. № 1 (2). URL: https://law.duan.edu.ua/images/PDF/2021/1/17.pdf (дата звернення: 09.09.2025).

198. Бліхар М. Сутність юридичної відповідальності в правовій доктрині України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». № 4(28). 2020. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/dec/22782/26.pdf (дата звернення: 09.09.2025).

199. Панькевич В. М., Сухоребра Т. І. Звільнення від адміністративної відповідальності при малозначності правопорушення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2020. Випуск 62. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/03/43.pdf

200. Кримінально-процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 09.09.2025).

201. Рішення Конституційного Суду Україн у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) №11-рп/1999 від 11.12.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text (дата звернення: 09.09.2025).

202. Семенехін І. В. Правова доктрина: поняття, ознаки, структура. *Проблеми законності*. 2016. № 132. С. 26–36. URL: https://doi.org/10.21564/2414-990x.132.60660

203. Shecaira F. Legal scholarship as a source of law. *Federal University of Rio de Janeiro*. 2013. URL: http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/9103/1/59.pdf (дата звернення: 09.09.2025).

204. Корнієнко М. В., Тертишник В. М. Принципи права в розв'язанні проблем конкуренції правових норм, юридичних фікцій і колізій. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Вип. 1(1). С. 7–11. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/10-16_12.pdf

205. Справа «Краєва проти України». Заява № 72858/13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h08#Text (дата звернення: 09.09.2025).

206. Блоха Я. Є. Принцип справедливості у філософії Платона та Арістотеля. *Філософські обрії.* № 36. 2016. URL: https://philosobr.pnpu.edu.ua/article/view/175088 (дата звернення: 09.09.2025).

207. Басай О.В. Справедливість як фундаментальна категорія цивільного права України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* № 4. 2018. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6e54b420-f987-44ca-97c4-796032db0046/content (дата звернення: 09.09.2025).

208. Manuel Velasquez, Claire Andre, Thomas Shanks, S.J., Michael J. Meyer Justice and Fairness. *Santa Clara University.* 01.08.2014. URL: https://www.scu.edu/ethics/ethics-resources/ethical-decision-making/justice-and-fairness/ (дата звернення: 09.09.2025).

209. Cesare Bonesana di Beccaria On Crimes and Punishments The Online Library of Liberty A Project Of Liberty Fund. National Constitution Center. URL: http://files.libertyfund.org/files/2193/Beccaria_1476_EBk_v6.0.pdf (дата звернення: 09.09.2025).

210. Мозолюк-Боднар Л. М. Дієвість юридичної відповідальності: теоретико-правові засади. *Галицькі студії: Юридичні науки*. 2023. № 4. С. 7– 11. URL: https://journals.gi.ternopil.ua/index.php/law/article/view/36 (дата звернення: 09.09.2025).

211. Aviram, Hadar. Packer in Context: Formalism and Fairness in the Due Process Model. *Law & Social Inquiry,* vol. 36, no. 1, 2011, pp. 237–61. JSTOR, URL: http://www.jstor.org/stable/23011876 (дата звернення: 09.09.2025).

212. Del Río Prada v. Spain. Application no. 42750/09. 2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng (дата звернення: 09.09.2025).

213. Spain: ICJ welcomes European Court ruling in Del Rio Prada case. International Commission of Jurists. 21.10.2013. URL: https://www.icj.org/spain-icj-welcomes-european-court-ruling-in-del-rio-prada-case/(дата звернення: 09.09.2025).

214. Рішення Конституційного Суду України № 13-р/2020 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України № 1-24/2020(393/20) від 27.10.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text(дата звернення: 09.10.2025).

215. Case of Hutchinson v. the United Kingdom. Application no. 57592/08. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng (дата звернення: 09.09.2025).

216. Ткачук О. Індекс справедливості (або ключові рішення Великої Палати Верховного Суду у 2023 році). *Юридична Газета.* 19.01.2024. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/indeks-spravedlivosti-abo-klyuchovi-rishennya-velikoyi-palati-verhovnogo-sudu-u-2023-roci.html (дата звернення: 09.09.2025).

217. Мамедов Г. Справедливість під загрозою: як Україні захистити себе у 2025 році. *Українська правда*. 02.01.2025. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/mamedov/67766e7c78dd4/ (дата звернення: 29.10.2025).

218. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України.* 2017. № 11. С. 142-164. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/22ed5ed8-a0c4-450d-a56b-cad459b8cf46/content.

219. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права.* 2012. Вип. 3. С. 42–46. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63807/08-Kolodiy.pdf.

220. Осадчук С. С. Застосування принципів права у правотворчому та правозастосовному процесах. *Наше право*. 2012. № 3. ч. 3. С. 32–37. URL: https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/8897/1/7.pdf

221. Шелевер Н. В. Принцип справедливості та його реалізація конституційним судом України під час здійснення правосуддя. *Актуальні проблеми держави і права.* 2020. С. 259–263. DOI: https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2453

222. Лавріченко Л. ЄСПЛ та права людини в Україні: що робити з невиконаними судовими рішеннями? *Юридична газета*. 16.01.2025. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/espl-ta-prava-lyudini-v-ukrayini-shcho-robiti-z-nevikonanimi-sudovimi-rishennyami.html (дата звернення: 09.09.2025).

223. Мозолюк-Боднар Л.М. Дієвість юридичної відповідальності: теоретико-правові засади. *Галицькі студії: юридичні науки.* 2023. № 4. С. 7-11. DOI: https://doi.org/10.32782/galician_studies/law-2023-4-1 (дата звернення: 09.09.2025).

224. Легких К. В. Взаємозв'язок ідеї справедливості із принципами здійснення правосуддя як базової умови функціонування конституційного суду України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2021. Випуск 68. С. 236–240. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.41

225. Пархоменко П. Діти у судовому провадженні як окрема категорія вразливих груп. Верховний Суд. 06.02.2025 URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Ditu_v_sud_prov_1.pdf (дата звернення: 09.09.2025).

226. Продан Т. Відновне правосуддя: що це і як це працює? Юридичний факультет Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. 20.05.2023 URL: https://law.chnu.edu.ua/vidnovne-pravosuddia-shcho-tse-i-yak-tse-pratsiuie/ (дата звернення: 29.10.2025).

227. Наказ Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення». № 172/5/10 від 21.01.2019. (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19#Text (дата звернення: 09.09.2025).

228. Телефанко Б. М. Взаємозв'язок ефективності покарання і рівня рецидивної злочинності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2014. № 3. С. 229–236. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1992/1/%D0%A2%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf(дата звернення: 09.09.2025).

229. Коломійчук А.В. Проблеми виконання судових рішень в Україні. Чи є шляхи їх вирішення? Юридичний інтернет ресурс Протокол. 04.02.2025.

URL: https://protocol.ua/ua/problemi_vikonannya_sudovih_rishen_v_ukraini_chi_e_shlyahi_ih_virishennya/ (дата звернення: 09.09.2025).

230. Механізм забезпечення ефективності примусового виконання судових рішень. Рекомендації Комітету з питань правової політики Верховної ради України. 31.07.2024. URL: https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34670.pdf(дата звернення: 09.09.2025).

231. Про Пробацію: Закон України №160 від 05.02.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text (дата звернення: 09.09.2025).

232. Бундз Р. Пробація в Україні: сучасний стан та особливості реалізації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2024. № 3 (43). С. 38–45. DOI: http://doi.org/10.23939/law2024.43.038 (дата звернення: 09.09.2025).

233. Ніколенко Л. М. Електронне правосуддя як спосіб підвищення ефективності судового розгляду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. № 7. С. 338–341. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/08/58.pdf(дата звернення: 09.09.2025).

234. Калєніченко Л.М. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. На здобуття н.с. д.ю.н. Харків. 2018. 43 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e1ab49a7-bf29-493c-aaf0-78a5ed700b4c/content (дата звернення: 09.09.2025).

235. Framework Decision 2008/947/JHA. Mutual recognition of judgments and probation decisions. Case C-2/19. InfoCuria. URL: https://curia.europa.eu/juris/fiche.jsf;jsessionid=ED2068E11A133E0143F1EF42C71F3C5E?id=C%3B2%3B19%3BRP%3B1%3BP%3B1%3BC2019%2F0002%2FJ&nat=or&mat=or&pcs=Oor&jur=C%2CT%2CF&num=C-2%252F19&for=&jge=&dates=&language=en&pro=&cit=none%252CC%252CC

J%252CR%252C2008E%252C%252C%252C%252C%252C%252C%252C%252C%252C%252Ctrue%252Cfalse%252Cfalse&oqp=&td=%3BALL&avg=&lgrec=en&lg=&cid=7070677 (дата звернення: 09.09.2025).

236. Нагорнюк-Данилюк О. А. Відновне правосуддя як складова ювенальної превенції. *Юридична наука*. 2020. Т. 2. № 5(107). С. 127–138. URL: https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-107-5-2.16 (дата звернення: 09.09.2025).

237. Берназюк І.М. Штучний інтелект у правосудді: конституційно-правовий аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 130–136. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.16 (дата звернення: 09.09.2025).

238. European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment. Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ. Strasbourg. 3-4 December 2018. URL: https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c (дата звернення: 09.09.2025).

239. Берназюк Я. Штучний інтелект у правосудді: міжнародний досвід та виклики. Верховний Суд. 27.02.2025. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/122_AI_international_experience_bernaziuk.pdf (дата звернення: 09.09.2025).

240. Шемшученко В. Штучний інтелект у правосудді. Центр демократії та верховенства права. 29.12.2020. URL: https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyj-intelekt-pravosuddia (дата звернення: 09.09.2025).

241. КЦС ВС нагадав судам, що надмірний формалізм на стадії відкриття провадження у справі впливає на доступ до суду. Верховний Суд. 25.08.2020. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/984077/ (дата звернення: 09.09.2025).

242. Антикорупційна правова політика в аспекті забезпечення права на справедливий суд. Верховний Суд. 07.06.2024. URL:

https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1618847 (дата звернення: 09.09.2025).

243. Огляд рішень Європейського суду з прав людини проти України. Відп. за вип.: О. Ю. Тарасенко, Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ. 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/2022_09_29_ESPL.pdf (дата звернення: 09.09.2025).

244. Глушко І. Основні зміни до КК України й КПК України. GOLAW. 17.10.2023. URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/osnovni-zmini-do-kk-ukrayini-j-kpk-ukrayini-lyutij-zhovten-2023-roku/ (дата звернення: 09.09.2025).

245. Надмірний формалізм на стадії відкриття провадження впливає на доступ до суду. *Юридична газета.* 25.09.2020. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/nadmirniy-formalizm-na-stadiyi-vidkrittya-provadzhennya-vplivae-na-dostup-do-sudu--kcs-vs.html (дата звернення: 09.09.2025).

246. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду. Справа № 903/1199/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120799733 (дата звернення: 09.09.2025).

247. Здоровець С. В. Застосування принципу справедливості у новітньому судочинстві України (матеріально-правовий аспект). Юридичний інтернет ресурс ПРОТОКОЛ. 16.05.2019. URL: https://protocol.ua/ua/zastosuvannya_printsipu_spravedlivosti_u_novitnomu_sudochinstvi_ukraini_%28materialno_pravoviy_aspekt%29/ (дата звернення: 03.10.2025).

248. Лавріченко Л. ЄСПЛ та права людини в Україні: що робити з невиконаними судовими рішеннями? *Юридична газета*. 16.01.2025. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/espl-ta-prava-lyudini-v-ukrayini-shcho-robiti-z-nevikonanimi-sudovimi-rishennyami.html (дата звернення: 03.10.2025).

249. Дубовой А. С. Зумовленість як правовий феномен крізь призму концепцій юридичної відповідальності: сучасні реалії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2021. Том

1. № 54. С. 17–20. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc54/part_1/4.pdf (дата звернення: 09.09.2025).

250. Ортинський В. До питання індивідуалізації покарання при його призначенні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2022. № 4 (36). С. 1–4. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/jan/29685/3.pdf (дата звернення: 09.09.2025).

251. Hirsch A., Ashworth A. Criteria for Proportionality: A Review. Proportionate Sentencing: Exploring the Principles. Oxford, 2005; online edn, Oxford Academic. 1 Jan. 2010. URL: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199272600.003.0009 (дата звернення: 09.09.2025).

252. Windrich Ivo, Kierspel Sabrina, Neumann Thomas, Berger Roge, Vogt Bodo Behavioral Sciences – Basel. MDPI AG, Bd. 14 (2024), Heft 1, Artikel 39 URL: https://www.mdpi.com/2076-328X/14/1/39 (дата звернення: 09.09.2025).

253. Offender Assessment System OASys. User Manual. 2002. URL: https://prisons.org.uk/OASys-Manual.pdf (дата звернення: 09.09.2025).

254. Справа «Салов проти України» (Заява N 65518/01). Страсбург, 6 вересня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428#Text (дата звернення: 09.09.2025).

255. Справа «Юрій Миколайович Іванов проти України» (Заява № 40450/04). Страсбург, 15 жовтня 2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text (дата звернення: 03.11.2025).

256. Ukraine: The Commission proposes rules on freezing and confiscating assets of oligarchs violating restrictive measures and of criminals. European Commission. 25.05.2022. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/news/ukraine-commission-proposes-rules-freezing-and-confiscating-assets-oligarchs-violating-restrictive-2022-05-25_en (дата звернення: 09.09.2025).

257. Directive (EU) 2017/1371 – using criminal law to protect the EU's financial interests. URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/fight-

against-fraud-to-the-eu-s-financial-interests-by-means-of-criminal-law.html (дата звернення: 09.09.2025).

258. Directive 2004/35/EC of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage. Document 32004L0035. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/35/oj/eng (дата звернення: 09.09.2025).

259. Directive 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on consumer rights, amending Council Directive 93/13/EEC and Directive 1999/44/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directive 85/577/EEC and Directive 97/7/EC of the European Parliament and of the Council Text with EEA relevance. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2011/83/oj/eng (дата звернення: 09.09.2025).

260. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України № 192 від 12.02.2015 (у редакції від 30.12.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#Text (дата звернення: 09.09.2025).

261. Ukraine: MEPs encourage EU reforms and urge opening of negotiation clusters. European Parliament. 15.07.2025. URL: https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20250714IPR29625/ukraine-meps-encourage-eu-reforms-and-urge-opening-of-negotiation-clusters (дата звернення: 09.09.2025).

262. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення положень про конкурсний відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України : Закон України № 3277 від 27.07.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3277-20#Text (дата звернення: 09.09.2025).

263. Про внесення змін до деяких законів України щодо негайного відновлення розгляду справ стосовно дисциплінарної відповідальності суддів: Закон України № 3304 від 09.08.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3304-20#Text (дата звернення: 03.11.2024).

264. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the

Regions 2023 Communication on EU Enlargement policy. 8.11.2023. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52023SC0699 (дата звернення: 03.11.2024).

265. Сунегін С. Юридична відповідальність: соціально-регуляторний контекст для забезпечення ефективності. *Правова держава.* 2020. Випуск 31. С. 98–108. DOI:10.33663/0869-2491-2020-31-98-108

266. Корольова В. В., Гепешко Т. С. Підстави та порядок, пропорційність, законність та межі обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Legal Bulletin: зб. наук. праць ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК».* 2025. № 1(15). С. 82–89. URL: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-15-A12. (дата звернення: 03.11.2025).

267. Загребельна Н., Ващук О. Еволюція поглядів на інститут юридичної відповідальності в сучасному праворозумінні. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: матеріали VI Міжнародної конференції* (5–6 грудня 2024 р., м. Київ). Київ: Університет «КРОК». 2024. URL: https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2589 (дата звернення: 03.11.2025).

268. Ладиченко В. В., Мозолюк-Боднар Л. М. Становлення механізмів юридичної відповідальності держав-членів ЄС. *Економіка. Фінанси. Право.* 2026. № 1. С. 52–54. URL: http://efp.in.ua/uk/journal-item/386

269. Корольова В.В., Доляновська І.М. Справедливість як основоположний принцип юридичної відповідальності: європейські стандарти та досвід України. *Право і суспільство.* 2025. № 4. Том 2. С. 356-359. DOI : https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.49

270. Дубовой А.С., Загребельна Н.А. Теоретичні аспекти визначення змісту юридичної відповідальності в системі права. *«Legal Bulletin» : зб. наук. праць ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК».* 2023. Вип. 2(8). С. 17– 23. DOI https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-08-17-23

271. Nataliia Zahrebelna, Andriy Dubovoy, Oleksandr Vashchuk, Serhii Sadovyi, Alla Pyshna. Grundlagen of Legal Responsibility and Guaranteeing the Efficacy of Measures in Compliance with European Human Rights Standards. *Yustisia Jurnal Hukum.* Vol. 13 №. 2 (2024). Pp.189–209. DOI: https://doi.org/10.20961/yustisia.v13i2.79537

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ,

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Дубовой А. Зумовленість як правовий феномен крізь призму концепцій юридичної відповідальності: сучасні реалії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2021. № 54. Том 1. С. 17–20. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.54.1.4

2. Дубовой А. Обов'язок держави із забезпечення дієвості у практиці Європейського суду з прав людини. *Журнал «Ампаро» Запорізького національного університету*. 2022. Том 1. С. 78–83. DOI: https://doi.org/10.26661/2786-5649-2022-spec-1-11

3. Дубовой А. Справедливість як елемент правового поля. *Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 2. С. 23–27. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.3

4. Дубовой А.С., Загребельна Н.А. Теоретичні аспекти визначення змісту юридичної відповідальності в системі права. «*Legal Bulletin*» : *зб. наук. праць ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК».* 2023. Вип. 2(8). С. 17–23. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-08-17-23

5. Nataliia Zahrebelna, Andriy Dubovoy, Oleksandr Vashchuk, Serhii Sadovyi, Alla Pyshna. Grundlagen of Legal Responsibility and Guaranteeing the Efficacy of Measures in Compliance with European Human Rights Standards. *Yustisia Jurnal Hukum.* 2024. Vol. 13 № 2. Pp.189–209. DOI: https://doi.org/10.20961/yustisia.v13i2.79537

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Дубовой А.С. Основні підходи до розуміння сутності юридичної відповідальності. *Розвиток науки в Україні під час воєнного стану: LXXXII*

Міжнародна науково-практична інтернет-конференція (30 березня 2022 р.). Луцьк. 2022. С. 48–51. URL: https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/04/%D0%9B%D1%83%D1%86%D1%8C%D0%BA_%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%8C_2022.pdf

7. Дубовой А.С. Типологія юридичної відповідальності в якості правового інституту. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (5– 6 квітня 2022 р.). Тернопіль. 2022. С. 3–5. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3337

8. Дубовой А.С. Специфіка правової справедливості. *Наукові тренди постіндустріального суспільства: III Міжнародна наукова конференція* (21 жовтня 2022 р.). Дніпро: Міжнародний центр наукових досліджень. 2022. С. 91–92. URL: https://doi.org/10.36074/mcnd-21.10.2022

9. Dubovoi A.S. Epistemological component of the characteristics of the system of principles of legal responsibility. *IV Міжнародна конференція «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку»* (7 грудня 2022 р.). Київ: Університет «КРОК». 2022. URL: https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2022/paper/view/1353

10. Дубовой А.С. Давньоримські філософи про дотримання раціонального застосування юридичної відповідальності. *Наукові тренди постіндустріального суспільства: матеріали IV Міжнародної наукової конференції* (31 березня 2023 р.). Суми: Європейська наукова платформа. 2023. С. 68–70. URL: https://doi.org/10.36074/mcnd-31.03.2023

11. Дубовой А.С. Вплив справедливості на легітимність правової системи. *Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті: Міжнародна науково-практична конференція до 30-річчя Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»*

(19 жовтня 2023 р.). Рівне : ВПНЗ «МЕГУ». 2023. Ч 2. С. 38–39. URL: https://dspace.megu.edu.ua:8443/jspui/handle/123456789/4432

12. Дубовой А.С. Дуалістична концепція юридичної відповідальності. *Міжнародна науково-практична конференція «Українська держава та її громадянин – вимір соціально-правових цінностей (минуле, сучасне, майбутнє)»* (26–27 жовтня 2023 р.). Київ: Київський кооперативний інститут бізнесу і права. 2023. С. 31–32. URL: https://kkibp.edu.ua/images/2023_Year/Pravo/2023%20%204_compressed.pdf

13. Дубовой А. Принципи дієвості та справедливості в філософії права XX століття: аналіз ідей та підходів. *XVIII Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференція «Проблеми юридичної науки очима молодих науковців»* (17 жовтня 2024 р.). Київ: Національний університет біоресурсів і природокористування України. 2024. С. 27–28. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u169/zbirnik_17.10.pdf